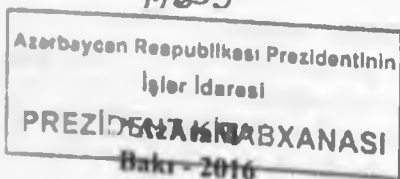

Nizami Cəfərov
Vüqar Sərdarov
Altay Cəfərov

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ ETNOQRAFİK ƏSASLARI

- 14853 -

Redaktor:
Dəyanət Osmanlı

Nizami Cəfərov
Vüqar Sərdarov
Altay Cəfərov.

Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları.
Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 216 səh.

ISBN 978-9952-8142-9-2

© «Elm və təhsil», 2016

Ön söz

Azərbaycançılıq – Azərbaycan xalqının 1) dərin (və mükəmməl) etnoqrafik əsasları olan, 2) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış və 3) kifayət qədər mürəkkəb, ziddiyyətli (nəticə etibarilə, uğurlu) bir təkamül tarixinə malik milli ideologiyasıdır ki, üç üzvi tərkib hissəsindən ibarətdir:

- 1) türkçülük,
- 2) müsəlmançılıq,
- 3) müasirlik (dünyəvilik).

Hər hansı milli ideologiya o zaman kamil hesab oluna bilər ki, xalqın ruhundan, mentalitetindən, "tərcümeyi-hal"ından gəlsin. Və azərbaycançılıq ideologiyası bu baxımdan, həqiqətən, müasir dünyanın ən mükəmməl ideologiyalarından biridir. Bu ideologiyanın min illərlə ölçülən çox dərin (çoxşaxəli!) etnoqrafik köklərilə yanaşı kifayət qədər əsaslı (mütəşəkkil!) metafizikası da mövcuddur. Belə ki, onun (azərbaycançılıq ideologiyasının) mahiyyətində (fəlsəfəsində) üç tamamilə humanist (və insan cəmiyyətinin təhtəlsiz, yaxud təbii bir şəkildə, "müdaxiləsiz" yaratdığı!) dəyər komponenti və ya kompleksi ifadə olunur:

- 1) etnik və ya milli mənsubiyyət,
- 2) dini mənsubiyyət,
- 3) ümumbəşəri və ya dünyəvi mənsubiyyət.

Bu ideologiyada öz əksini tapmış fəlsəfə və ya metafizikada, eləcə də onun mənsub olduğu (və onu yaradan) xalqın tələkküründə nə etnik məhdudluq, nə dini dözümsüzlük, nə də anti-humanizm yoxdur. Yalnız o var ki, Azərbaycan xalqı da, dünyanın bütün digər normal (az- çox mükəmməl!) xalqları kimi, müəyyən bir etnik mənşəyə, müəyyən bir dini dünyagörüşünə

mənsubdur və bütün digər xalqlar kimi, müasir dünyanın övlədi-
dir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi məzmununu, yaxud tarix fəlsəfəsini aydın dərk (və ya ən azından təsəvvür) etmək üçün, fikrimizcə, üç mühüm məqama diqqət yetirmək lazım gəlir ki, bunlardan biri həmin ideologiyanın etnoqrafik kökləri (qaynaqları, mənbələri, əsasları...), ikincisi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən təşəkkül və ya formalaşma dövrü, üçüncüsü isə, XX əsrin 20-ci illərindən başlayan təkamül mərhələləridir.

Azərbaycançılıq ideologiyası, etnoqrafik köklərini də nəzərə alsaq, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqı ilə yaşıddır. O mənada ki, hər bir xalq tarix səhnəsinə çıxıb-çıxıb öz milli ideologiyasının etnoqrafik əsaslarını da yaradır... Və bunu adət-ənənələrində, şah əsərləri olan eposlarında, dahi mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında, böyük qəhrəmanlarının, xüsusilə dövlət xadimlərinin fəaliyyətində (və mübarizələrində!) əks etdirir. Sübuta ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycan xalqının “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi eposları, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vəqif kimi mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı, Atabəylər, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah kimi qəhrəman dövlət xadimlərinin fəaliyyəti (və mübarizələri!), mahiyyət etibarilə, azərbaycançılıq inersiyasının bilavasitə ifadəsi, təzahürləridir. Əgər bu zəngin, çoxşaxəli, ümumiyyətlə, ciddi tarixi varisliyi olan “ifadə”lər (və “təzahür”lər) olmasaydı, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli ideologiyası da formalaşsa, mükəmməl müddəalarla meydana çıxsa, formulə oluna və yeni tarixi şəraitdə xalqa aydın yol göstərə bilməzdi.

Azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşdıqdan sonra bir əsr sürən təbəddülatlı, lakin mənsub olduğu xalqın iradəsini ifadə etdiyindən ardıcıl, davamlı bir təkamül yolu keçmişdir ki, onun – azərbaycançılıq ideologiyasının təkamül tarixinin, fikrimizcə, aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

1) XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən həmin əsrin 30-cu illərinin sonlarına qədər,

2) XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından həmin əsrin 70-ci illərinin əvvəllərinə qədər,

3) XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən həmin əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər,

4) XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından XXI əsrin 10-cu illərinin əvvəllərinə qədər,

5) XXI əsrin 10-cu illərindən sonra...

Azərbaycançılıq ideologiyası, ümumiyyətlə, hansısa məhdud bir dövrdə, hansısa dahi bir ideoloqun təfəkküründə, yaxud təsəvvürlərində təsadüfən meydana çıxmış bir ideologiya deyil. Onun (azərbaycançılıq ideologiyasının) müəllifi Azərbaycan xalqıdır... Və bu xalq həmin ideologiyanın əsaslarını bütün tarixi boyu yaratmışdır.

Azərbaycançılığın bir milli ideologiya olaraq mənsub olduğu xalqın ruhundan doğulmasını göstərən əsas əlamət azərbaycançılıq ideologiyasının dərin etnoqrafik köklərinin mövcudluğu-
dur ki, bunu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan xalqının müxtəlif təkamül-
formalaşma dövrlərində yaratdığı eposlar – “Dədə Qorqud”la “Koroğlu” sübut edir.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində meydana çıxmış “Dədə Qorqud” eposunda azərbaycançılıq ideologiyasının üç tərkib hissəsi olan türkcülük, müsəlmançılıq və müasirlik təsəvvür-
inersiyaları bütün aydınlığı, hətta parlaqlığı (və miqyası!) ilə öz əksini tapır. Xüsusilə o mənada ki, “Dədə Qorqud” eposu həyat (və düşüncə) tərzləri etibarilə müasir (ümumbəşəri), indiki Azərbaycanın coğrafiyasında məskunlaşmış, islam dinini ya qəbul etmiş, ya da qəbul etmək ərafəsində olan türklərin (oğuzların) yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur.

Eposda türkcülük təsəvvür-inersiyasının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

a) eposda oğuz (Azərbaycan) türklərinin (Oğuz elinin!) qəhrəmanlığından bəhs edilir – bu qəhrəmanlığın daşıyıcıları Qa-

zan xan, Bamsı Beyrək, Basat, Dəli Domrul, Qaraca Çoban, Uruz, Burla xatun... Azərbaycan (oğuz) türkləridir;

b) eposun etnoqrafiyası – təsvir olunan etnoqrafiya, etnopsixologiya, etnososiologiya, etnoideologiya və s. bütünlüklə Azərbaycan (oğuz) türklərinə məxsusdur;

c) epos oğuz (Azərbaycan) türkcəsində – dövrün türk elitasının dilində yaradılmışdır.

“Dədə Qorqud” eposunda müsəlmançılıq təsəvvür – inersiyası, əsasən, aşağıdakı hallarda təzahür edir:

a) “Dədə Qorqud” cəmiyyətinin – Oğuz elinin əksəriyyəti, nə qədər deklorativ təqdim edilsə də, faktiki olaraq, müsəlmandır;

b) müsəlman türklər kafirlərə qarşı mübarizə apararaq, vaxtaşırı onların üzərinə yürüş edərək islamı qəbul elətdirməyə çalışırlar (və qəzavata çıxmaq, islam dinini yaymaq eposun əsas ideyalarından biridir);

c) eposun mətnində islamdan, xüsusilə onun kitabı “Quran”dan gələn ideyalar, motivlər, ifadə standart-texnologiyaları kifayət qədər qabarıqdır.

Və nəhayət, aşağıdakılar “Dədə Qorqud” cəmiyyətinin (və insanının) həyat tərz, dünyagörüşü etibarilə müasirliyini və ya dünyəviliyini təsdiq edir:

a) oğuz cəmiyyətinin və ya insanının etnik mənsubiyyəti, yaxud müəyyənliyi kifayət qədər möhkəm olsa da, etnik məhdudluq kompleksi yoxdur;

b) oğuz cəmiyyətinin və ya insanının hələ müəyyən qədər deklorativ şəkildə dini (islam) mənsubiyyəti, yaxud müəyyənliyi olsa da, dini məhdudluq kompleksi müşahidə edilmir (məsələn, deyək ki, müsəlman oğuz igidləri kafirlərlə döyüşsələr də, kafir qızlarını sevib onlarla məmnuniyyətlə ailə qururlar);

c) eposda humanizm, insanı ilk növbədə doğru- düzgünlüyünə, mənəviyyətinə, xeyirxahlığına, igidliyinə və s. görə dəyərləndirmək, həyatilik, demokratizm (hər işi məsləhətlə görmək) əsasdır.

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində formalaşmış “Koroğlu” eposuna gəldikdə isə buradakı türkçülük, müsəlmançılıq və müasirlik təsəvvür- inersiyaları özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

a) Azərbaycan “Koroğlu”su (türk xalqlarında “Koroğlu”nun müxtəlif variantları mövcuddur ki, mütəxəssislərin fikrincə, onların ən mükəmməli Azərbaycan variantıdır) Azərbaycan türklərinin coğrafi, siyasi, mədəni və s. müstəqilliyini əks etdirən (və təbliğ edən) hadisə olub mükəmməl bir Azərbaycan türkcəsində (xalq dilində) nəinki azərbaycanlılar, eləcə də qonşu xalqlar arasında geniş yayılmışdır;

b) “Koroğlu”da müsəlmançılıq zahiri deyil, daxili (hətta batini!), mədəni dəyər olaraq təzahür edir;

c) eposda müxtəlif xalqlara, onların nümayəndələrinə hər hansı ayrışdırıcılıq münasibətinə təsadüf edilmir.

Azərbaycançılıq təsəvvür-inersiyası dahi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında özünü müxtəlif formalarda göstərir... Məsələn, bütün dünyada ən böyük Azərbaycan şair- mütəfəkkiri sayılan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı (irs!) genotipində həm türkçülüyn, həm müsəlmançılığın, həm də ümumbəşəriyyətin (müasirliyin) çox sıx (demək olar ki, möhtəşəm!) tarixi kordinatlığı mövcuddur ki, bu mükəmməl, miqyaslı dəyər ondan sonrakı böyük Azərbaycan şair- mütəfəkkirlərinə – Nəsimiyə, Füzuliyə, Vəqifə də xas xüsusiyyətdir.

Şah İsmayıl Xətai isə şair-mütəfəkkir olmaqdan başqa (və daha çox!) dahi dövlət xadimidir. Onun tarixi xidmətləri sayəsində a) Azərbaycan xalqı təbii olaraq formalaşdığı geniş coğrafiyada müstəqil dövlətini (impersiyasını!) yaratmış, b) yeni dövr ərafəsində həm özünə, həm də beynəlxalq aləmə milli mənlilik, iradə və qürur nümayiş etdirmiş, c) Azərbaycan türkcəsinin siyasi-ideoloji mövqeyi o vaxta qədər görünməmiş bir şəkildə yüksəlmişdir.

Və XVII-XVIII əsrləri əhatə edən Azərbaycan İntibahı azərbaycançılıq təsəvvür-inersiyasının dərinləşməsinə xüsusi təkan vermişdir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları dedikdə biz bu ideologiyanın üzvi tərkib hissələrini təşkil edən üç komponentin (etnik, dini və ümumbəşəri) mənşəyində dayanan ən mühüm “intim” təzahürləri (etnik özünüdərk şüuru, ümuminsiyət vasitəsi olan dil, ümumi Vətən anlayışının təşəkkülü, dini mənsubiyyət birliyi və s.) nəzərdə tuturuq ki, onlar iki dövrdə araşdırılmalıdır. Birincisi (və ən mühümü) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə, yəni milli ideologiyanın formalaşmasına qədərki dövrüdür. Böyük bir tarixi əhatə edən bu dövrdə müəyyənlanmış geno (yaxud etno) tipologiya milli ideologiyanın formalaşması üçün nə qədər həlledici olsa da, heç də tamamilə sərf olunmur və ya həmin ideologiyanın təşəkkülü ilə tarixin arxivinə verilmir. Əksinə, onun taleyinin yeni, daha “intellektua” dövrü başlayır. Və bu dövrdə (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən sonra) etnoqrafiya milli ideologiyanın təkamülünə (xüsusilə kütləviləşməsinə!) nə qədər təsir göstəirsə, milli ideologiya da etnoqrafiyanın konsolidasiyasına, mütəşəkkilliyinə o qədər təsir edir.

Hər bir xalqın etnoqrafiyası kimi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası da, mahiyyət etibarilə, metafizik hadisədir. Bu isə o deməkdir ki, etnoqrafiya etnosun təşəkkülü ilə formalaşdıqdan sonra, onun bütün tarixi boyu, demək olar ki, dəyişmir. Və mənsub olduğu etnosun (millətin) ideoloji axtarışları üçün məhsuldar (münbit) zəminə çevrilərək, bir növ, tükənməz ideya, məfkurə qaynağı, “generator”u olur.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün dünyada aforizmə çevrilmiş “fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” kəlamı yüksək vətəndaşlıq şüuru kontekstində milli etnoqrafiya ilə milli ideologiyanın dialektik əlaqəsini bütün aydınlığı (və mükəmməl fəlsəfəsi) ilə təsbit edir.

I. Azərbaycan xalqının (etnosunun) “tərcümeyi-hal”ı. Və etnik (milli) mənlik şüurunun formalaşması

Söhbət o yerdə etnoqrafiyadan tam məsuliyyətilə gedə birlər ki, orada artıq bu və ya digər dərəcədə formalaşmış etnos, onun özünəməxsus “tərcümeyi-hal”ı mövcud olmuş olsun.

Azərbaycan xalqının hamı üçün anlaşqlı olan, tarixin ən ümumi konturlarını özündə əks etdirən az-çox mükəmməl bir “tərcümeyi-hal”ının təsəvvürlərdə canlandırılması üçün artıq çoxdan elə bir metodoloji maneə yoxdur. Ancaq, doğrudur, nəinki bir xalqın, hətta bir insanın da “tərcümeyi-hal”ında kifayət qədər mürəkkəb, mübahisəli məqamların olması mümkündür. Bununla belə həmin “tərcümeyi-hal”ın, yaxud “tarix”in elə konturları və ya göstəriciləri vardır ki, hər kəs onu qəbul etməyə məcburdur. Məsələn, kiminsə Azərbaycan xalqının məhz türk mənşəli, yəni türklərin tarixən bölünməsindən yaranmış bir xalq olduğuna şübhə etməsi o deməkdir ki, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vəqifin, hətta Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğunun da türk-azərbaycanlı olması şübhə altına alınır... Yaxud ən qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşmış, tədricən türk kökənli Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olmuş bir sıra Qafqaz və ya İran mənşəli etnosların Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olduğunu inkar etmək, ən azından, xalqların formalaşması tarixinin ən ümumi prinsiplərini bilməmək və ya bilib qəbul etməmək deməkdir. Yəni o deməkdir ki, məsələn, ukraynalılar yalnız slavyanlardan ibarətdir və bu xalqın formalaşmasında guya başqa etnosların, məsələn, türklərin heç bir rolu olmamışdır.

Məsələnin bu cəhətinin, yəni Azərbaycan xalqının 1) ümumən türk mənşəliliyinin və 2) onun tərkibində Qafqaz, eləcə də İran mənşəli etnosların mövcudluğunun (Azərbaycan xalqının

“superetnos” təbiətinin) nəzərə alınması bir də ona görə əhəmiyyətli ki, həmin cəhət azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsaslarının müəyyənələməsinə həmişə öz təsirini göstərmişdir.

Hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma tarixi də yüzillər boyu davam etmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən başlayan bu proses orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində, yəni XVI- XVII əsrlərdə, demək olar ki, başa çatmışdır. Hər hansı xalqın, eləcə də Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma tarixinin gedişini (əslində, mahiyyətini!) daha aydın dərk etmək üçün biri digəri ilə bağlı olan diferensiasiya- inteqrasiya (bölünmə- birləşmə) proseslərini həmin tarixin müxtəlif mərhələlərində nəzərə almaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bölünmə o deməkdir ki, məsələn, ingilislər, german, fransızlar, roman, ruslar, slavyan birliyinin bölünməsindən yarandıqları kimi azərbaycanlılar da türk birliyinin bölünməsindən yaranmışlar. Ancaq bir daha təkrar edirik ki, bu, bütün hallarda təbii- coğrafi, ictimai- siyasi və s. xarakterli bir sıra məqamlardan asılı olaraq gedən bir prosesdir. Məsələnin mürəkkəbliyini anlamaq üçün yalnız onu təsəvvür etmək kifayətdir ki, türk etnosunun oğuz, qıpçaq və karluqlara bölünməsi ilə yanaşı, gələcək türk xalqlarının əsasını təşkil edəcək tayfa və ya tayfa birliklərinə bölünməsi prosesi də gedir. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan xalqının oğuz mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində qıpçaq və ya karluq tayfalarının; yaxud özbək xalqının karluq mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində oğuz və ya qıpçaq tayfalarının izləri mövcud deyil.

Birləşmə prosesi daha mürəkkəbdir. Belə ki, bölünmə olduqca dərinləşə, “mərkəzdən qaçma” inersiyası olduqca geniş miqyas ala bilər. Və bunun nəticəsində, birləşmənin hətta eyni etnosu aid tayfalara münasibətdə belə kifayət qədər qarışıq mənzərəsi meydana çıxır. Hər bir türk xalqının tərkibində az və ya çox dərəcədə bütün əsas türk tayfalarının iştirakı mümkün olduğu kimi, hətta bölünmə və ya birləşmə prosesinin əsasən başa çatdığını, müstəqil türk xalqlarının formalaşdığını iddia etdiyimiz bizim günlərdə belə bu və ya digər türk xalqına aid edilməsi müba-

hiyə doğuran türk tayfaları mövcuddur. Məsələn, qarapapaq, avşar (əfşar), bayat, qacar, türkmən kimi bir sıra tayfalar Azərbaycan xalqının həm üzvü tərkib hissəsidirlər, həm də etnik müstəqillik iddiasındadırlar... Türk mənşəli olmayıb, özünü həm türk xalqlarından hər hansı birinin tərkib hissəsi sayan, həm də etnik müstəqilliyini iddia edən etnoslara gəldikdə isə, bu da tamamilə təbiidir.

Ancaq biz ikinci, üçüncü və ya dördüncü dərəcəli məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyəcəyik. Çalışacağıq ki, Azərbaycan xalqının tarixini – “tərcümeyi-hal”ını ən ümumi, ən mühüm konturları, sözün klassik mənasında, etnoqrafiya yaradan göstəriciləri ilə nəzərdən keçirək.

Azərbaycan xalqı dünyanın böyük bir coğrafiyasını əhatə edən türk xalqlarından biridir. Odur ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixi türk etnosunun bölünməsi tarixinin üzvü tərkib hissəsidir. Və ona görə də bəzi tarixçilərin bu “tarix”ləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənməyə cəhd etmələri, hətta daha “irəli” gedərək türkləri Azərbaycan tarixinin “qonağı” səviyyəsinə endirəcək bir “metodologiya” işləyib hazırlamağa çalışmaları yalnız təəssüf doğurur.

Ümumiyyətlə, xalqın təşəkkülü üçün üç şərt vacibdir:

- 1) etnik potensial (genotip, adət-ənənə, dil, din və s.);
- 2) münbit coğrafiya, yaxud ərazi (Vətən);
- 3) sosial-siyasi təşkilatlanma (dövlət quruculuğu) imkanları.

Azərbaycan xalqının etnik potensialını, yaxud əsaslarını türk mənbəyi müəyyən (təmin!) etmişdir. Coğrafi, yaxud ərazi təminatına gəldikdə isə buraya zaman-zaman məskunlaşmış Cənubi Qafqaz, tarixi Azərbaycan (Şimali İran) və Şərqi Anadolu daxildir. Qədim dövrlərdən kifayət qədər canlı, qaynar həyat yaşayan bu coğrafiyada uzun zaman davam edəcək sosial-siyasi birliklər qurmaq həmişə çətin olmuşdur. Regionun müasir etnik- kulturoloji mənzərəsi də göstərir ki, buraya tarix boyu müxtəlif etnoslar,

biri digərindən kəskin şəkildə fərqlənən dillər, dinlər, dünyagörüşlər, mədəniyyətlər ardıcıl müdaxilə etmişdir.

Türk etnosunun bölünməsi prosesinin yüzillər boyu davam etməsi, coğrafiyanın genişliyi, etnik- siyasi hadisələrlə zənginliyi Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinə ciddi (həllədiçi!) təsir göstərmişdir. Belə ki,

a) eramızın ilk əsrlərindən başlayan proses xeyli uzanmış, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə (XVI-XVII əsrlərə) qədər davam etmişdir;

b) coğrafiyadan kənara az- çox diqqəti cəlb edəcək köçlər olmadığı halda, coğrafiyaya ardıcıl (intensiv!) köçüb məskunlaşmalar olmuşdur;

c) xalqın mütəşəkkilliyini təmin etməli olan sosial- siyasi, eləcə də mənəvi- ideoloji güc mərkəzləri tez-tez dəyişdiyindən həmişə natamamlıq kompleksi özünü göstərmişdir və s.

“Azərbaycan” toponimi yunan mənşəli “Atropatena”dan törəmişdir. İran mənbələrində “Adurbadaqan” şəklində olan bu söz ərəb-müsəlman tələffüzündə “Azərbaycan”a çevrilmişdir. “Atropatın ölkəsi”ndən “Odlar yurdu”na qədər mənasını dəyişmiş “Azərbaycan”ı Azərbaycan türkləri məzmunca genişləndirərək bütöv Azərbaycanın (və onun xalqının!) adı səviyyəsinə yüksəltmişlər.

Türklərin az-çox müstəqil bir etnos olaraq meydana çıxması eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərinə aiddir. Həmin dövrə qədər türklər neçə min illər monqollar və tunqus-mancurlarla Altay birliyinin tərkibində olmuşlar.

Zəngin mifoloji dünyagörüşü əsasında Tanrıçılığa (tək Tanrı təsəvvürünə) qədər gəlib çıxan türklərin ata yurdu Mərkəzi Asiyadakı Tanrı dağlarının ədəkləri idi. Onlar tədricən Cənuba, Qərbə və Cənub- Qərbə doğru münbit çöllərə yayılmağa başladılar. Türk axınları xüsusilə eramızın ilk əsrlərində özünü daha ardıcıl, daha məhsuldar və Asiya, eləcə də Avropa xalqlarının tarixinə həllədiçi təsirlərlə göstərməyə başladı. Doğrudur, bir sıra tarixçilər türklərin hələ daha qədim dövrlərdə Qərbə – Afriqaya,

Romaya yürüşləri, burada məskunlaşmaları barədə danışirlər. Eləcə də “tarixin başlandığı” qədim Şumerdə türk izlərinin mövcudluğu çox az mütəxəssislərdə şübhə doğurur... Ancaq bu “hadisələr” o qədər qədimdə qalmışdır ki, müasir xalqların keçmişini təsəvvür etmək üçün bu və ya digər dərəcədə mübahisəsiz qəbul edilə biləcək çox az şey verir.

Qərbə axın edən türklər (hunlar) qədim dövrün sonu orta əsrlər dövrünün əvvəllərində artıq Şərqi Avropanı məskunlaşdırmışdılar. Onların “barbar” adlandırılan german və slavyanlarla ittifaqı Roma imperiyasına son qoyub qocalmış Avropanı cavanlaşdırdı. Xristianlıq və onun təbliğ etdiyi mədəniyyət maneəsiz yayılmağa başladı. Attilanın hökmdarlıq elədiyi illərdə həmin proses daha sürətlə gedərək türklərin dünya tarixindəki proqressiv rolunu təsbit etdi.

Bu gün nəinki Şərqi, eləcə də Qərbi Avropanın bir sıra xalqlarının etnik tərkibində türklərin danılmaz izləri vardır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, türklərin Qərbi Avropaya axınları heç zaman dayanmamış, orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Altay dağlarının ədəklərindən tədricən Cənuba, Qərbə və Cənub-Qərbə yayılan türklər IX-XI əsrlərdə üç böyük tayfa ittifaqına, yaxud etnoqrafik birliyə bölünürlər:

- 1) oğuzlar,
- 2) qıpçaqlar,
- 3) karluqlar.

Bu, türklərin ilk bölünməsi idi ki, həmin bölünmə təxminən min illik bir tarixə malik idi.

Mərkəzi Asiya – Altay dağları çıxış nöqtəsi kimi alınarsa, oğuzlar Cənub- Qərb, qıpçaqlar Şimal- Qərb istiqamətində xeyli uzaqlara gedib çıxmış, karluqlar isə Cənuba doğru yayılmışlar. Türklərin oğuz, qıpçaq və karluq tayfalarına bölünməsi ilə yanaşı, yəni həmin bölünmə hələ başa çatmamış bu tayfalar daxilində də bölünmə prosesi başlanmışdır ki, haqqında söhbət gedən proses orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Beləliklə, IX-XI əsrlər türklərin tarixində elə bir dövrdür ki, həm ilkin bölünmə başa çatır, həm də ikinci bölünmənin konturları müəyyənləşir. Yəni bir tərəfdən oğuzlar, qıpçaqlar və karluqlar var, digər tərəfdən müasir türk xalqlarının "rüşeymlər"i görünür.

Oğuzlar, əsasən, türkmənlərə, Azərbaycan və Anadolu türklərinə, ... qıpçaqlar Altay, qırğız, qazax, tatar və başqırlara, ... karluqlar isə özbəklərə və uyğurlara bölünürlər. Bununla belə türklər Altay birliyindən ayrılarkən bəzi ümumi cəhətləri saxladıkları kimi türk xalqları da ümumtürk xüsusiyyətlərini mühafizə etməkdə davam edirlər.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqı, əsasən, oğuz türklərinə aid olsa da, ümumtürk (və ümumaltay!) etnik-mədəni kodunun daşıyıcısıdır.

Azərbaycanın qədim etnik mənzərəsi barədə, demək olar ki, məlumat yoxdur. Və Azərbaycan tarixşünaslığında Aratta, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi çox səslənən adlar həmin dövrlərdə ölkədə hansı etnosların məskunlaşdığı barədə, təəssüf ki, heç nə demir. Tarixçilər qədim Azərbaycanda Qafqaz, İran və ya türk etnoslarının mövcudluğu barədə təxminən eyni müvəffəqiyyətlə (yaxud müvəffəqiyyətsizliklə!) danışa bilirlər... Ona görə də bütün mübahisələri "tarixəqədərki dövr"də qoyub tarixi gerçəklikdən – Azərbaycanın türkləşməsindən (və ya qafqazlılaşmasından, yaxud iranlılaşmasından) danışmaq daha münasib olardı.

"Tarixəqədərki dövr" dedikdə Azərbaycan tarixinin bizim cranın hüdduna qədər gəlib çıxan (və kifayət qədər zəngin!) tarixini nəzərdə tuturuq ki, on min illəri əhatə edir. Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin xronologiyasını nəzərdən keçirsək burada insan əməyinin, zəkasının çox-çox qədimlərdən geniş tətbiqinin aydın görünən izlərinə rast gələrik. Azıx mağarası, Qobustan, Gəmiqaya yazılı daşları, ümumiyyətlə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda aşkar olunmuş çoxlu sayda qədim (ən qədim!) yaşayış məskənləri sübut edir ki, Azərbaycan dünyanın

antropogenez, yəni insan yaranan regionlarından biridir. "Tarixəqədərki dövr"ün son minillikləri isə ölkədə hətta qədim şəhər mədəniyyətinin mövcudluğunu təsdiq edən faktlarla zəngindir.

Mənbələr ondan artıq etnosun adını çəkir, ancaq bu adlar həmin etnosların mənşəyi barədə, demək olar ki, heç nə demir.

Eramızın ilk əsrlərində Azərbaycana gələn türklər Altaylardan Qərbi Avropaya doğru yürüş edən hunlardan idilər. Onlar Qafqaz dağlarını aşıb Şimaldan Cənuba doğru böyük kütlələr halında hərəkət edərək ölkədə məskunlaşdılar. Bu proses yüzillər boyu davam etmişdir... Həmin hərəkətin (əslində, hərəkətin!) nə qədər ardıcıl (və güclü!) olduğunu təsəvvür etmək üçün yalnız onu xatırlamaq kifayətdir ki, əvvəl İran, sonra isə ərəb hökmdarları türklərin Şimaldan Cənuba axınlarının qarşısını almaq üçün müxtəlif səddlər, o cümlədən Dərbənd səddini qurmağa məcbur olmuş, ancaq bu təbii-tarixi (passionar) axının qarşısını ala bilməmişlər. Qafqaz dağlarını aşıb keçən hun (get-gedə daha çox qıpçaq) türkləri nə qədər Cənuba ensələr də, onların məskunlaşdıqları əsas coğrafiya Azərbaycanın Şimalı (Albaniya) idi.

Çox keçmədi ki, tanrıçı hun-qıpçaqlar həmin regionda yerli əhaliyə çevrildilər. Ancaq onlar Şərqi Avropadakı – Dəşti-Qıpçaqdakı "əcdadlar"ı ilə əlaqəni üzüməmişdilər. Yeni axınlar baş verirdi... Dəşti-Qıpçaqdakı kimi Azərbaycanda da qıpçaqlar tanrıçılığı qorumaqla yanaşı xristianlığı da qəbul etməyə başladılar.

Və bir faktı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır (bunu dövrün erməni və gürcü mənbələri də göstərir) ki, eramızın I minilliyi ərzində Qafqazın Cənubunda qıpçaq türklərinə qarşı dura biləcək heç bir ictimai-siyasi qüvvə yox idi. Onların (qıpçaq türklərinin) yaratdıqları birliklər o qədər davamlı olmasa da, regionun bütün əhalisini özlərinin təsiri altına almışdılar. Birincisi ona görə ki, həm sayca çox idilər, həm də Şimaldan gələn axınlar hesabına sayları get-gedə daha da artırdı. İkincisi isə, böyük döyüş təcrübəsinə, möhtəşəm hərbi qüdrətə malik idilər. Nəinki yerli Qafqaz, eləcə də gələn İran mənşəli etnoslar, hətta Cənubi Qaf-

qazı zəbt edən sasanilər, ərəblər belə onlarla hesablaşmalı olmuşdular.

Hunların tərkibi də müxtəlif idi, türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışdılar. Mənbələr suvar (səbir), xəzər (kaspi), onoqur, haylandur, kəngər, bulqar və b. tayfaların, yaxud tayfa birliklərinin adını çəkir. Bununla belə aparıcı mövqeydə məhz qıpçaq türkləri dayanırdılar. Onlar mənbələrdə adı çəkilən müxtəlif türk tayfalarını, yaxud tayfa birliklərini (əslində, onların qalıqlarını) öz idarəçilikləri altında birləşdirərək VI-VII əsrlərdə Cənubi Qafqazda tam hakim oldular.

Eramızın ilk əsrlərində Qafqazın Cənubunda məskunlaşan türklərin əsas rəqiblərindən biri, bəlkə də, birincisi yunanlar idi. Anadolunu bütünlüklə zəbt etmiş yunanlar Qafqazı da nəzarət altında saxlamağa cəhd edirdilər. Xüsusilə xristianlığın yayılmasından sonra yunanların Qafqaz- Kiçik Asiyadakı mövqeləri güclənmişdi. Bununla belə əvvəl sasanilərin, sonra isə ərəblərin Cənubi Qafqaza hərbi- siyasi müdaxilələri yunanlara– Bizansa Anadoludan Şərqi doğru genişlənməyə qəti şəkildə mane oldu. Bu müdaxilə- hücumların bir mühüm təsiri də ondan ibarət idi ki, əvvəl Qafqaz, sonra isə İran etnosları yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan dağlara, dənizsahili yarımşəhərlərə sıxışdırıldılar. Qıpçaq türkləri isə ümumtürk yaşam texnologiyalarına uyğun olaraq dağətəyi yerlərdə, yaxud çöllərdə məskunlaşdılar. Bunu müasir Azərbaycanın etnik mənzərəsi də göstərir.

Azərbaycanın Şimalında (Cənubi Qafqazda) daha çox məskunlaşan hun türklərinin xüsusilə ilk orta əsrlərdə böyük kütəllərlə Azərbaycanın Cənubuna (tarixi Azərbaycana) köçürülməsi faktını mənbələr təsdiq edir.

Beləliklə, hun- qıpçaq türklərinin Qafqaza (oradan da daha cənuba) axını ilə Azərbaycanın türkləşməsinin (və Azərbaycan xalqının təşəkkülünün!) əsası qoyulur.

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda məskunlaşan türklərin (qıpçaqların) etnocoğrafi mövqeyini IX-XI əsrlərdə tədricən intensivləşən oğuz- səlcuq yürüşləri möhkəmlən-

dirir. Mərkəzi Asiyadan başlayıb Xəzərin Cənubundan keçməklə Anadoluya doğru istiqamətlənən (və orta əsrlərin sonlarına qədər mərhələlərlə davam edən) bu yürüşlər, hun-qıpçaq axınlarından fərqli olaraq, daha çox hərbi-siyasi xarakter daşıyırdı.

Qıpçaqların mədəniyyəti daha çox şifahi yaradıcılığa, köçəri həyat tərzinə əsaslandığı halda oğuzların mədəniyyətində yazı, oturaqlıq, şəhər həyatı daha üstün olmuşdur.

Və bir fərq də ondan ibarət idi ki, oğuz- səlcuqlar artıq islam dinini qəbul etmiş, yaxşı təşkilatlanmışdılar. Onların saraylarında türk dili ilə yanaşı fars, ərəb dilləri də böyük nüfuza malik idi. Çünki oğuz-səlcuq əsilzadələri özlərini yalnız türk kimi deyil, həm ərəb, həm fars, həm də bir türk kimi hiss edir, yəni bütövlükdə müsəlman dünyasının övlad- varisləri sayırdılar.

Azərbaycanda Atabəylər dövlətini yaradan oğuz- səlcuqlar tədricən Anadoluya- Bizansa öz passionar güclərini göstərməyə başladılar. Və XI-XIII əsrlərdə böyük bir ərazini zəbt edərək dövlətlərini qurdular. Anadolunun (nəticə etibarilə, İstanbul) fəthi XIII əsrdən sonra- osmanlılar dövründə də davam etdi.

Azərbaycanda (eləcə də Şərqi Anadoluda) oğuz- səlcuqların tarixi missiyasını əks etdirən ən mühüm tarixi- ədəbi mənbə "Dədə Qorqud" eposudur. Epos Azərbaycanın (və Şərqi Anadolunun) türkləşməsinin ikinci dövrünü olduqca aydın detal və təfərrüatlarla təqdim edir. Maraqlıdır ki, regiona yürüş edən oğuzların qarşısında artıq yerli əhaliyə çevrilmiş qeyri-müsəlman (kafir) qıpçaq türklərini, daha uzaqlarda (Qərbdə) isə yunanları görürük ki, bu da regionun etnik tərkibi barədə obyektiv təsəvvür yaradır.

Odur ki, erməni, eləcə də gürcü mənbələrinin IX- XI əsrlərdə – I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində erməni və ya gürcülərin Qafqazın Cənubunda hansısa ciddi etnik- siyasi hadisə olmaları barədəki məlumatları böyük şübhə doğurur. Və xristian missionerliyinin gələcəyə – təbliğata hesablanmış xəyalpərəst iddialarından başqa bir şey deyildir.

Oğuz- səlcuq türklərinin Azərbaycanın həm Cənubunda, həm də Şimalında məskunlaşması, erməni və yunanlarla qarşılaş-

14853

mır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız Şimalda qıpçaq türklərinin o qədər də davamlı olmayan müqavimətindən danışmaq olar... Bunanla belə nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz- səlcuq yürüşlərinin əsas istiqaməti Qərbə- Anadolunun içərilərinə doğru olduğundan nə Cənub- Qərb, nə də Şimal- Qərb istiqamətləri strateji əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Azərbaycanda məskunlaşan (və Azərbaycan xalqının formalaşmasını təmin edən!) oğuz-səlcuqların arxasınca regiona əsasən oğuzların, müəyyən qədər isə digər türk etnoslarının axınları XVI əsrə qədər davam etdi. Monqol- tatarların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların yürüşləri formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqının etnik tərkibini (potensialını!) gücləndirdi. Və eramızın ilk əsrlərindən başlayan proses orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər kəsilmədən davam etdi.

Oğuz-səlcuq yürüşləri XIII əsrdən başlayaraq Anadoluda – Kiçik Asiya yarımadasında (sonralar isə Balkanlarda) digər bir oğuz- türk xalqının – Osmanlıların (nəticə etibarilə, Türkiyə türklərinin) əsasını qoydu.

Biri digərinə çox yaxın olan türkmənlər, Azərbaycan və Türkiyə türklərinin etnik- coğrafi əsasları müxtəlif dövrlərdə qoyulsa da, onların müstəqil bir xalq kimi formalaşması, demək olar ki, eyni dövrə – XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Əsasları eyni “etnik material”dan olan müasir türkmən, Azərbaycan və türk xalqlarının orta əsrlərin sonlarına doğru müstəqil xalqlar kimi meydana çıxmalarının etnik- coğrafi, siyasi, dini və s. səbəbləri vardır ki, bunlar bir kompleks halında oğuz türklərinin həmin xalqlara bölünməsinə şərtləndirmişdir.

Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinin başa çatması Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və xüsusilə Səfəvilər dövlətlərinin qurulması ilə eyni dövrə düşür. Bu, təsadüfi deyil. O mənada ki, bunlar biri digərini şərtləndirən hadisələrdir... Xalqın təşəkkül- formalaşması milli dövlətin qurulması ehtiyacını doğrurur, milli dövlətin qurulması isə xalqın formalaşmasını (müstəqilliyini!) təmin edir.

XVI əsrin ilk illərində meydana çıxan Səfəvilər dövləti türk dövlətçilik ənənələrinə əsaslanırdı. Və Qaraqoyunlularla Ağqoyunluların birbaşa davamı idi... I Şah İsmayılın qurduğu bu möhtəşəm dövlət Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) sərhədlərini müəyyənləşdirdi. Səfəvilərin Azərbaycan xalqının “tərcümeyi-halı”ndakı yerini təsəvvür etmək üçün yalnız o faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, nə Səfəvilərə qədər, nə də Səfəvilərdən sonra Azərbaycanı (və Azərbaycan xalqını) bu qədər genişliyi (və bütövlüyü, tamlığı!) ilə özündə birləşdirən bir dövlət olmamışdır.

Mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövləti, çox təəssüf ki, xalqın tarixinin ən həssas dövründə – XVII əsrin əvvəllərində öz milli xarakterini itirib iranlaşdı... XVIII əsrdə Nadir şahın Azərbaycan dövlətinin təbii- tarixi hüduqlarını “yenidən müəyyənləşdirmək” cəhdi də nəticə etibarilə, uğursuz oldu.

Azərbaycan xalqının təxminən min beş yüz illik təşəkkül- formalaşma tarixini biri digərinin bilavasitə davamı olan aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

1) hun- qıpçaq türklərinin məskunlaşması dövrü (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər);

2) oğuz- səlcuq türklərinin məskunlaşması dövrü (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər).

Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, birinci dövr Azərbaycanın türkləşməsinin başlanğıcı olsa da, Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesində əsas rolu ikinci dövr oynayır. Yəni yerli hun- qıpçaqlarla (və bir sıra qeyri- türk mənşəli yerli, eləcə də gəlmə etnoslarla) qaynayıb qarışan oğuz-səlcuqlar yeni bir “superetnos” yaradırlar.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının eramızın ilk əsrlərindən başlayan təşəkkül- formalaşma tarixi orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində – XVI-XVII əsrlərdə başa çatır. Və min beş yüz illik bu uzun dövrdə Azərbaycan xalqı öz etnik coğrafiyasını müəyyənləşdirir, milli dövlətlərini qurur və ya milli dövlətçilik

mədəniyyətini (modelini!) yaradır, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi onlarla dünyaca məşhur şəhərlərini salıb düşmənlərdən müdafiə edir, Xətib Təbrizi, Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi böyük mütəfəkkirlərini yetirir. Ən mühüm yaradıcılıq hadisəsi isə odur ki, xalq özünün şah əsərini – “Dədə Qorqud” eposunu yaradaraq dilinin, dininin, ruhunun, coğrafiyasının, etnik tarixinin mənzərəsini, bütövlükdə özünü (kimliyini!) təqdim edir.

Azərbaycan xalqının tarixində milli azadlıq (müstəqillik) uğrunda mübarizəni şərtləndirən birinci cəhət, heç şübhəsiz, onun (xalqın!) mükəmməl bir təşəkkül-formalaşma prosesindən keçib gəlməsi olmuşdur. Kifayət qədər geniş (və hər cəhətdən məhsuldar) coğrafiyanı əhatə edən, müasir (və progressiv!) mədəni- mədəni (və dini!) dünyagörüşə sahib, qədim dövlət quruculuğu ənənəsinə malik bir xalqın müstəqil (bütöv!) dövlətinin olmaması faciəvi bir paradoks idi.

Bunun ən azı üç səbəbi vardı:

- 1) türk dövlətləri arasında rəqabət mövcud idi;
- 2) müsəlman birliyinin mərkəzləşdirici təsiri özünü göstərirdi;
- 3) və regionda etnosiyasi münaqişələr dayanmırdı.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma dövrünün hadisəsi idi. Və xalqın milli dövlət quruculuğu istedadının təzahürü kimi meydana çıxmışdı... Ancaq çox keçmədi ki, milli məzmununu itirib farslaşdı. Azərbaycan ərazisində biri digərindən az və ya çox dərəcədə asılı olan, bununla belə hər biri müstəqilliyə can atan kiçik dövlətlər – xanlıqlar əmələ gəldi ki, onları mərkəzləşdirəcək bir milli siyasi gücün olmaması ölkəni həmişə xarici müdaxilələr qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qoyurdu.

Beləliklə, yenidən təşəkkül tapmış – formalaşmış, böyük bir milli mədəni enerji ilə tarix meydanına çıxmış xalqın (superetnosun!) mərkəzi hakimiyyəti olmadığından onun ərazisi İran

və Osmanlı dövlətləri arasında müharibə meydanına çevrilmiş, əhalinin taleyi isə müdaxiləçilərin ümidinə buraxılmışdı.

XVI əsrdən güclənən Rusiya tədricən türk torpaqlarını zəbt etməyə başladı. XVII-XVIII əsrlərdə Qafqaz uğrunda mübarizəyə girişən imperiya XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın Şimalını işğal etdi.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqı milli ideallarının çiçəkləndiyi bir dövrdə İran, Osmanlı və Rusiyanın döyüş meydanına çevrildi.

Bununla belə orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqı tarix səhnəsinə güclü milli mədəni iradəsi, mübariz ruhu, İntibah məzmunlu mədəniyyəti ilə çıxır. Min beş yüz illik bir təşəkkül-formalaşma dövründən sonra geniş miqyaslı özünəməxsusluqlar kompleksiyası nümayiş etdirir. Türk, eləcə də müsəlman ortaqlığından gələn universal klassik model və ya standartlar milli demokratik texnologiyalarla əvəzlənir... Bu, normal təşəkkül tapıb formalaşmış xalqlar üçün xarakterik hadisədir. Müqayisə üçün deyək ki, roman xalqlarında da belə olmuşdur. Yəni orta əsrlərin sonlarına doğru italyan, ispan və fransız xalqları İntibah dövrü keçirərkən zəngin milli xüsusiyyətlər qazanıb o zamana qədər roman xalqları üçün ortaq olan latın modellərindən imtina edirlər.

Və dünyaya öz milli xarakterilə “yenidən” doğulmuş enerjili etnosun (Azərbaycan xalqının) milli azadlıq (müstəqillik) uğrunda mübarizəsi, təbii ki, qarşısıalınmaz idi.

Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma tarixinin son mərhələləri milli İntibah dövrünə düşür. XVI əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər davam edən Azərbaycan İntibahı milli ictimai şüurun (intellektin!) inkişafına güclü təkan verir... İntibah daha çox mədəni sahəni əhatə edirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatının qüdrətli əsərləri yaranmışdı. Xüsusilə aşiq sənəti Qurbani, Aşiq Abbas Tüfərqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə qalxmışdı. “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan xalqının yaratdığı ikinci epos –

“Koroğlu” geniş yayılmış, etnosun milli mədəni ideallarının ifadəsinə çevrilmişdi.

“Koroğlu” eposu – bütün bədii qüdrəti ilə yanaşı Azərbaycan xalqının yaratdığı Kitab dəqiqliyində şifahi Tarix əsəridir ki, hələ formalaşdığı dövrdə dəfələrlə yazıya alınmışdır. Eposda xalqın yaşadığı coğrafiya, onun genişliyi, həmhüddud regionlarla əlaqələri, dövrün dövlət quruluşu, idarəçilik üsulları, mədəniyyəti və ən əsası, ruhu (İntibah ovqatı!) əks olunmuşdur. Bütün aydınlığı ilə görünür ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan xalqının mərkəzləşmiş dövləti olmasa da, belə bir idealı (mərkəzləşmiş dövlət idealı!) var. Və bu idealın daşıyıcısı nə xanlar, nə də paşalar deyil, xalq içərisindən çıxmış (və xalqın içərisində olan!) Koroğludur!..

Yazılı ədəbiyyatda ərəb, fars sözləri, konstruksiyaları ilə mürəkkəbləşdirilmiş, demək olar ki, anlaşılmaz hala gətirilmiş klassik üslub öz yerini xalq və ya folklor üslubuna verməkdə idi. Məhəmməd Əmani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının (və etnoqrafiyasının) tarixi tipologiyasını əks etdirməkdə idi.

Orta əsrlər üçün səciyyəvi olan həndəsi naxışları nəbatı naxışlar əvəz etməkdə, rəngkarlığa təbiilik gəlməkdə idi ki, bunun ən gözəl nümunələrini XVIII əsrdə tikilmiş Şəki xan sarayının divarlarında görmək mümkündür. Xalq musiqisi böyük populyarlıq qazanmışdı.

XVII-XVIII əsrlərdə klassik Azərbaycan şəhərləri öz tarixi möhtəşəmliyini itirir, yeni sadə arxitekturalı şəhərlər yaranırdı. Kəndin sosial- mədəni mövqeyi güclənirdi.

Və adi insanların ictimai həyatdakı rolu yüksəlir, onların obrazları, hiss-həyəcanları, düşüncələri ədəbiyyatın, ümumən sənətin əsas mövzusunə çevrilirdi.

Beləliklə, İntibah xalqın milli mədəni bütövlüyünün, müstəqilliyinin yaranmasına, ümummilli maraqların formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Səfəvilər dövlətinin süni olaraq (hökmdarların və ya sarayın “təşəbbüs”lərilə) iranlaşdırılması ona gətirib çıxardı ki, bu dövlət məhv oldu. Nadir şahın yeni Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdi də uğursuz olduqdan sonra yerli hakimlər – xanlar çoxdan arzuladıqları “müstəqilliy”ə qovuşdular. Hər bir xanlıq öz mərkəzi, ordusu, idarəçilik üsulları ilə ortaya çıxmağa, qonşu xanlıqlara “əzələ nümayiş etdirməyə” çalışırdı. Doğrudur, bu “müstəqillik” Azərbaycana Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran, İrəvan, Qazax kimi şəhərlər verdi, ancaq daxili çəkişmələr bir sıra yurd yerlərini də viran qoydu... Böyük Səməd Vurğun Qarabağ xanlığının təməlinə o dövr Azərbaycanının tarixi vəziyyətini

Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,

Ordan da Rusiya göndərir fərman.-

deyə səciyyələndirmişdi. Bu isə o demək idi ki, xanlıqlar nə qədər müstəqil olsalar da, müstəqillik o qədər şərti, qeyri- stabil idi.

İntibah dövrünün diqqəti çəkən hərəkətlərindən biri də tacirlərin ictimai mövqeyinin yüksəlməsi, onların həm mədəni- mədəni həyata, həm də saraya – hakimiyyətə müdaxilələrinin güclənməsi idi. Sənətin ən populyar sahələrindən olan aşıqlar tacirlərin obrazını xüsusi hörmətlə yaradırdılar. Və hətta insanın həyatının mənasını “Gələn bəzircandı, gedən xocadı” (Xəstə Qasım), yəni “insan bu dünya ilə alver eləməyə gəlir, gedəndə də doyub, kamilləşib, varlanıb gedir” kimi şərh eləyirdilər.

Azərbaycan İntibahı eyni zamanda qonşu regionlara, xalqlara da geniş (və mütləq!) təsir göstərmişdi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın Şimalı Rusiyanın, Cənubu İranın, Qərbi isə Osmanlının ixtiyarına keçir. Və bütöv bir xalq üç müxtəlif xarakterli dövlətin idarəçilik (və ideoloji!) əxlaq prinsipləri ilə yaşamağa məhkum olur.

Osmanlının idarəçilik mədəniyyətindən fərqli olaraq (burada etnik qohumluq da münasibətlərə təsir etməmiş deyildi) İran və Rusiyanın idarəçiliyi, əsasən, müstəmləkəçiliyə əsaslanır, Azərbaycan xalqının azadlıq (müstəqillik) idealları qarşısında

nəinki sədd çəkir, hətta onun ruhunu sıxırdı... Halbuki Şərqi Anadoluda məskunlaşmış Azərbaycan türkləri Osmanlının, sonra isə Türkiyənin üzvü tərkib hissəsinə çevrildilər və onların törəmələri bugünə qədər dədə- babalarının Təbriz, Gəncə, Şirvan, Qarabağ və ya İrəvandan gəldiklərini, yəni Azəri türkü olduqlarını xatırlasalar da Osmanlı türkləri ilə qaynayıb qarışmışlar. Başqa sözlə, Azərbaycan xalqı ilə türk xalqı arasında “keçid” (“körpü”) təşkil edirlər.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və b., XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və b. Azərbaycan xalqının taleyi üzərində daha ısrarla (və ideoloji- siyasi yönəri ilə!) düşündülər. “Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata, yox millətimin imzası imzalar içində” deyən Məhəmməd Hadi xalqın düşdüyü vəziyyəti dəqiq anladır... Azərbaycan xalqının azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinə öndərlik edən ziyalı demokratların ideoloji mövqeləri, çıxış yolu axtarmaq prinsipləri, metodları fərqli olsa da, onların hamısı vətənin bütövlüyü (və müstəqilliyi!) idealına sadıq idilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xalqın gələcəyini müəyyən edən milli ideologiya axtarırları da öz bəhrəsini verirdi ki, buna geniş miqyas almış mətbuat, publisistika hər cür şərait yaradırdı. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə “Türkləşməli, müsəlmanlaşmalı və müasirləşməli” şüarı ilə Azərbaycan xalqını ayağa qaldıracaq ideologiyanın əsaslarını formala etmişdi.

Məsələnin mürəkkəbliyi isə bundan ibarət idi ki, Azərbaycan xalqının qarşısında yalnız dövlət müstəqilliyi deyil, həm də siyasi bütövlük problemini həll etmək kimi çətin bir vəzifə dayanırdı. Rusiya ilə İran arasındakı “tarixi anlaşma” isə buna imkan vermirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində kifayət qədər dərin cəbhələşmə özünü göstərirdi ki, bu, milli ictimai tələkkürün pərakəndəliyindən, ideoloji mərkəzləşmənin olmamasından və təbii ki, xarici siyasi-ideoloji müdaxilələrin güclü təsirindən irəli gəlirdi. İran yönli, Osmanlı yönli və Rusiya yönli mərkəzlər, cəmiyyətlər, ziyalılar biri digəri ilə çox tez tez toqquşmalı olurdular. İş o yerə çatırdı ki, həmin cəbhələşmə xalqın məişətinə, eyni bir ailəyə qədər gedib çıxırdı. Böyük yazıçı-publisist (və demokrat!) Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesində göstəriləndi kimi, üç doğma qardaşın hərəsi sanki bir millətə mənsub idi. Və sanki Azərbaycan xalqının tərkibində biri digərini bəyənməyən üç millət vardı... Ancaq o da nəzərə alınmalıdır ki, cəbhələşmə nə qədər dərinləşsə də, geniş ictimai (ümummilli!) xarakter alan müzakirələr milli şüurun inkişafına, demokratik ideyaların yayılmasına təsirsiz qalmırdı.

XX əsrin əvvəllərində artıq dövlət qura (və idarə edə!) biləcək Azərbaycan ziyalıları – dövlət adamları yetişmişdilər ki, onların içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov... kimi Azərbaycan xalqının tarixində böyük rol oynamış insanlar vardı. Və onlar xalqın milli birlik, müstəqillik uğrunda mübarizəsinə öndərlik etmək gücünə, imkanlarına malik idilər.

Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik ideallarının əzəməti bir də onda idi ki, ümummilli xarakter daşıyırdı. Neft sənayesi-nin inkişafı nəticəsində Azərbaycanın hər yerindən, xüsusilə xalqın əksəriyyətinin məskunlaşdığı Cənubi Azərbaycandan Bakıya axışan kütlələr eyni zamanda bir millətin ictimai- siyasi (və ideoloji!) potensialını təşkil edirdilər. Onların çoxu Bakıda qalsalar da, gəldikləri yerlərlə əlaqələri vardı... Və beləliklə, ümummilli ideallar uğrunda mübarizədə bütün xalq təmsil olunurdu.

Ona görə də Azərbaycanın Şimalında meydana çıxmış müstəqil və ya yarımmüstəqil dövlətlərin yalnız Şimali azərbaycanlılara mənsub olduğunu iddia etmək doğru olmazdı. Və eləcə də Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən güclə-

nən milli hərəkatın “müəllif”inin yalnız Cənubi azərbaycanlılar olduğunu demək yanlışdır. Təsadüfi deyildi ki, əslən Şirvandan olan böyük Mirzə Ələkbər Sabir Səttarxanın İrandakı inqilabına “bir ordu qədər xidmət etmişdi” (Abbas Səhhət).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana çıxması ilə Azərbaycan xalqı müasir (milli demokratik!) dövlət qurmaq istedadını (və imkanlarını!) nümayiş etdirirdi. Ancaq bu həm də ümummilli səviyyədə imkan məhdudluğunun və ya imkansızlığın təzahürü idi. Belə ki, böyük bir coğrafiyanı əhatə edən Azərbaycan xalqı öz “təyini-müqəddərat”ını yalnız Cənubi Qafqazda – Rusiya Azərbaycanında həyata keçirirdi.

Cənubi Azərbaycanda – İran Azərbaycanında ardıcıl olaraq baş qaldıran milli hərəkatlar isə ən müxtəlif səbəblərdən elə həmin ardıcılıqla da boğulurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-dən 1920-yə qədər yaşadı. Və Cümhuriyyət liderlərinin sonralar mühacirətdə qeyd etdikləri kimi, az yaşasa da, xalqa milli azadlığın nə demək olduğunu göstərdi... Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan yarımüstəqil bir respublika şəklində yenidən yaranmış Sovetlər Birliyinin tərkibinə daxil oldu... Müstəqilliyə ümidlər nəinki söndü, yeni tarixi şəraitin tələblərinə uyğun bir şəkildə yenidən alovlanmağa başladı. Sovetlər dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti kifayət qədər inkişaf etdi. Rus- sovet ideoloji basqıları nə qədər güclü olsa da, Azərbaycan dünyadan (eləcə də Türk dünyasından!) nə qədər təcrid olunsada, milli intellektualların, ziyalıların, mütəfəkkirlərin sayəsində Azərbaycan xalqı öz mədəni bütövlüyünü qoruyub saxladı. II Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında qısamüddətli yaxınlaşma baş verdi. Bu qısamüddətli yaxınlaşma, əslində, təməl göstərdi ki, Şimalla Cənub bir-birindən nə qədər ayrılırsalar da, biri-digərinə sarsılmaz milli kodlarla bağlıdır.

İran İslam inqilabının qələbəsi Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı münasibətlərin yenidən dirçəlməsinə təkan verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məğlubiyyətindən sonra ölkəni tərk etməyə məcbur olmuş milli liderlər öz mübarizələrini xarici ölkələrdə davam etdirdilər. Əsasən, Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi bu hərəkat milli müstəqillik uğrunda mücadilənin elə bir simvolu idi ki, Azərbaycandakı ictimai-siyasi həyata da təsirsiz qalmırdı.

Sovet dövründə Azərbaycan xalqının mədəni inkişafı heç də sovet ideoloqlarının o zamanlar iddia etdikləri kimi, “zülmətdən işığa”, yaxud “ələmdən nəşəyə” formulu ilə təyin oluna bilməsə də, hər halda tamamilə inkar oluna bilməz. Hətta etiraf etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyinin tərkibindəki digər türk respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda milli müstəqillik ruhu daha güclü idi. I Türkoloji qurultay məhz Bakıda keçirilmiş, böyük intellektual- mədəni rezonans vermiş və Azərbaycanın bütün Türk dünyasındakı mövqeyini yüksəltmişdi.

Azərbaycan ziyalıları Sovet hökuməti üçün o qədər arzuedilməz olmuşlar ki, XX əsrin 20-ci illərindən, yəni Sovet dövlətinin yarandığı ilk illərdən başlayaraq ta 60-cı illərə qədər vaxtaşırı təqiblərə məruz qalmış, sürgünlərə göndərilmiş və məhv edilmişlər. Lakin mənsub olduqları xalqın ruhunu daşıyan, ideallarını nümayiş etdirən bu insanlar heç zaman susmamışlar.

Şəxsiyyətin ikiləşməsi, hətta üçləşməsi də baş vermişdir. Məsələn, Cümhuriyyət dövrünün (və ideologiyasının!) ən gözəl əsərlərini yaradan Cəfər Cəbbarlı eyni zamanda Azərbaycan sovet ədəbiyyatının banisi olmuşdur. Yaxud AXC-nin himninin musiqisini bəstələyən Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan SSR-nin himnində də musiqi bəstələməli olmuşdur. Və yaxud kommunist partiyasına “Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi, zehni, düşüncəsi, fikri diləyi, bütün yer üzünün xoş gələcəyi, hər zövqü, səfası partiyamızdır” deyən dahi Səməd Vurğun Azərbaycan haqqında bütün dövrlərin, zamanların ən gözəl, ən məzmunlu və ən populyar şeirini yazmışdır.

tiyar Vahabzadə, Əbülfəz Elçibəy və digər onlarla, hətta yüzlərlə milli avtoritetlər milli ictimai şüurun inkişafına kömək edirdilər. Ancaq öndə açıq və ya gizli şəkildə məhz milli kommunist (və demokrat!) Heydər Əliyev gedirdi. O, mənsub olduğu millətin gələcəyi, müstəqilliyi naminə vuruşan avtoritetləri, milli ideyafikir generatorlarını qoruyur və təmkinli, davamlı, on illərlə gələcəyə hesablanmış bir siyasət yürüdü.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulmasında biri digərinə zidd olan iki faktor iştirak edirdi;

1) güclü (lakin xüsusilə ilk illərdə emosional!) milli müstəqillik enerjisi;

2) həmin enerjiyə qarşı yönəlmiş beynəlxalq və daxili təxribatlar.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində bunlardan hansının daha güclü olduğunu demək çətin, lakin 90-cı illərin ortalarından etibarən Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə möhkəmlənən milli hakimiyyət həm daxili, həm də xarici (beynəlxalq) təxribatların qarşısını ala bildi.

Ümummilli lider daxili sabilliyi təmin etdi, müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyasını, Parlamentini, icra orqanlarını yaratdı, beynəlxalq münasibətlərin normal inkişafını təmin etdi. Neft kontraktlarının bağlanması, ümumən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması layihəsinin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi gələcəyini müəyyənləşdirdi. Ölkənin sosial, mədəni mütəşəkkilliyi üçün geniş perspektivlər açıldı... Heydər Əliyevin vəfatından sonra ümummilli liderin bənisi olduğu inkişaf layihələrini yeni lider İlham Əliyev tərəfindən uğurla (və daha sürətli bir şəkildə!) davam etdirilməyə başladı. Ölkənin maddi qüdrəti görülməmiş bir miqyas aldı, xalqın həyat tərzı xeyli yaxşılaşdı, şəhər və kəndlərin siması dəyişdi. Və Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqyaslı məclislərə ev sahibliyi etməyə, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmağa başladı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasında azərbaycançılıq ideologiyasının dirçəldilməsi (və ona yeni miqyas verilməsi) mühüm əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində rəsmi nüfuz qazanan, sovet dövründə isə təqib olunan bu ideologiya ardıcıl olaraq həyata keçirilməyə başladı, hətta ölkə miqyasından çıxıb ümumən dünya azərbaycanlıları üçün birləşdirici mədəni amilə çevrildi. Və azərbaycançılıq ideologiyası yalnız romantik-simvolik bir göstərici olaraq qalmadı, Azərbaycanın Türk Dünyası, İslam Dünyası və ümumən Dünya ilə əlaqələri genişləndi. Və genişlənməkdə davam edir.

Sovetlər Birliyinin dağıldığı, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı ərzədə Azərbaycan xalqına ən böyük təxribat, yaqın ki, erməni müdaxiləsi idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən (əslində, XIX əsrin əvvəllərindən, yəni Azərbaycanın Şimalı Rusiya tərəfindən işğal olunandan) etibarən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmağa, get-gedə qeyri-adi iddialara düşərək ölkə ərazisini zəbt etməyə başladılar. Və iş o yerə gəlib çıxdı ki, Azərbaycan ərazisində Ermənistan dövləti yaradıldı... Ermənilər bununla da kifayətlənməyib Rusiyanın (eləcə də bir sıra digər imperialist hamilərinin) köməyi ilə hər cür təcavüzkarlıq nümayiş etdirməyə, Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına – regionun əsas (və köklü!) əhalisinə qarşı soyqırımını törətməyə başladılar. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində erməni-bolşevik quldurlarının hərəkətləri daha amansız, daha kütləvi xarakter almış və demək olar ki, cəzasız qalmışdı... II Dünya müharibəsindən sonra Ermənistandan – süni yaradılmış ölkədən yerli əhali-azərbaycanlılar rəsmi şəkildə qovulmuş, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif yerlərində məskunlaşdırılmışdılar... 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən isə Ermənistandan yerdə qalan azərbaycanlılar qovulmuş, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar işğal olunaraq yerli əhali didərgin salınmışdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı təxribatlar nə qədər müxtəlif, nə qədər güclü olsa da, xalqın (və ümummilli li-

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcıları öz əsərlərini məhz ana dilində yaratmaqla milli mədəniyyətin (və təfəkkürün!) inkişafına böyük töhfələr verdilər.

Universitetlərin açılması, ali təhsilli mütəxəssislərinin yetişdirilməsi, elmi- texniki kadrların hazırlanması, Azərbaycan xalqının ən mühüm təbii sərvəti olan neft sənayesinin gücləndirilməsi, müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi və s. sovet dövründə qazanılmış uğurların bir hissəsi idi.

Beləliklə, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşmış Azərbaycan xalqı özünəməxsus İntibah ovqatı keçirərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə milli demokratik ideyalarla və müstəqil dövlət qurmaq idealları ilə gəldi. İlk müstəqil dövləti çox az yaşadı... Bununla belə milli bütövlük (və müstəqillik!) iddialarından heç bir tarixi və siyasi- coğrafi şəraitdə imtina etmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra yarım-müstəqil Azərbaycan Sosialist Respublikası Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik (müstəqillik) ideallarının inkişafına, bütün siyasi-ideoloji maneələrə baxmayaraq, meydan açdı... Ən mühüm məsələlərdən biri böyük maarifçilik hərəkatının gəlməsi, kifayət qədər güclü ziyalılar potensialının yaranması idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı kimi formalaşması sovet dövründən əvvələ düşən ziyalılarla yanaşı XX əsrin 30-cu illərində artıq Səməd Vurğun, Heydər Hüseynov, Əziz Əliyev, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev kimi "sovet ziyalıları" yetişmişdi. Yarım-müstəqil dövlətin başında uzun müddət şəxsiyyəti, ictimai- siyasi fəaliyyəti və idarəçilik üslubu "mühəsisəli" olan (sovet ideologiyasına xidmət etsə də, nəticə etibarilə məhz həmin ideologiyanın yalnız mənəvi deyil, həm də fiziki qurbanına çevrilən) Mir Cəfər Bağirovdan sonra ümumən Sovetlər Birliyində olduğu kimi Azərbaycanda da müəyyən yumşalma özünü göstərməyə başladı. Və həmin illərdə ölkəni idarə edəcək, mərkəzdən

əvvəlki dövrlərə nisbətən müəyyən qədər az asılı olan milli siyasi xadimlər yetişməyə başladı ki, onlardan ən qüdrətlisi Heydər Əliyev idi. Xalqın milli ruhunun daşıyıcısı olan, yüksək intellektə, güclü siyasi iradəyə malik (və sovet təhlükəsizlik orqanında çalışdığı üçün dövlətin mətbəxinə bələd olan) Heydər Əliyev mərkəzlə hər bir sahədə diplomatik dil tapa bildi. Onun uğurla apardığı milli dövlət (və ümumən millət!) quruculuğu siyasəti öz bəhrələrini verdi. Ölkənin iqtisadi, ictimai- siyasi və mədəni- mənəvi həyatının canlanmasında böyük uğurlar qazanan yeni lider əsrin sonlarına doğru milli (və dövlət!) müstəqilliyinin müəllifi-ümummilli lider səviyyəsinə yüksəldi.

Və Azərbaycan xalqının beşdən birinin yaşadığı coğrafiyada müstəqil Azərbaycan Respublikası quruldu.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqı Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ərazisində müstəqil dövlətini qurdu, daha doğrusu, öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi.

Lakin bu, sadə bir məsələ deyildi...

Hər hansı xalqın tarixində şəxsiyyətin rolu bir neçə baxımdan dənılmazdır. Birincisi o mənada ki, şəxsiyyət (tarixi şəxsiyyət!) öz-özlüyündə fəvqəladə xüsusiyyətlərə malikdir... İkincisi, tarixi şəxsiyyət xalqı, onun iqtisadi, siyasi, mənəvi gücünü həm özündə ehtiva etməyə, həm də istiqamətləndirməyə (idarə etməyə) qadirdir... Üçüncüsü isə, xalqın tarixini yaradan hadisə olmaqla onun gələcəyi üçün stimül vermək, nümunə göstərmək və xalqı ilhamlandırmaq imkanlarına malikdir...

Heydər Əliyev XX əsrin sonlarından başlayan liderlik missiyası ilə Azərbaycanın müstəqil dövlətinin qurulmasında və xalqı, milləti bu hərəkata səfərbər etməsində əvəzolunmaz idi. Əlbəttə, 60-cı, 70-ci və 80-ci illərin çoxsaylı ziyalıları, düşüncə-fikir adamları, intellektualları Azərbaycanın azadlığı uğrunda özünəməxsus miqyasda (və ümumən ölkə miqyasında!) mübarizə aparırdılar. Mirzə İbrahimov, Ziya Bünyadov, İsmayıl Sıxlı, Bəx-

derin) iradəsi daha güclü oldu. Azərbaycan xalqının düşmənləri güman edirdilər ki, Ermənistandan, işğal olunmuş Dağlıq Qarabağdan və ətraf rayonlardan qovulmuş azərbaycanlılar gənc müstəqil ölkədə hərcmərcliyin yaranmasına, daxili çəkişmələrə səbəb olacaq, nəticə etibarilə, Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini itirib parçalanacaq. Və bu məqsədlə ölkədə etnik separatçılıq da təşviq edilirdi... Lakin xalqın mütəşəkkilliyi, nəticə etibarilə, bir daha özünü göstərdi. Bugün regionda xüsusi nüfuzu olan, beynəlxalq mövqeyi sürətlə güclənən bir Azərbaycan dövləti mövcuddur ki, onun maraqları ilə hesablaşırlar.

Azərbaycan türkləri ilə yanaşı bugün Azərbaycan xalqının və ya millətinin tərkibinə ləzgilər, ruslar, talışlar, Ahıska türkləri, avarlar, kürdlər, saxurlar, tatlar, yəhudilər, udilər, ingiloylar və b. daxildir. Bu etnoslar milli özünəməxsusluqlarını qorumaqla yanaşı bütövlükdə Azərbaycanı təmsil edirlər.

Azərbaycan xalqının ümummilli ideallarının həm mənbəyi, yaradıcısı, həm də daşıyıcısı bütövlükdə Azərbaycan xalqıdır. Hərada (istər Azərbaycan Respublikasında, istər tarixi Azərbaycanda, istərsə də vətəndən xaricdə) yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı Azərbaycan Respublikasına – azərbaycanlıların müstəqil dövlətinə milli idealların əsas müdafiəçisi kimi baxmaqda tamamilə haqlıdır.

Əlbəttə, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının azərbaycanlı vətəndaşlarından fərqli olaraq öz tarixi vətənlərində – İranda, Dağıstanda və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların milli hüquqları xeyli məhduddur. Xüsusilə ölkə əhalisinin təxminən yarısını təşkil edən İran azərbaycanlıları öz dilində təhsil almaqdan məhrumdurlar ki, bu, onların psixologiyasına, mentalitetinə, milli mənlilik şüurunun səviyyəsinə mənfi təsir etməyə, onda aşağılıq kompleksi yaratmaya bilməz.

Və əlli milyonluq bir xalqın müxtəlif dövlətlər tərkibində olmaqla siyasi-coğrafi birlikdən məhrum edilməsi onun məna-viyyatına, ideoloji bütövlüyünə öz mənfi təsirini göstərir... Bununla belə Azərbaycan Respublikasını yaratmış tarixi idealların

mövcudluğu həmin bütövlüyün zədələnməsinə, yaxud təhrif olunmasına imkan vermir. Son dövrdə – Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra həm Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində azərbaycanlıların qurultaylarının, eləcə də çoxsaylı toplantılarının keçirilməsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı, nə qədər böyük maneələrlə qarşılaşsa da, öz mənəvi- ruhi bütövlüyünü heç zaman itirməyəcəkdir.

Azərbaycan xalqının dünyaya qarşısızalmaz bir ardıcılıqla gedən integrasiyası, eləcə də dünyanın Azərbaycana çoxtərəfli marağı belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, xalqın faktik bütövlüyünə qovuşacağı tarix o qədər də uzaqda deyil. Çünki bunu yalnız daxili (millətdaxili!) ehtiyac yox, ümumbəşəri ideallar, qloballaşan, sərhədsizləşən və nəticə etibarilə “böyük bir kənd” halına gələn dünyanın maraqları tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının gücləndiyi, dünya azərbaycanlılarının müstəqil dövlət ətrafında mənən, ruhən sıx birləşdiyi bizim günlərdə ortaya belə bir sual çıxır: Azərbaycanlı kimdir, yaxud kimə azərbaycanlı deməliyik?.. Və bu suala yaşamış tarix, dövr, zaman belə cavab verir:

- 1) Türk mənşəli azərbaycanlılar;
- 2) Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olmuş müxtəlif (Qafqaz, İran və s.) mənşəli etnoslar;
- 3) nəhayət, özünü azərbaycanlı sayan hər kəs.

Azərbaycan xalqı yalnız milli idealları ilə fəxr edən, qürurlanan bir xalq deyil, həm də kifayət qədər böyük beynəlmiləl hisslərə malikdir. Bu gün hər hansı millətə, yaxud dini dünyagörüşə mənsub bir insan Azərbaycan Respublikasında tamamilə rahat yaşaya, arzu- istəklərini həyata keçirə bilər. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı təbiəti etibarilə humanistdir...

Azərbaycan xalqının “tərcümeyi-halı”nın – tarixinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu xalq dünyanın zəngin həyat yolu keçmiş xalqlarından biridir. Türk etnosunun bölünməsi əsasında təşəkkül tapan azərbaycanlılar Qafqaz, İran və s. mənşəli etnosları da özündə bu və ya digər dərəcədə ehtiva etməklə for-

malaşmışdır. Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində mükəmməl bir ümummilli İntibah dövrü yaşayan Azərbaycan xalqı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Şimali və Cənubi olmaqla iki hissəyə bölünmüş, Şimalı Rusiyanın, Cənubu isə İranın tərkibinə qatılmışdır.

Azərbaycan eyni zamanda Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşağında olan ölkə kimi hər iki mədəniyyət (və həyat!) tərzinin təsirinə məruz qalmışdır. Və Azərbaycan xalqı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində öz böyük ziyalılarının şəxsində dünyanın (Qərbin) mütərəqqi ideyalarını mənimsəmiş, milli ideallarının, maraqlarının həyata keçirilməsi uğrunda demokratik üsullarla mübarizəyə qalxmışdır. Şərqdə ilk Cümhuriyyəti (Respublikanı) yaratmışdır.

Cümhuriyyət uzun sürməsə də, demokratik (və milli müstəqil!) dövlət quruculuğu yolu ilə inamla addımlayan Azərbaycan xalqı, nəhayət, XX əsrin sonlarında ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə tarixi ərazisinin təxminən dördə birində müstəqil dövlətini qurmuşdur. Dünyada mövcud olan əlli milyondan çox azərbaycanlıların beşdə birinə qədərini əhatə edən müstəqil Azərbaycan hər bir azərbaycanlı üçün qürur mənbəyi, ümummilli idealların müdafiəçisi, ilhamvericisidir.

Ümummilli ideal isə Azərbaycan xalqının təbii haqqı olan müstəqillik və siyasi bütövlükdür...

Genetik baxımdan Türk dünyasının, dini inam baxımından Müsəlman dünyasının, ümumbəşəri baxımından Dünyanın üzvü tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqı lideri İlham Əliyevin başçılığı ilə öz tarixi ideallarının, "tərcümeyi-hal"ının – taleyinin qarşıya qoyduğu "layihələr"i uğurla yerinə yetirməkdədir.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqının (etnosunun) formalaşması tarixi üç dövrə bölünür:

I. Təşəkkül-formalaşma dövrü (cəramızın ilk əsrlərindən orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər).

II. Milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük uğrunda mübarizə dövrü (orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər).

III. Milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük ideallarının həyata keçməsi, yaxud təntənəsi dövrü (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən sonra).

Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları Azərbaycan xalqının bütün "tərcümeyi-hal"ı boyu müəyyənləşmiş. Və etnosun mənəvi aləmini, "daxili dünya"sını təşkil etmişdir ki, bunun ən mühüm göstəricisi etnik (milli) mənlilik şüurunun formalaşaraq kütləviləşməsidir.

II. Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, vərdişlər sistemi... Və milli idealları

Adət-ənənə, vərdişlər sistemi hər bir xalqın həm maddi, həm də mənəvi dünyasının göstəricisidir. Elə bir kontekstdir ki, orada etnosun kimliyi barədə əsas suallara cavab tapmaq mümkündür.

Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin böyük bir hissəsi təbiətlə, yaxud təbiətin müxtəlif mövsümlərilə bağlıdır. Mövsüm mərasimləri içərisində isə ən populyarı, xalqın ruhuna ən çox yaxın olub onun hisslərini ən çox coşduranı, heç şübhəsiz, yaz (bahar) bayramıdır ki, müxtəlif xarakterli, müxtəlif "janr"lı, obrazlı təzahürlərə malikdir.

Yaz (bahar) və ya Novruz bayramı öz zəngin fəlsəfəsi, teatrallığı, poetik strukturunun mükəmməlliyilə seçilir. Bu bayram bir sıra müxtəlif mənşəli xalqların mədəniyyətində, adət-ənənə və vərdişlər sistemində geniş yer tutsa da, azərbaycanlı təfəkküründə daha böyük mövqeyə malik olmuşdur. Xüsusilə o mənada ki, Novruz özündə ən qədim dövrlərdən gələn inanların, etiqadların, dünyagörüşlərin "dialoq"a girərək "süxurlaşdığı", spesifik bir bütövlük yaratdığı mənəvi-kulturoloji (və ideoloji-etnoqrafik!) texnologiyadır. İnsanla Təbiətin elə bir səmimi, emosional, müdrik diskursu, anlaşması, həmrəyliyidir ki, ciddi, zəngin fəlsəfi məzmunu malikdir.

Mövsüm mərasimlərində təbiət proseslərinin "işində iştirak etmək", onun üzvi tərkib hissəsi kimi çıxış etmək, ona təsir göstərmək istəkləri əks olunur ki, günün çıxması, yelin əsməsi, yağışın yağması (yaxud kəsməsi) üçün edilən poetik "dua"lar buna nümunədir.

Məsələn...

"Yağış yağmayanda palçıq yoğurub təndirə yapılar. Palçıq qurquru quruyandan sonra onu suya salıb oxuyurlar:

*Ay can, ay can, torpağım,
Odda az yan, torpağım.
İndi yağış yağacaq,
Sən diiş islan, torpağım.*

*Yandı torpax qurquru,
Suya saldım dupduru.
Yağ, yağışım, çoxlu yağ,
Göllər oldu qurquru.*

*Torpax, qurutdum səni.
Birdən unuttum səni.
Gördüm yağış yağmayı, r
Tez suya tutdum səni.*

*İslandın, arzu gətir,
Çaylara bol su gətir.
Qarıllara çoxlu yun,
Çohana quzu gətir.*

Deyilənə görə, bundan sonra yağış yağır".
Azərbaycanlının həyatı, bir qayda olaraq, aranla yayalaq (dağ) arasında keçir...

Aran deyər:

*Yaylaq, çox da saxlama,
Göndər gəlsin, ağır ellər mənimdi.
Yerin göbəyiyəm, dizin dirəyi,
Mali- mülki- Süleymanlar mənimdi.*

Yaylaq deyər:

*Çıxma dindən, imandan,
Süsəndən, sünbüldən, hər gülüşəndən.
Həkimlik, loğmanlıq, qalıbdı məndən,
Həzaran dərdlərə dərman mənimdi.*

Aran deyər:

*Bağça mənim, bar mənim,
Gecə- gündüz qulluq edər bağbanım.
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süsən- sünbül gülüstanlar mənimdi.*

Yaylaq deyər:

*Mənəm çeşmələr başı,
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı.
Pələnglər yatağı, ovçu sirdaşı
Köksü ala qarlı dağlar mənimdi.*

Aran deyər:

*Qaldım dağ arasında,
Piltə tək qurudum yağ arasında
Qıvrım- qıvrım olmuş tağ arasında
Tutma, ala qarpız, tağlar mənimdi.*

Yaylaq deyər:

*Mənəm xalqın göyçəyi,
Məndə yatar araların qaçağı.
Lalə, çəmə, dürlü- dürlü çiçəyi,
Pətəkdə kəsilmən ballar mənimdi.*

Aran deyər:

*Məndə bulunar maya,
İnsini, cinsini yetirirəm vaya.
Payızın fəslində qurular taya,
Xırmanda çevrilən vəllər mənimdi.*

Bu “deyişmə” xalqın aranla yaylaq arasında keçən həyatının məzmun-mündərcəsini əks etdirmək baxımından olduqca maraqlı bir mətdir. Xüsusilə o mənada ki, azərbaycanlıların (Azərbaycan türklərinin) tarixən köçəri olduqları barədəki yanlış

təsəvvürləri inkar edir. Və mətndən göründüyü kimi, azərbaycanlının köçəriliyi “yayı yaylaqda, qışı qışlaqda (aranda)” keçirməkdən o tərəfə getmir.

Hətta xalq dilində belə bir fraza da var ki, “aranda tutdan olduq, dağda qurutdan”. Yəni nə aranda işimiz gətirmədi, nə də yaylaqda...

Əlbəttə, ən stabil yaşayış, mədəniyyətin inkişafı, toy- bayram üçün ən münasib yer aran idi. Payızın ortalarından yazın sonlarına qədər azərbaycanlının həyatı aranda keçirdi. Yaylaqda iş-güc çox olar, təsərrüfatla məşğul olmaqdan baş açılmazdı.

Azərbaycan folklorunun kifayət qədər zəngin bir sahəsinə təşkil edən əmək nəğmələri göstərir ki, Azərbaycan xalqı son dərəcədə əməksevər, zəhmətkeş bir xalqdır. Və bu nəğmələrdə həm maldarlıq, həm də əkinçilik tərənnüm olunur.

Azərbaycanda maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq daha geniş yayılmış, xalqın həyat tərzinə, mənəvi aləminə daha çox təsir göstərmişdir.

*Salaməleyk, say bəylər,
Bir- birindən yey bəylər!
Saya gəldi gördünüz,
Salam verdi aldınız.
Alın təpəl qoç, quzu
Sayaçıya verdiniz.
Siz sayadan qorxmursuz,
Səfa yurda qonmursuz.
Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz!
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız!
Bu suya yaxşı saya,
Həm çeşməyə, həm çaya,
Həm ülkərə, həm aya,
Həm yoxsula, həm baya.*

*Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.
Qızıl öküz duranda,
Qızıl buğda bitəndə,
Dünya binnət olanda,
Musa çoban olanda...
Sişliyimiz erkəcdi.
Onun dördü uludu,
Aşıqlığı qurudu.
Ucası qiymətlidi,
Qabırğası dadlıdı...*

Nə qədər uzanacağını təsəvvür etmək belə çətin olan bu şeirdə həm təsərrüfata dərinlən bələdlilik, həm onun (təsərrüfat həyatının, əməyin, zəhmətin) "estetika"sını duymaq, həm də "fəlsəfə"sinə varmaq, "mistika"sını təsəvvür etməyə (yaratmağa) çalışmaq mövcuddur.

Və bu misralar azərbaycanlının əməksevərlikdən, zəhmətkeşlikdən, bütün həyatı boyu təkrar-təkrar gördüyü işlərdən aldığı ləzzəti, zövqü də aydın hiss etdirir...

*...Qoyun baxar dağlara,
Sel tək axar dağlara.
Arandan dönən sürü
Yayda çıxar dağlara.
Gözəl keçsin halınız,
Artsın qara malınız.
Avanınız yox olsun,
Tox gəlsin çobanınız.
Qoyunun özü gəldi,
Dolandı düzü gəldi.
Çobanın qucağında
Bircə cüt quzu gəldi...*

Qoyuna ana dilinin ən gözəl sözlərilə müraciət olunur:

*Nənəm, a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə- kəsmə,
Qatığı üzli qoyun.*

*Nənəm, a xallı qoyun,
Məməsi ballı qoyun.
Sürü dağdan enəndə
Tutarıq yallı, qoyun.*

*Nənəm, a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamını tez yetir,
Qırıldı uşaq, qoyun.
Nənəm, a dəli qoyun,
Dolanıb gəli qoyun.
Gəlinlər güzəmindən
Toxuyur xəli, qoyun.*

*Nənəm, a sarı qoyun,
Ayaqla qarı, qoyun.
Qapımda bol eləsin
Nəslini tarı, qoyun*

Və azərbaycanlının təsəvvüründə (əslində, elə realıqda da) "bərkət mənbəyi" olan qoyunla bu cür səmimi, məhrəm "diskurs"a cəhd təsadüfi deyil. Qoyunun südü, yunu, əti... azərbaycanlı üçün əsas maddi təminat demək idi. "Qoyunlu evlər gördüm, qurulu yaya bənzər; Qoyunsuz evlər gördüm. Qurumuş çaya bənzər" sözləri gəlişigözlə deyilməmişdi. Və bu sözlərdə milli təsərrüfat həyatının məzmunu əks olunmuşdu.

Nehrə nəğməsində deyilir:

*Kərəsi at başıca,
Ayranı göz yaşıca.
Artsın min bərəkəti
Qırx külfətin aşıca.
Nehrəm, gəl ey, nehrəm, gəl!
Tərpən gəl ey, tərpən gəl!*

*Bağda barın eşqinə,
Dağda qarın eşqinə.
Mən sənə əl vurmuşam
İmamların eşqinə.
Nehrəm, gəl ey, nehrəm, gəl!
Tərpən gəl ey, tərpən gəl!*

*Çətən- çətən balam var,
Nərgizim var, lalam var.
Əlim amanda qoyma,
Gözü yolda qalan var.
Nehrəm, gəl ey, nehrəm, gəl!
Tərpən gəl ey, tərpən gəl!*

Maraqlı olduğu qədər də təbii (və xarakterik)dir ki, azərbaycanlı yalnız onun üçün səciyyəvi olan təsərrüfat vərdislərilə, iş- güclə kifayətlənmir, eyni zamanda gördüyü işin, adət etdiyi əmək vərdislərinin poeziyasını (özü də bütün halları, məqamları, vəsilələrilə) yaradır. Və bu poeziya sadəcə tərənnüm deyil, həm də hadisəyə, prosesə mistik müdaxilə, duadır...

Qoyunçuluğun, ünumən maldarlığın geniş yayıldığı coğrafiyalarda (və xalqlarda) çobanlıq sənətinə xüsusi hörmət tamamilə anlaşılandır:

*Göydəki göy buludlar
Yorğanıdı çobanın.
Yastı- yastı təpələr
Yastığıdı çobanın.
Yumru- yumru qayalar
Yumruğudu çobanın.
Əlindəki dəyənək
Qalxanıdı çobanın.
Yanıdakı boz köpək
Yoldaşdı çobanın.
Ağzı qara canavar
Düşmənidir çobanın.*

Azərbaycan folklorunda çobanın mərdliyi, igidliyi, qəhrəmanlığı, zəngin mənəvi aləmi, səxavəti həmişə ayrıca bir mövzu olmuşdur. Yayda elin-obanın qoyun sürülərini yaylağa aparən çoban həm də dağlar oğlu idi...

Azərbaycanlılar maldar olduqları qədər də əkinçi idilər...

*Qara öküz aranda,
Çıxar gün qızaranda.
Xodaq murada çatar
Torpaqdan bar alanda.*

*Qaşqa kəlim boz, ala,
Tarlaya saldım yola.
Tay öküzlə iş aşmaz,
Öküz gərək cüt ola.*

*Qara kəl gedər işə,
Qorxum var bağrı bişə.
Nola bir bulud gələ,
Yağış yağa, nəm düşə.*

Darı-Buğda-Cütçü mükəlliməsi də əkinçilikdən, onun geniş yayılmasından xəbər verir:

Darı:

*Mənə darıcan deyərlər,
Yağ- bal ilə yeyərlər.
Ehtiyatnan götürüb
Gücnən saca sərərlər.*

Buğda:

*Yastı- yastı yatarsan,
Kol dibində bitərsən.
Məndən sənə qarışmasa,
Palıddan da betərsən.*

Cütçü:

*Eyvan üstə darıdı,
Sarı buğda sarıdı.
Deyişməyin vaxtı döy,
Sacı qoyan qarıdı.
Qurban olum qarısına,
Buğdasına, darısına.
Xəmir gəlsin ərsinə,
Yuxanı yayaq tərsinə.*

Məişət mərasimləri Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin (və dünyagörüşünün) fəlsəfiyini göstərir. Burada insan həyatının, əsasən, üç dövrü əhatə olunur: 1) doğum, 2) evlənmə-toy və 3) ölüm.

Dünyaya uşaq gətirməklə bağlı müxtəlif mərasimlər, dualar, uşaq doğulduqdan sonra onu ovundurmaq, normal, cəmiyyətə layiq övlad kimi böyütmək üçün laylalar, nazlamalar, nağıllar, eləcə də zəngin uşaq folkloru mövcuddur...

Onların içərisində məzmunca ən zəngini, ən populyarı, şübhəsiz ki, laylalardır. Dünyaya övlad gətirmiş ana öz balasını

sonsuz (hətta aşırı!) məhəbbətlə təbənnüm edir. Və laylalarda ən çox işlənən ifadə "bu balama qurban"dır...

Hər şeydən görünür ki, ana bütün dünyanı, özü də daxil olmaqla, heç bir tərəddüd etmədən övladına qurban verməyə hazırdır...

*Bir bölük atlar,
Çəməndə otlar.
Ərsiz ərvalar
Bu balama qurban.*

*A dağdağanlar,
Bülbül boğanlar,
Oğlan doğanlar
Bu balama qurban.*

*Dağda meşəlik,
Gül, bənövşəlik.
Mən həmişəlik
Bu balama qurban.
Ağardı başım,
Yoxdu sirdaşım.
Qohum- qardaşım
Bu balama qurban.*

*Dağda inəklər,
Otlar, iməklər,
Xonçalı bəylər,
Bu balama qurban.*

*Göydə ulduzlar,
Şaxtalı buzlar,
Cehizsiz qızlar
Bu balama qurban.*

*Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar
Bu balama qurban.*

*Çaydır, dənizdir,
Quldur, kənizdir,
Balam hər nədir
Mənə əzizdir.*

Milli adət-ənənəyə, vərdişlər sisteminə görə, övladı ilk illər ana böyüdür, sonra nənə- babalar artıq dil açmış, söz anlayan nəvəyə onun dünyagörüşünü formalaşdırmaq, cəmiyyətə layiq insan olmasını təmin etmək üçün müxtəlif mövzulu nağıllar danışirlar. Yeniyetməliyin ilk illərindən qız uşağı ananın, oğlan uşağı isə atanın geniş mənada tərbiyəsilə böyüyür. Və təsadüfi deyil ki, azərbaycanlılar qızı – “anasının qızı”, oğulu isə “atasının oğlu” kimi tanıyırlar...

Azərbaycan folklorunda evlənmə-toy adət-ənənəsi də olduqca zəngin, əxlaqi və estetikdir...

*...Bir al çalın, xublar düşsün oyuna,
Mən qurbanam bəyin uzun boyuna,
Biz də gələk soldışının toyuna.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Əyninə geymisən sürməli həsti,
Qulaq as, əzizim, gör bu nə sədi,
Gəlib xələt versin qoy bəyin dostu.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Əlvandır alində bəyin xınası,
Bu toyun ellərə düşüb sədası,
Bizə xələt versin bəyin anası.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Səninlə olaydım mən yol yoldaşı,
Ayağına dəyməsin yolların daşı,
Dursun xələt versin bəyin qardaşı.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Huca gedər hacıların hacısı,
Yaman olur şirin dilin acısı,
Dursun xələt versin bəyin hacısı.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Əlimdə çalıram sədəfli sazı,
Mən kimə eyləyim bu ərkinazı,
Bizə xələt versin göyçək bəy özü.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Dəryada oynayar Nuhun gəmişi,
Asta çal halabançı, eşit bu səsi,
Bizə xələt versin bəyin əmisi.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

*Xonçayı düzərəm qəndi, noğulu,
Allah özün saxla belə oğulu,
Bizə xələt versin əmisi oğlu.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun!*

Toy Azərbaycanda geniş bir zamanı əhatə edən, teatral xarakter daşıyan, gəncləri evlilik həyatına hazırlayan elə bir zəngin mərasim olmuşdur ki, onun etnoqrafik materialını bütün həcmi ilə təsəvvür etmək belə çox çətindir. Və bu zənginliyin bir səbəbi də toy mərasimlərinin həm müxtəlif regionlar üzrə, həm də ailələrin iqtisadi, yaxud sosial nüfuzuna, vəziyyətinə görə fərqli xüsusiyyətlərinin olması ilə bağlıdır.

Yas mərasimləri azərbaycanlıların həm insanpərvərliyinin, həm də o dünya barədəki zəngin dini-etnoqrafik (fəlsəfi) təsəvvürlərinin məhsuludur...

Ağılarda deyilir:

*Əziziyəm, bu dağa,
Ellər köçər bu dağa.
Elə ki mən dözüürəm,
Kimsə dözməz bu dağa.
Əzizim, yanar oda,
Pərvanə yanar oda.
Dərdimi dağa desəm,
Od tutar yanar o da.*

*Bahsız daşdı dünya,
Çürük ağacdı dünya.
Kimə deyim dərdimi,
Bütün qan-yaşdı dünya.*

*Mən aşiqəm, yad ola,
Ya tökülə, ya dola.
Qorxuram düşəm öləm,
Ağlayanım yad ola.*

*Dedim sonam ağlama,
Qara çarğat bağlama.
Öz dərdim mənə bəsdə,
Sən ürəyimi dağlama.*

*Gedərəm Ərzuruma,
Dözərəm hər zülümə.
Yazaram göz yaşım ilə,
Gedərəm, ərzə Ruma.*

*Əzizim, hana-hana,
Əlləri şana-şana.
Tərk etdi bu dünyanı,
Qoymadı bir nişana.*

Toy mərasimləri qədər olmasa da, xeyli zənginliylə seçilən yas mərasimlərinin bir mühüm əlaməti də, toydan fərqli olaraq, yasa islam dininin daha geniş miqyasda nüfuz etməsidir. Doğrudur, qədimə getdikcə Azərbaycan yas mərasimlərində İslama qədərki dini- mifoloji dünyagörüşləri daha mühüm yer tutur, 'ancaq sonrakı dövrlərdə həmin dünyagörüşlər əsasında formalaşmış vərdişlər tədricən aradan qalxır. Və yalnız müəyyən arxaik əlamətləri, reliktləri qalır.

Azərbaycanlıların (Azərbaycan türklərinin adət-ənənələrində, vərdişlər sistemində (və nəticə etibarilə, dünyagörüşündə, mənəvi aləmində) bir sıra kanonlaşmış və ya modelləşmiş xüsusiyyətlər vardır ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) ailəyə sadıqlıq, namus- qeyrət, övladlara qayğı, atanaya ehtiram;

2) el- obaya, yurda (Vətənə) bağlılıq, qohum- qonşunun dərdinə, problemlərinə şərik olmaq (həm kədərini, həm də sevincini bölüşdürmək);

3) qoçaqlıq, mərdlik, qəhrəmanlıq, zülmə baş əyməmək, istilaya, müdaxiləyə müqavimət göstərmək (ancaq qonağa hörmət etmək);

4) adət- ənənəyə, qayda- qanuna, ağsaqqal (böyük) sözünə qulaq asmaq, həddini aşmamaq;

5) ürək genişliyi, səxavət, izafə mal- dövlət yığmamaq, kəsibə kömək etmək, son tikəsinə ehtiyacı olanla bölmək;

6) sevib- sevilmək, məhəbbəti yolunda ölümə belə getməkdən çəkinməmək və sevgisindən zövq almaq;

7) dostu son dərəcədə sədaqətli olmaq, hətta xəyanət və ya düşmənçilik gördükdə də ondan dərhal imtina etməmək;

8) sədaqət yolu yoldaşlığı;

9) fəxr etmək, qiymətləndirmək hissinin, nümunə götürmək marağının genişliyi;

10) səfərə çıxmaq, gəzmək, yeni yerlər görmək həvəsi;

11) düz danışmaq, səhvini boynuna almaq, "ən böyük bəlik düzlükdür" məntiqilə yaşamaq;

12) yaddaş (xüsusilə şifahi!) mükəmməlliyi, "yeddi döndən"i yaxşı tanımaq və s. və i.

Bu kanonlaşmış və ya modelləşmiş xüsusiyyətlər etnosun etnik (milli) ideal axtarışlarının xarakterinə, heç şübhəsiz, əhəmiyyətli təsir etmişdir.

III. Azərbaycan türkcəsi

və ya

Azərbaycan dili – Azərbaycan xalqının etnik (milli) özünəməxsusluğunun əsasıdır

Hər hansı etnosun etnoqrafik müəyyənliliyini göstərən, nümayiş etdirən ən mühüm əlamət onun ümumiyyətlə vasitəsi olan dilidir. "Xalqın ruhu" (V. Humboldt) sayılan dil etnosu formalaşdırən elə bir hadisədir ki, çox böyük etnik- mənəvi enerjiyə malikdir. Və etnos müəyyən coğrafi ərazi ilə yanaşı həm də müəyyən "dil məkanı"nda mövcud olur.

Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azərbaycan dili müasir dünyanın kifayət qədər inkişaf etmiş dillərindən olub, geniş ifadə-üslub imkanlarına malikdir. Və araşdırmalar göstərir ki, bu dilin zəngin bir tarixi vardır.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü məsələsi bir problem kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində – milli özünüdərk dövründə bütün aydınlığı ilə qoyulmuş və etiraf etmək lazımdır ki, kifayət qədər obyektiv, metodoloji baxımdan düzgün həllini ilk dəfə həmin dövrdə tapmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan (yalnız Azərbaycan mı ?!) elmi-ictimai təfəkküründə belə bir əsaslı fikir formalaşmışdı ki, Azərbaycan dili öz mənşəyi etibarilə türk dillərindən biridir. Məsələnin bu cür inamla qoyulması, cöhrünür, birinci növbədə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

a) türk dillərinin diferensiasiyası lazımi səviyyədə deyildi, ona görə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər türk dilləri nəinki "xaric"dən, hətta "daxil" dəndə bütöv bir dil kimi təsəvvür edilirdi;

b) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk dünyasında türkcülük, yaxud ümumtürk millətçiliyi ideyalarının təşəkkül

tapıb yayılması ümumən türklərdən, bütövlükdə türk dilindən danışmağa daha çox əsas verirdi;

c) Azərbaycanda (və onunla həmhüdud regionlarda) yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar hələ tarixə siyasi-ideoloji iddialarla müdaxilə etmirdilər.

XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində də Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyinə həmin münasibət nəinki davam edir, eyni zamanda onun elmi-ideoloji imkanları daha da genişlənir, "sovet türkologiyası" Azərbaycan xalqının türk mənşəli bir xalq olduğunu israrla etiraf edirdi.

...Lakin 30-cu illərin sonlarından etibarən Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi məsələsinə münasibətin prinsipial şəkildə dəyişməsi müşahidə olunur: tədricən belə bir fikir geniş yayılır ki, Azərbaycan xalqının genetik əsasını hansısa (!) qeyri-türk mənşəli bir (yaxud bir neçə) etnos təşkil edir, türklər Azərbaycanı istila edənə, yəni XI-XIII əsrlərə qədər həmin regionda artıq formalaşmış bir xalq (təbii ki, qeyri-türk mənşəli, qeyri-türkcə danışan) mövcud idi; "yerli əhali", "aborigen"lər türklərlə müqayisədə daha mədəni olduqları üçün "gəlmə"ləri etnik-mədəni baxımdan "həzm" edib, yalnız onların (türklərin) dillərini saxladılar...Və beləliklə, 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan tarixinin qədim dövrü barədə hər cür miflər uydurulurdu ki, həmin miflərin əsas ideoloji məqsədi Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaqdan ibarət idi. Heç şübhəsiz, Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün mürəkkəb etnolinqvistik mənzərəsi, haqqında söhbət gedən miflərin müəyyən elmi əsaslara malik olmasına, elmi-ictimai təfəkkürdə geniş inkişaf tapmasına imkan verir, şərait yaradırdı.

Azərbaycan dili tarixi müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapıb formalaşmışdır– həmin illərdə xüsusilə professor **Ə.Dəmirçizadənin** böyük zəhməti nəticəsində ilk "Azərbaycan dili tarixi" yaradıldı. Azərbaycan dili tarixi elminin banisinin 30-cu illərdən etibarən çap etdirdiyi kitablar "Azərbaycan dili tarixi"-nin əsaslarını müəyyən

etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan problemləri də bütün mürəkkəbliyi ilə qarşıya qoydu.

60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq "Azərbaycan dili tarixi" sahəsində çalışan mütəxəssislərin sayının artması ilə həmin sahədə diferensiasiya – ixtisaslaşma gedir; bu cür diferensiasiya ixtisaslaşmanın əhəmiyyəti onda oldu ki, dil tarixinin müxtəlif məsələləri, aspektləri, tendensiyaları və s. ayrıca olaraq araşdırılmağa başladı, lakin Azərbaycan dili tarixinin bütövlükdə təsəvvür edilməsi çətinləşdi. Və beləliklə, ümumi (üzvi) bir "Tarix" yaratmaq əvəzinə, ayrı-ayrı dövrlərin müxtəlif metodlarla işlənmiş "Tarix"lərini mexaniki olaraq birləşdirmək meylı meydana çıxdı.

30-50-ci illərdən fərqli olaraq 60-90-cı illərdə "Azərbaycan dili tarixi" sahəsində hər hansı əsaslı metodoloji dəyişikliyin olduğunu demək çətindir. Müşahidə olunan bir neçə dəyişikliyi nəzərdən keçirək...

I mərhələdə (30-50-ci illərdə, yaxud Ə.Dəmirçizadə mərhələsində) Azərbaycan dili tarixi ümumtürkoloji kontekstdən – türk dilləri tarixindən təcrid olunmuş bir şəkildə araşdırılırdı. II mərhələdə (60-90-cı illərdə) həmin sahəyə özünəməxsus bir türkçülük emosiyası gəldi... Bu emosiya özünü xüsusilə aşağıdakı formalarda göstərdi:

a) Azərbaycan dili tarixini "qədimləşdirmək", eramızdan əvvəlki əsrlərdə, hətta minilliklərdə Azərbaycanda türk etnosunun mövcud olması üzərində israr etmək;

b) Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim etnosların (lullubilər, qutilər, mannalılar, midiyalılar, atropatenalılar, albanlar və b.) türk mənşəli olduqlarını "sübut etmək";

c) "türk" etnonimini yeri gəldi-gəlmədi işlətmək və s.

Lakin həmin "türkçülük emosiyası" ilə yazılmış Azərbaycan dili tarixlərində müəlliflər Azərbaycanın hüddullarından kənara çıxmır, "türkçülü"ü ancaq Azərbaycan hüddundunda edirlər ki, bu, nəticə etibarilə, gedişi gözəl mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda "ədəbi dil tarixi" kitablarında əks olunmuş türkçülük emosiyası Azərbaycan

dili tarixinin materialından, həmin materialın tədqiqi metodologiyasından irəli gəlmir, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərdən etibarən ümumən Azərbaycan ictimai-mədəni təfəkküründə getdikcə daha geniş yayılan “özünəqayıdış” düşüncələrinin nəticəsidir.

Beləliklə, həm “ədəbi dil tarixi”, həm də “tarixi qrammatika” (ümumən “Azərbaycan dili tarixi”) sahəsində görülmüş işlərin hansının uğurlu, hansının qüsurlu olduğu barədə düşünməyə ehtiyac duyulur.

Uğurlu işlərin **birincisi**, heç şübhəsiz, ondan ibarətdir ki, indiye qədərki “Tarix”lər türk mənşəli Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) müstəqilliyini zəngin dil faktları ilə elmi şəkildə təsdiq etdi. **İkincisi**, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi təzahür formaları (ədəbi dil, yaxud yazı dili; ümumxalq, yaxud xalq danışığı – folklor dili; dialekt, yaxud tayfa dili və s.) barədə sistemli olmasa da, müəyyən təsəvvür yaratdı. **Üçüncüsü**, ayrı-ayrı böyük söz ustalarının, yazılı mənbələrin dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiq edildi, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tarixi müxtəlif türk dilləri ilə müqayisədə araşdırıldı və s.

Lakin 30-cu illərdən etibarən “Azərbaycan dili tarixi” sahəsində aparılmış tədqiqatların çox mühüm elmi-metodoloji qüsurları da mövcuddur ki, həmin qüsurlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri olmasının prinsip etibarilə etirafı, lakin faktiki olaraq, türk dillərinin müştərək dövrlərindən, xüsusiyyətlərindən imtina edilməsi nəticəsində meydana çıxan qüsurlar:

1. Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) mənşəyindən bəhs olunarkən yalnız Azərbaycan ərazisindəki tarixi türklük potensiyasından çıxış edilməsi və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması;

2. Qədim (ümum-) türk dövrünün müştərək tarixindən ümumiyyətlə qaçılması, orta əsrlərin (xüsusilə XV-XVI əsrlər) müştərək dil mənbələrinə, hadisələrinə isə birtərəfli şəkildə yönəldilməsi (yəni onların müştərəkliyinin qəbul edilməməsi);

3. XVI-XVII əsrlərdən sonra Azərbaycanda gedən dil proseslərinin yalnız Azərbaycandaxili proseslər kimi şərh olunması və s.

II. Azərbaycan dili tarixi dövrləşdirilərkən etnodil proseslərindən daha çox ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələrin gedişindən çıxış edilməsi, Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən özünü göstərən (və dil proseslərini yaradıb istiqamətləndirən) etnik proseslər diqqətdən kənarda qalmışdır... Halbuki eramızın I minilliyinin ortalarına qədər hun- qıpçaq türkləri, II minilliyin əvvəllərinə qədər oğuz türkləri (bu cür ümumi şəkildə), ondan sonra isə müxtəlif türk (əsasən, oğuz) tayfaları Azərbaycandakı fəaliyyətləri ilə (Azərbaycan milləti təşəkkül tapana qədər) mürəkkəb etnodil mənzərəsi yaratmışlar. Eyni zamanda həmin proseslərdə qeyri- türk etnosları da iştirak etmişlər ki, mövcud “Tarix”lər bu barədə də susur... Nəticə etibarilə, belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, Azərbaycan xalqı (və Azərbaycan türkcəsi) müstəqil bir xalq (və dil) olaraq VII-IX, yaxud IX-XI, yaxud da XI-XII əsrlərdə formalaşdığından bundan sonrakı etnik proseslər (türk etnoslarının axını, məsələn, XIII-XIV əsrlərdə) müxtəlif səbəblər üzündən Türkiyədən Azərbaycana xarici müdaxilədən başqa bir şey deyildir. Araşdırmalar isə israrla sübut edir ki, etnodil prosesləri Azərbaycanda (ümumən türk dünyasında) XVII əsrə qədər intensiv olmuşdur.

III. Dil proseslərinin (ümumtürkoloji proseslər; Azərbaycandaxili ədəbi dil, yaxud yazı dili prosesləri; ümumxalq dili, yaxud xalq danışığı dili-folklor dili prosesləri; dialekt, yaxud tayfa dili prosesləri və s.) müxtəlif inkişaf dövrlərində, mərhələlərində üzvü vəhdətdə götürülməsi əvəzinə “sərbəst” hərəkət edilməsi... Və dil tarixini ədəbi dil, yaxud yazı dili tarixi, funksional- üslublar tarixi, hətta, demək olar ki, bədii üslubun tarixi səviyyəsinə endirməklə onun bəsitləşdirilməsi, mürəkkəb dil, nitq, üslub proseslərinin qarşılıqlı-əlaqəli şərhindən bu və ya digər şəkildə qaçılması...

Həmin qüsurlar aradan qaldırılmayınca mükəmməl, elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmış bir “Azərbaycan dili tarixi” yaratmaq mümkün deyil. Bunun üçünsə Azərbaycan dilinin tarixi

ümumtürkoloji kontekstdə, etnodil proseslərinin gedişi diqqət mərkəzində dayanmaqla və müxtəlif dil, nitq, üslub təzahürləri üzvi vəhdət halında araşdırılmalıdır. Belə bir geniş miqyaslı, kompleks araşdırmanın meydana çıxması ilə “Azərbaycan dili tarixi”nin tədqiqi sahəsində, fikrimizcə, yeni III mərhələ başlanır. Həmin mərhələnin ümumi metodoloji prinsipi araşdırmalarda diferensiasiyani dərinləşdirməklə (“dil tarixi”nin müxtəlif sahələrini ayrılıqda tədqiq edib öyrənməklə) yanaşı integrasiyani gücləndirməkdən (ümumən Azərbaycan dilinin tarixi barədə bütöv təsəvvür yaratmağa çalışmaqdan) ibarətdir.

Məlumdur ki, “Azərbaycan dili tarixi” (birinci növbədə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”) sovet ideologiyasının inkişafda olduğu illərdə formalaşmışdır. Türk dillərini (və xalqlarını) bir-birindən təcrid etmək, hər bir türk dili (və xalqı) üçün “özünəməxsus” genезis axtarıb “tapmaq”, yaxud uydurmaq fəlsəfəsi burada da öz həlledici metodoloji təsirini göstərmişdir. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç bir “tarix”də Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi Azərbaycandan kənarda axtarılmamış, ümumtürk (müştərek) dövrlər, mərhələlər bütünlüklə inkar edilmişdir. Sovet “təcridetmə” ideologiyasının həmin qeyri- elmi mövqeyini “yerli mütəxəssislər” yerli mühitdə məhz milli müstəqillik metodologiyası kimi təbliğ etmişlər. Və beləliklə, paradoksal bir vəziyyət əmələ gəlmişdir: Azərbaycan dili “Tarix”lərində “yerli” türkçülük ümumi (həqiqi!) türkçülüyə qarşı qoyulmuşdur. Məsələnin başqa bir mürəkkəbliyi isə ondan ibarətdir ki, sovet xüsusi türkologiyası (yəni bu və ya digər türk dili, yaxud ədəbiyyatı ilə məşğul olan türkologiya) bu və ya digər türk dilinin, yaxud ədəbiyyatının I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapdığını “sübut” etmək olduğu halda, sovet ümumi türkologiyası (görünür, birinci növbədə həmin sahə ilə məşğul olan tədqiqatçıların görüş dairəsinin, ümumtürkoloji məlumatlarının genişliyinə görə) türk dillərinin diferensiasiyasını sonrakı əsrlərə (XV-XVII əsrlərə) aid edirlər. Sovet ideologiyasının süqutu isə türk dilləri tarixi sahəsindəki həmin metodoloji qüsurların aradan qaldırılması üçün əlverişli

şərait yaratmışdır. Lakin, heç şübhəsiz, ideologiya maneəsinin aradan qalxması hələ uğurlu araşdırmaların aparılması, alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi və nəticə etibarilə, mükəmməl bir “Azərbaycan dili tarixi”nin yaradılması üçün həlledici şərt deyil, cəmi zamanda haqqında söhbət gedən “müsbət şərait”dən istifadə edərək və milli müstəqillik ideologiyasına əsaslanaraq, heç olmasa mövcud tədqiqat təcrübəsi hüdudunda, düzgün metodoloji prinsiplərə dayanmaq lazım gəlir. Həmin prinsiplər, fikrimizcə, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilinin yalnız təşəkkül tarixini deyil, bütün tarixini ümumtürkoloji kontekstdə araşdırmaq, bu və ya digər dövr ilə məhdudlaşmamaq, hər hansı mərhələdə nə həcmdə tələb olursa, o həcmdə ümumtürk miqyasına çıxmaq;

2. Azərbaycanda gedən etnik proseslərin tarixini təhlil edib, dil hadisələrinin etnik səbəblərini müəyyənləşdirmək – xüsusilə böyük etnosların Azərbaycandakı və həmhüdud regionlardakı hərəkətinin mənzərəsini hər hansı tarixi dövrdə mümkün qədər mükəmməl təsəvvür etmək, türk tayfa dillərinin- dialektlərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasına bu və ya digər mərhələdəki “təzyiq”inin miqyasını, keyfiyyətini aydınlaşdırmaq, Azərbaycandan kənarda qalmış Azərbaycan türkcəsinin etnolinqvistik hüdudlarını müəyyən etmək;

3. Dilin müxtəlif təzahür formalarını (tayfa dilləri- dialektlərdən tutmuş ədəbi dilə, yazılı mənbələrin dilinə qədər) tarixi struktur- funksional əlaqə, qarşılıqlı təsir halında araşdırmaq, “Azərbaycan dili” (“Azərbaycan türkcəsi”) anlayışının istənilən dövrdəki, yaxud mərhələdəki tarixi məzmununu aydın təsəvvür etmək.

Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır, bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan türkcəsi, hər şeydən əvvəl, ümumtürkcənin varisidir. Lakin Azərbaycanın etnolinqvistik coğrafiyasının kifayət qədər

mürəkkəb, rəngarəng olması həmin ərazidə tarixən heç də o qədər sadə olmayan etnolinqvistik proseslərin getdiyini göstərir.

Qədim (ümum-) türk dili təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Həmin bölünmə prosesi isə, görünür, bir neçə min il davam etmişdir (e.ə. IV-III minilliklərdən e.ə. I minilliyə qədər). Ona görə də eramızdan əvvəlki minilliklərdə prototürkcədən, yaxud Altay dilinin türk, monqol və tunqus-mancur "dialekt"lərindən danışmaq mümkündür.

Altay dilinin türk, monqol, tunqus-mancur dillərinə diferensiasiyası uzun sürən elə bir mürəkkəb etnolinqvistik prosesdir ki, həmin prosesi bütün dəqiqliyi ilə təsəvvürdə canlandırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Lakin bir məsələ aydındır ki, türk dili Altay birliyindən ayrılanda onun (türkcənin) bir-birindən hələ çox fərqlənməyən daxili dialektləri mövcud idi. Həmin dialektlərin bəziləri ümumaltay xüsusiyyətlərini mühafizə etdiyi halda, bəziləri həmin əlamətləri itirərək, artıq modern əlamətlər (yəni gələcək türkcənin əlamətlərini) qazanmışdı. Elə ona görə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq türkcənin dialektləri müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə diqqəti cəlb edir.

Bununla belə e.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədərki dövrdə qədim (ümum-) türk dilindən (bu cür bütöv bir şəkildə!) danışmaq tamamilə mümkündür, ancaq o şərtlə ki, qədim (ümum-) türkcənin daxili dinamikası, diferensiasiya meyilləri inkar olunmasın.

Qədim (ümum-) türk dilinin normaları və funksional üslub imkanları barədə təsəvvürü qədim türk eposunu təşkil edən "Yaradılış", "Alp Ər Tonqa", "Oğuz kağan", "Göy türk", "Ərgənəkon", "Köç" və s. dastanlar, qədim türk (run) yazılı abidələri yaradır. Qədim türk dastanları mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birilərindən fərqlənirlərin çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır, əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmişdir. Həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da

mətnə "gizlədilmiş" (məsələn, Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü (onun mətnlərini) bərpa işi elmi vəzifə kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır. Qədim türk dastanlarının həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat azdır; mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, "qısa məzmunu" və ya "süjet"i mühafizə olunmuşdur...

I minilliyin ortalarından başlayaraq əvvəl qədim türk (run), sonra uyğur, daha sonra ərəb əlifbası ilə yazılmış ümum-türk abidələri qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə "təzyiq"i altında yaranmışdır. Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektləri-dillərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşqari "Divan"ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, "türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini" göstərir. Və "Divani-lügəti-türk" müxtəlif türk tayfa dillərinin, dialektlərinin birinin digərindən az və ya çox dərəcədə fərqlənməsini göstərməklə kifayətlənmir, həmin dilləri, dialektləri birləşdirən ümumi cəhətləri daha çox təzahür etdirməklə müəllifin belə bir ideyasını uğurla əks etdirir ki, türklər nə qədər müxtəlif coğrafiyalarda yaşasalar da, nə qədər müxtəlif tayfalardan, boylardan ibarət olsalar da, ruhən (o sıradan da "dil ruhu" baxımından) bütöv hadisədirlər; əgər belə olmasa idi, yüksək dil mədəniyyəti olan M.Kaşqari "türk dili" əvəzinə "türklərin dilləri" deyərdi, "Divan"da tayfa dili xüsusiyyətləri ümumtürk xüsusiyyətləri ilə müqayisədə bu qədər cüzi yer tutmazdı. "Divani-lügəti-türk"ü ərəbcə yazmış müəllif yaxşı bilirdi ki, türk dilləri-dialektləri arasındakı fərq ərəb dilləri-dialektləri arasındakı fərqlə heç bir müqayisəyə gəlmir.

Bununla belə, qədim (ümum-) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə-dillərə bölünməsi davam edir, qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir:

1) *türkcənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli;*

2) *coğrafi ayrılma, təcrid olunma;*

3) *ictimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi).*

Qədim (ümum-) türk dilinin bölünməsi prosesi I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən üç türk dilinin (və bir sıra aralıq dialektlərin) formalaşması ilə başa çatmışdır: **qıpçaq dili, oğuz dili, karluq dili**. Lakin həmin dillər bir-birinə o qədər yaxın və əlaqələri o qədər sıx, intensiv olmuşdur ki, ümumi bir dilin (ümumtürkcənin) dialektləri təsəvvürünü yaradırlar. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi qədim (ümum-) türkcədə gedən diferensiasiya (bölünmə) prosesinin mürəkkəbliyini əks etdirdiyi kimi, integrasiya (əlaqələr) prosesinin çoxcəhətliliyini, çoxtərəfliliyini də göstərir. Və bu cəhət ancaq Azərbaycan dilinə aid olmaqla qalmır, demək olar ki, bütün türk dillərini bu və ya digər dərəcədə əhatə edir. Ümumiyyətlə, qıpçaq, oğuz və karluq xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə bütün türk dillərində müşahidə edilir. Bu, onunla əlaqədardır ki, həmin xüsusiyyətlər müxtəlif dövrlərdə ümumtürk miqyasında qabarmış, bütün türk dillərinə öz təsirini, yenə təkrar edirik ki, az və ya çox dərəcədə göstərmişdir. Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V-IX, oğuz təsiri IX-XIII, karluq təsiri isə XIII-XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirir. Görünür, digər türk dilləri də həmin təsirlərə təxminən eyni dövrlərdə məruz qalmışlar – hər şeydən əvvəl ona görə ki, qıpçaqların, oğuzların və karluqların ümumtürk kontekstində baş verən passionallığı – etnosiyası, etnokulturoloji aktivliyi ümumiyyətlə həmin dövrlərə düşür.

Azərbaycanda türkcənin, yaxud prototürkcənin, yaxud da altaycanın hansı dövrdən yayılıb-yayılmaması mübahisəlidir. Eramızdan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycanda Altay, prototürk, türk etnoslarının varlığını təsdiq etmək yoxluğunu sübut etmək qədər çətindir. Ona görə də həmin mübahisəli, daha doğrusu, qeyri-müəyyən dövrü, müəyyən olmuş metodoloji ənənəyə uy-

ğun olaraq, “tarixə qədərki dövr” adlandırılıb, diqqəti “tarixi” dövr üzərində cəmləşdirmək lazım gəlir. Qafqazın, eləcə də ətraf regionların müxtəlif dilli mənbələri türklərin (bu cür diferensial şəkildə: altayların, yaxud prototürklərin deyil, məhz türklərin) Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərindən etibarən mövcudluğunu nümayiş etdirir. Və həmin əsrlərdən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədərki dövrdə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda türklüyün həmçinin genişlənməsi, türkcənin həmin regiondakı İran, İber-Qafqaz dillərini sıxışdırması müşahidə edilir ki, bu mənada eramızın I minilliyi Azərbaycanın türkləşməsi dövrüdür. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycanın türkləşməsi prosesini daha çox lingvistik bir proses hesab etməyə, həmin hadisənin mürəkkəb etnososial təbiətini nəzərə almamağa meyllidirlər — onların fikrincə, Azərbaycanın türkləşməsi artıq müəyyən olmuş qeyri-türk mənşəli Azərbaycan cəmiyyətinin, yaxud xalqının türkcəni buraya köçən (inkişaf səviyyəsi yerli-lərindən aşağı olan) türklərdən qəbul etməsi şəklində olmuşdur. Həmin qənaətlə razılaşmaq ona görə çətindir ki,

a) türklər Azərbaycana təxminən min illik bir dövrdə müəyyən fasilələrlə, bunula belə, böyük kütlələrlə gəlmiş, V-VII əsrlərdə (yəni İslamın yayıldığı ərəfədə) ölkə əhalisinin həm əksəriyyətini, həm də sosial-siyasi baxımdan fəal hissəsini təşkil etmişlər;

b) türklərin meydana çıxmasına qədər Azərbaycanda mövcud olmuş İber-Qafqaz (Şimalda) və İran (əsasən Cənubda) etnosların Azərbaycanın Şimalını və Cənubunu əhatə edəcək Azərbaycan superetnosunu yaratmış olduqlarını güman etmək çətindir, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür;

c) Azərbaycana gələn hun türkləri, qıpçaqlar, oğuzlar da həmin regiondakı qeyri-türk mənşəli etnoslarla daha çox “diplomatik əlaqədə” olmuş, xüsusilə oğuzlar tarixin onlara verdiyi böyük səlahiyyətdən istifadə edərək nəinki qeyri-türk mənşəli etnoslara, özlərinə qədər Azərbaycanda yayılmış türk mənşəli etnoslara da xüsusi iddia ilə yanaşmışlar.

Azərbaycanın eramızın I minilliyindəki etnik mənzərəsindən, xüsusilə türk tayfalarının burada məskunlaşması prosesin-

dən bəhs edən tədqiqatçılar, bilavasitə mənbə məlumatlarının azlığından sadəcə həmin tayfaların adlarını çəkməklə kifayətlənir, onları daha çox müstəqil etnik hadisə olaraq qəbul edir, müxtəlif dövrlərdə mövcud türk tayfalarını saymaqla müəyyən qarışıqlıq, eklektika yaradırlar. Müasir araşdırmaların bir məqsədi də, elə bilirik ki, ümumtürkoloji materialdan çıxış etməklə həmin eklektikanı aradan qaldırmağa çalışmaqdan, mənbələrdə adı çəkilən türk tayfalarının nə dərəcədə eyni, yaxud müxtəlif olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. N.A.Baskakovun tədqiqatları göstərir ki, tarixən türk dilləri əsasən üç dialekt nümayiş etdirir: oğuz, qıpçaq və karluq “dialektləri”; tədqiqatçı buraya o qədər möhkəm tarixi yeri olmayan bulqar “dialekt”ini də əlavə edir. Lakin bulqar “dialekt”i, görünür, türk “dialekt”lərindən çox erkən təcrid olunduğundan, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən formalaşmış türk dillərində bulqar qatı axtarmaq özünü doğrultmur. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə isə N.A.Baskakovun “türk dillərinin tarixi təsnifatında” xüsusi yer alan oğuz və qıpçaq “dialekt”ləri iştirak etmişlər. Lakin görkəmli türkoloq nədənsə qıpçaq komponentinə fikir vermədən Azərbaycan dilini qeydsiz-şərtsiz oğuz qrupuna aid edərək yazır ki, “Azərbaycan dilinin kökləri bir neçə müasir türk dili üçün əcdad dil” olan VIII-X əsrlər Orta Asiya oğuz tayfalarının dilinə gedib çıxır.

Hun türklərini ardınca Azərbaycana güclü qıpçaq axınları başlandı ki, həmin axınlar Azərbaycanın, xüsusilə onun Şimalının etnolinqvistik taleyini faktiki olaraq həll etdi. Və görünür, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnosların yenidən məskunlaşmaları -Azərbaycanın, ümumən Qafqazın dağlıq ərazilərində sıxışdırılmaları, müəyyən mənada müdafiə məqsədilə “təcrid olunmaları” prosesi də qıpçaq yürüşlərinin intensiv olduğu dövrə – I minilliyin ikinci yarısına düşür. Lakin demək olmaz ki, qıpçaqlar özlərini cənilə hun türkləri kimi aparır, yerli əhaliyə etinasız yanaşırdılar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hun türklərindən fərqli olaraq qıpçaqlar Azərbaycanda daha inamla məskunlaşır, Qafqazın Şimalı ilə əlaqələrini get-gedə itirirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda etnolinqvistik konsentrasiyanın əsasını təşkil edəcək etnik komponent formalaşırdı.

Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, buna da səbəb qıpçaqların Şimali Qafqazı və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin ortalarından başlayaraq müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçeneqlər, kumanlar, poloveslər, xəzərlər... Buraya həmin dövrdən (I minilliyin ortalarından) etibarən qıpçaqlaşmış hun tayfalarının (sabir-suvar, avar, bulqar...) mənbələrdə artıq o qədər də tez-tez xatırlanmayan adlarını da əlavə etmək lazım gəlir.

Və prinsip etibarilə, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif dövrlərdə Şimaldan (əsasən Dərbənd keçidindən) Azərbaycana gələn türk tayfalarının hamısı yazılı mənbələrin yaddaşında nəticə etibarilə qıpçaq türklərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi qalmışlar. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardı:

a) I minilliyin ortalarına qədər Azərbaycana yürüş edən (burada məskunlaşan, yaxud geriye-Şimali Qafqaza qayıdan) türklər-hun türkləri qıpçaqların bilavasitə varisi olmuşlar;

b) I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycana yürüş edən (əsasən, burada qalib məskunlaşan) qıpçaqlar o qədər böyük qüvvə idilər ki, özlərinə qədərki hər hansı qeyri-qıpçaq xüsusiyyətini (əgər var idisə!) unutdurdular.

Araşdırmalar göstərir ki, ilk orta əsrlərin Bizans, erməni və gürcü mənbələrində bu və ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri onların dilinə məhz qıpçaq türkcəsindən keçmişdir — həmin sözlər nə qədər dəyişikliklərə məruz qalsa da, yəni qıpçaq türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: **ot/xot, voçxor/koçxor, alp, xaqan, xatun, tenq, çiçək, arık, tarxan, ayıt və s.** Qıpçaq türkləri Qafqazın nə Şimalında, nə də Cənubunda (Şimali Azərbaycanda) heç bir yazılı abidə qoymamışlar. Türküstanda yaşayan oğuzlardan, karluqlardan fərqli olaraq, görünür, hunların və onların bilavasitə etnokulturoloji varisi-davamı olan qıpçaqların yazısı, əlifbası olmamışdır. Əslində,

İslamın qəbulu ilə əlaqədar ərəb əlifbası türk dünyasında geniş yayıldığı dövrdə də qıpçaqlar (xüsusi şəraitə düşmüş məmlükləri çıxmaq şərti ilə) yazı-pozuya o qədər fikir verməmiş, bir sıra praktiki xarakterli yazılı abidələr (əsasən, lüğətlər) yaratmaqla kifayətlənmişlər. Bununla belə, onların zəngin şifahi ədəbiyyatları (və mükəmməl şifahi ədəbi dilləri!) olmuşdur.

I minilliyin sonlarına doğru qıpçaqlar Azərbaycandakı etnosiyasi mövqelərini artıq yavaş-yavaş itirir, oğuz fəthəti öz gücünü bütün aydınlığı ilə hiss etdirirdi.

M.Kaşqari "Divani-lüğət-it-türk"də türk tayfalarının, xalqlarının Qərbdən Şərqə doğru aşağıdakı şəkildə yerləşdiklərini qeyd edir: "Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy beçənəkdir, sonra qıpçaq, oğuz, yemək, başqırt, başmil, qay, yabaqu, tatar, qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar". VII-VIII əsrlərdə öz passionarlıq dövrünə qədəm qoyan karluq türkləri Türküstandan qıpçaq türklərini Şimal-Qərb, oğuz türklərini isə Cənub-Qərb istiqamətində sıxışdırmağa başladılar. Və beləliklə, oğuzların Azərbaycana VII-XI əsrləri əhatə edən kütləvi axınları başladı. Həmin axınlar IX-XI əsrlərdə o qədər güclü oldu ki, onlara Azərbaycandakı qıpçaq türkləri (ümumən, Azərbaycan əhalisi) nə hərbi-siyasi, nə də mədəni müqavimət göstərə bildi. İslamı qəbul etmiş, onun bayrağı altında sıx birləşmiş oğuz türklərinin Azərbaycana, buradan da Kiçik Asiyaya yürüşləri, xüsusilə Azərbaycanda, demək olar ki, maneəsiz keçdi. Lakin müəyyən ictimai-siyasi sabillik yarandıqdan sonra qıpçaq xanları, mülükləri bir neçə əsr ərzində Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmağa çalışan oğuz əsilzadələrinə qarşı, uğursuz da olsa, mübarizə aparmış, hətta yeri gəldikcə, qeyri-türk mənşəli xalqlar, tayfalar ilə müəyyən dostluq əlaqələrinə, mədəni-siyasi ittifaqa belə girməkdən çəkinməmişlər.

Azərbaycan dilinin milli əsaslar üzərində yenidən formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə qədər onun lüğət tərkibində qıpçaq sözlərilə oğuz sözlərinin paralelliyi (sinonimliyi) mövcud olmuşdur: **ata-baba, çöl-yazı, çağırmaq-oxumaq, aytdmaq-demək, payız-güz, yaxşı-iyi/yey, getmək-varmaq, etmək-**

qılmaq, vermək-sunmaq, doymaq-qanmaq, bayır-dişarı, çatdırmaq-ilətmək, isti-sıcaq, qabaq-qarşı, mən-bən və s. XVII-XVIII əsrlərdə həmin paralellik Türkiyə türkcəsində yalnız oğuz komponentinin, Azərbaycan türkcəsində isə bir halda oğuz, digər halda qıpçaq komponentinin xeyrinə aradan qalxır, bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan etnolinqvistik təfəkküründə hər iki türk etnosunun mədəni-mədəni marağı bu və ya digər həcmdə, keyfiyyətdə ehtiva olunmuşdur.

XI-XII əsrlərdə (və əslində sonrakı əsrlərdə də) Azərbaycana "gəlmə" oğuzların "yerli" qıpçaqlardan üstünlüyü yalnız Azərbaycan miqyaslı bir hadisə deyildi. Və ümumiyyətlə Azərbaycanda gedən etnosiyasi proseslər (həmin proseslərin ən mühüm nəticəsi olan Azərbaycan xalqının təşəkkülü hadisəsi!) ümumən türk dünyasında özünü göstərən daha möhtəşəm proseslərin tərkib hissəsi idi. Lakin çox təəssüf ki, uzun zaman Azərbaycan dili tarixinin əksər araşdırıcıları məsələnin bu cəhətinə fikir verməmiş, genişmiqyaslı etnosiyasi proseslərin Azərbaycan miqyasındakı əks-sədasını öyrənməklə öz işlərini bitmiş hesab etmişlər ki, bu da Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü kimi əhəmiyyətli bir məsələnin lazımi səviyyədə araşdırılmasına imkan verməmiş, tədqiqatlar olduqca dar coğrafi miqyasda aparılmışdır. Ona görə də Qafqazda mövcud olan müasir superetnosların – azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin etnik tarixinin cəmi bir metodologiya ilə tədqiqinə çalışılmışdır.

Bizim fikrimizcə, orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən mürəkkəb etnolinqvistik proseslər aşağıdakı geniş (dünya!) miqyaslı hadisələrin bilavasitə təsiri ilə getmişdir:

1) Eramızın ilk əsrlərindən etibarən hun türklərinin Şərqdən Qərbə yürüşləri. Şimali Qafqazın, ümumən Dəşti-Qıpçağın "türkləşməsi", Azərbaycanda əvvəl hun türklərinin, sonra isə qıpçaqların məskunlaşması.

2) I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində qıpçaq erasının bitib, oğuz erasının başlanması - İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin bütün Türküstan, Azərbaycana, Kiçik Asiyaya yayılması, qıpçaqların Şimali Qafqazdan Azərbaycana müda-

xilələrinin dayanması, oğuzların beynəlxalq miqyasda nüfuzunun güclənməsi, qıpçaqların dünyadan təcrid olunması.

3) Orta əsrlərin sonlarında oğuz türklərinin tarixi bütövlüyünün təbii olaraq dağılması, Azərbaycanın əsasən oğuzlardan ibarət cəmiyyətinin etnolinqvistik hədudlarının müəyyənəlməsi.

Və beləliklə, Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşması ilə həmin sistemin coğrafiyası da müəyyənləşir; əsasən oğuz türklərinin məskunlaşdığı Türkmənistan-Azərbaycan-Türkiyə arasında mədəni-mənəvi sərhədlər qərarlaşır, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycandakı oğuz türklüyü daxili (Azərbaycandaxili) həyat yaşamağa tədricən daha çox şərait əldə edir, Azərbaycan xalqının (və etnokulturoloji sisteminin) formalaşması prosesində qıpçaq türklüyü ilə oğuz türklüyü arasında çoxtərəfli ünsiyyət miqyası müəyyənləşir, yəni həmin ünsiyyət artıq müəyyənleşmiş coğrafiyada gedir.

Azərbaycanda qıpçaq-oğuz münasibətlərinin ən gərgin dövrü IX-XI əsrləri əhatə edir; həmin dövrün etnosiyası, linqvokulturoloji proseslərini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud"da qıpçaq-oğuz münasibətləri ümumi şəkildə qeyri-müəyyən coğrafiyada deyil, Azərbaycan (əsasən onun Şimalındakı hadisələrdən bəhs etməklə) miqyasında təqdim olunur. Bu isə o deməkdir ki, "Kitab"da (ümumiyyətlə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında) ümumtürk epos təfəkkürü, əgər belə demək mümkünsə, hədudlanır — həmin "hədudlanma" özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

1) *regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;*

2) *regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uyğunlaşma;*

3) *regionun dil-dialekt normalarına yaxud xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma.*

Qıpçaq-oğuz münasibətinin bu və ya digər şəkildə məhz Azərbaycan miqyasında həll edilməsi formalaşmaqda olan Azərbaycan superetnosunun, eyni mənşəli olmalarına baxmayaraq, biri digərindən artıq ayrılmış çoxsaylı qeyri-türk komponentlərini də hərəkətə gətirirdi. Onlar həmin superetnosun

üzvi tərkib hissəsi, ölkənin tam hüquqlu sahibi kimi öz məhdud fəaliyyət coğrafiyası olan dillərini saxlamaqla yanaşı, ümumiyyətlə dilindən — Azərbaycan türkcəsindən istifadə edirdilər...

Və nə qədər paradoksal olsa da, xüsusilə XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda ədəbi dil olaraq fars dilinin geniş işlənməsi, bir sıra tədqiqatçıların güman etdiyi kimi, heç də ölkə əhalisinin əksəriyyətinin İran mənşəli etnoslardan ibarət olmasının, yaxud Atropatena və ya sasanilər dövrü dil-ünsiyyət ənənələrinin hələ (XI-XII əsrlərə qədər!) davam etməsinin nəticəsi deyildi. Saraylarda, mədəniyyət mərkəzlərində farsdilli mühiti yaradan farslar deyil, oğuz türkləri idilər ki, türk dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı **Əhməd Cəfəroğlu** məhz bu işlərinə-türk dilini fars, ərəb dilləri qarşısında müdafiəsiz qoyduqlarına görə fundamental "Türk dili tarixi" kitabında onları qınayır, lakin böyük türkoloq nəzərdən qaçırmır ki, bu, türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilinə laqeydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyətləri təqlid etmələri deyildi, onlar həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini ümumən müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər. Halbuki XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda "yerli" qıpçaq türklərinin elitası, "gəlmə" oğuz türklərindən fərqli olaraq, türk dilindən başqa hər hansı bir dilə üstünlük vermirdilər.

Azərbaycanda, xüsusilə onun Şimal dağlıq regionlarında təcrid olunmuş şəkildə yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar (qeyd edək ki, onların əksəriyyəti Qafqaz mənşəlidir) kifayət qədər qədim hadisədir. Və tarixən "bir sıra sıxışdırılmış xalqlar çölləri, düzləri qaliblərə tərk edərək dağlara çəkilməli olmuşlar; ona görədir ki, qədim xalqların, dillərin qalıqlarına yer kürəsinin hər yerində məhz dağlarda, yaxud qurunun təcrid olunmuş guşələrində təsadüf edilir" (İ.Q.Herder). Bununla belə, həmin qədim etnoslar Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü prosesində o qədər də fəal iştirak etməmişlər, onları təcrid olunmuş həyat tərzindən, çox sonrakı dövrlərin sosial intensivliyi çıxarmış, ümummilli hərəkətə qoşmuşdur.

Beləliklə, türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, sonra buraya Şimaldan gələn qıpçaqların (əsasən, VII-IX əsrlər), Cənubdan gələn oğuzların (əsasən IX-XI əsrlər) etnolingvistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşmış, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir.

Ana dilinə münasibət Azərbaycan xalqının təfəkküründə çox möhkəm yer tutan, etnik (və milli!) özünüdərkən çox mühüm amildir ki, həm folklorda, həm də farsdilli dahi Nizamidən (nə qədər paradoksalsı olsa da!) başlayaraq Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında bütün parlaqlığı ilə təzahür edir.

Folklor xüsusilə əhəmiyyətlidir... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada xalq ruhunun bütün miqyası (və bütöv mövqeyi) ifadə olunur.

Azərbaycan xalqında ana dilinə münasibət laylalardan başlayır... Ana hələ dil açmamış, yaxud yeni- yeni dil açan övladını ovundurub yatırmaq üçün yalnız ana dilinin xoş avazından, intonasiasından istifadə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda ona ana dilini özünəməxsus bir şəkildə "təbliğ edir":

*Laylay dedim gülünca,
Danışınca, gülünca.
Balama laylay dedim
Ellərinin dilinca.*

*Laylayın öz dilində,
Çalaram öz dilində.
Ruzusu bol olarmış
Olan(ın) quzu ilində.*

*Laylay, gözüüm işığı,
Evimin yaraşığı.
Danışandan olmuşam
Mən dilinin aşığı.*

*Laylay dilin düz balam,
Dil açğınan tez, balam.
Mən oturum, sən danış
Şirin- şirin söz, balam.*

*Əzizim, dilə dəyər,
Yalan söz dilə dəyər.
Laylayın şirin adı
Beş min yad dilə dəyər.*

Laylalardan başlayan bu ana dili həssaslığı Azərbaycan folklorunun bütün janrlarında özünü göstərir. Və əsas məsələ odur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı elə ilk nümunələrindən müxtəlif mövzulardakı mətnləri əhatə edən mükəmməl, poetexnoloji imkanları geniş bir Azərbaycan türkcəsi (dili) təqdim edir.

Əgər belə bir kamil dil olmasaydı, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ona "Leyli və Məcnun"u fars dilində yazmağı sifariş verən hökmdara, təbii ki, qəzəblənməzdi. Və onu da unutmamaq olmaz ki, XI- XII əsrlərdə (eləcə də sonralar), orta əsrlər Şərq ədəbi- mədəni ənənəsinə uyğun olaraq, əsərlərini farsca yazmış Azərbaycan (türk) şairlərinin hamısının, xüsusilə dahi Nizaminin dil- üslubundan "türk ətri gəldiyi"ni, demək olar ki, bütün mütəxəssislər etiraf edirlər.

Məhəmməd Füzulinin ana dili həssaslığı (və təəssübkeşliyi!) Azərbaycan etnoqrafik təfəkkürü üçün tarixi hadisədir desək qətiyyənlə yanılmazıq...

"Füzuli hansı dildə yazmışdır?" sualına bu gün qeydsiz-şərtsiz "Azərbaycan dilində", yaxud "Azərbaycan türkcəsində" cavabını vermək füzulişünaslıqda o qədər əsaslı hesab edilmir.

Hətta böyük şairin azərbaycanlı, Azərbaycan türkü olduğuna şübhə etməyən tədqiqatçılar da Füzulinin dilinin məhz Azərbaycan dili (bu cür konkret şəkildə!) olması üzərində israr etməirlər... Çünki şairin dili XVII-XVIII əsrlərdə qərarlaşan milli Azərbaycan ədəbi dilinin yalnız tarixi hədudlarından deyil, tipoloji hədudlarından da kənarda qalır. Füzuli dilinin tarixi keyfiyyətini, etnokulturoloji tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün məsələyə daha geniş coğrafi-linqvistik miqyasda baxmaq lazım gəlir.

... IX-XI əsrlərdə Türkünstanda (əsasən, Şərqi Türkünstanda) türkdilli etnosların (onların içərisində M.Kaşğarının qeyd etdiyi kimi, qeyri- türk mənşəli etnoslar da var idi) sosial- mədəni təmərküzləşmənin nəticəsi olaraq, mükəmməl bir şifahi (bunun ardınca isə yazılı) ədəbi dil formalaşır. Həmin əsrlərdə islam dininin qəbulu, yayılması və türklərin (yenə M.Kaşğarının göstərdiyi kimi) qarşısızalmaz sürətlə müsəlman dünyasının ardıcıl müdafiəçilərinə çevrilmələri onları daha da mütəşəkkilləşdirir – bu mütəşəkkillik özünü etnik – sosial həyatın ən müxtəlif sahələrində, o cümlədən yazılı ədəbi dil sahəsində də göstərir... XI-XII əsrlərdə Türkünstanda sonralar dili (leksik, qrammatik, hətta üslubi norması) Şərqdən Qərbdə doğru bütün türklər arasında geniş yayılan 2Kutadqu biliq”, “Ətəbətül-həqaiq” və “Divani- hikmət” kimi əsərlər meydana çıxır, ilk Quran təfsirləri yaranır. Bu əsərlərin dili oğuz, qıpçaq və karluq xüsusiyyətlərini (şübhəsiz, oğuz üstünlüyü ilə!) özündə ehtiva edən, V-X əsrlərin göytürk, uyğur yazılı abidələrinin dil təcrübəsini yeni tarixi – kulturoloji (və ideoloji) səviyyədə, keyfiyyətdə davam etdirən bir dildir. Onun fəlsəfi ifadə imkanı, poetik mükəmməlliyi üzərində xüsusi dayanmağa, elə bilirik ki, ehtiyac yoxdur (bu barədə V.Radlov, S.Y.Malov, P.M.Melioranski, A.N.Kononov, A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev., xüsusilə Ə.Cəfəroğlu ətraflı bəhs etmişlər).

Türkünstanda formalaşan ümumtürk yazı dili – ədəbi dil (türki) təxminən XIII əsrdən başlayaraq, üç regional formada təzahür edir: Şərq türkisi, Şimal-Qərb türkisi və Cənub-Qərb türkisi...

Şərq, yaxud Türkünstan türkisi daha geniş funksional imkanlara malik olub, həm Şimal- Qərb, yaxud qıpçaq türkisinə, həm də Cənub- Qərb, yaxud oğuz türkisinə fəal şəkildə təsir edir – Türkünstanda karluq- cığatay etnokulturoloji və linqvistik mühitin get- gedə genişlənməsi ona gətirib çıxarır ki, XVII əsrə qədər regionun nəinki karluq- uyğur sahəsində, hətta oğuz, qıpçaq sahələrində də yazılı dil məhz karluq-cığatay xüsusiyyətləri daşıyır: Qütbün “Xosrov və Şirin”, Seyf Sarayinin “Gülüstən” tərcümələrinin, “Baburnamə”nin, Ə.Nəvai əsərlərinin, Əbülqazi xanın “Şə-cəreyyi-tərkimə”sinin... dili kimi. Karluq – cığatay xüsusiyyətləri XIX əsrə qədər Şərq (Türkünstan) hədudlarından kənara çıxıb türkinin Şimal-Qərb, Cənub-Qərb təzahürlərinə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir, lakin yerli dil şəraiti həmin təsirlərin keyfiyyət həddinə çatmasına imkan vermir.

XIII-XIV əsrlərdə türkinin – ümumtürk yazı dilinin Şimal-Qərb və Cənub-Qərb regional təzahür formalarının muxtəriyyəti artıq qabarıq şəkildə özünü hiss etdirir. Şimal- Qərbdə türki yerli qıpçaq türk xalq dili, Cənub- Qərbdə isə oğuz türk xalq dili ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Şimal-Qərb (Şərqi Avropa, Volqaboyu, Ural.. əlavə olaraq, Məmlük) türkisi ədəbilik səviyyəsini lazımi yüksəklikdə saxlaya bilmədiyi halda, Cənub- Qərb (Azərbaycan, Kiçik Asiya...) türkisi maksimum ədəbilik, yaxud normativlik nümayiş etdirir. Nəsimi-Füzuli xətti ilə ədəbiliyi, hətta demək olar ki, “mübhəmliy”i yüksələn bu dil – türkinin Cənub-Qərb təzahürü, bizim fikrimizcə, ərəb, fars yazı dillərinin ən ali üslubları ilə yarışmalı olur. Türki Azərbaycan- Kiçik Asiya regionunda islam mədəniyyətinin aparıcı ifadə forması olmaq iddiasına düşür, ona görə də eyni zamanda ədəbi fars, ərəb xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən “üçayaqlı” dil keyfiyyətini qazanır... Bu dil adi insan dili deyil, təbii dil deyil, bu dil xüsusi sənətkarlığın, xüsusi məhəratin dilidir, bu dil ilahi ideologiyanın, ilahi enerjinin dilidir – bu dildə insan danışa bilməz:

“Əlminnətu lillah kim, firqeyi-əhli-İslamə və zümreyi-əshabi-imanə bu səadət müyəssər və bu adət müqərrər olubdur ki,

hər-mahi – Məhərrəm təcdidi-mərasimi-matəm edib ətrafı cəvanibindən mütəvəccih-i dəşti- Kərbəla olurlar və ol türbəti- şərifdə büqə- büqə məclis və məhafil qurub təkrir- vəqayeyi- Kərbəlayla şühəda daği- müsibətin tazə qılırlar...”

(“Hədiqət üs-süəda”nın “Dibaçə”sindən).

...Yəni burada söhbət ondan gedir ki, Füzulinin dili normaca türkinin Cənub-Qərb, yaxud Azərbaycan – Kiçik Asiya təzahürü, üslubca isə sözün böyük mənasında professional təfəkkürün ifadəsi olan ali üslubdur. Və bu dil hansısa milli ədəbi dilin nəinki özü, heç başlanğıcı kimi də təqdim edilə bilməz – ən azı ona görə ki, milli dilin öz mənbəsini bu yüksəklikdən, bu “mübhəmlilik”dən götürməsi nə əməli, nə də nəzəri olaraq mümkündür. Ona görə də biz “Füzuli nədən şikayətlənir?” məqaləsinin müəllifi, prof. T.Hacıyevlə razılaşmalıyıq ki, böyük şair “Əksəri-əlfazı rəkkik və ibarətı nahəmvar” olan türk dilini ümumiyyətlə deyil, hər hansı bir dil kimi onun ifadə idealına cavab verməməkdə mühəkimə və ittiham edir... Füzulinin ifadə idealı isə çox yüksəkdir...: “İlahi, vaqifi-keyfiyyəti-hal və alimi-dəqayiqi-əfalsan, bilirsən ki, səndən qeyri müin və məzahirim yoxdur və ətrafı cəvanibimdə hasid və müanidim çoxdur. Əmimi – məkarimindən və kərəmi-mərahimindən təvəqqə budur ki, bu binayi-mücərrəd təmirində və bu mülki-müəbbəd təsxirində əlfazi-məanidən cəmiyyəti-məsalihim mühəyya qılasan və ərbabi hasid və əshabi-inad hücum etdikcə mənə münim və müsaid olasan. “İnnəkə əla kuli şeyin qədir”... Hər şeyə qadir olan Allahdan Füzulinin istədiyi elə bir dil, ifadə qüdrətidir ki, onunla Allahın özü ilə “ünsiyyətə girmək” mümkün olsun...

*Ey feyzrəsani-ərəbü türkü acəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-ələm,
Etdin füsəhayi- acəmi İsadəm,
Bən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm.*

... Sual olunur: Füzuliyə və ümumiyyətlə, türkinin Azərbaycanda yayılmasına, böyük sənətin-ali üslubun dilinə çevrilməsinə qədər Azərbaycan xalq dili dialektfövrü təzahür formasında mövcud idimi?...

Şübhəsiz, mövcud idi, bu dildə “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mükəmməl epik əsərlər yaranmışdı, hətta ondan daha əvvəl (təxminən III-VIII əsrlərdə) Azərbaycanda qıpçaq türkcəsi kifayət qədər geniş fəaliyyət imkanına malik idi. Lakin həmin dil təzahürləri Cənub-Qərb türkcəsi ilə rəqabətə girə bilməzdi, çünki Cənub-Qərb türkcəsi bir neçə əsrlik mükəmməl inkişaf tarixi (yazı tarixi!) üzərində yüksəlir, Şərq (müsəlman) təfəkkürünün uğurlarını əhli edirdi. Əlinə qələm alan hər bir müsəlman türk şairi (xüsusilə Füzuli kimi böyük şairlər) epoxanın dil potensialına yiyələnməyə (ona hakim olmağa!) çalışırdılar və bunu fərdi yaradıcılıq işinin əsas məsələlərindən biri kimi qiymətləndirirdilər: Tanrı dərgahından imdad istəyəndə dil- ifadə imkanını da nəzərdə tuturdular:

*Ya rəb, müsəfir-i-rəhi-səhray-i möhnətam,
Tövfiq edib rəfiq, bina sidiq rəhbər et.
Sərmənzili – murada yetir, sərbülənd qıl,
Məhrum qılma, cümlə muradım müyəssər et.*

Ana dili (milli dil) barədə Azərbaycanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daha çox, daha geniş miqyasda düşünməyə başlamışlar ki, bu məsələyə az və ya çox dərəcədə laqeyd qalmış bir Azərbaycan ziyalısını belə təsəvvür etmək mümkün deyil. Yəni dil məsələsi ümumən millətin (etnosun) düşüncə mərkəzində olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən ana dili mövzusunda milli mənlilik məsələsinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi baxılmış, Şimalda rus, Cənubda fars dilinə qarşı dayanan Azərbaycan türkcəsi (dili) tərənnüm olunmuşdur. Səməd Vurğun öndə gedirdi...

Cənubda “Türkün dili tək sevgili, ehsaslı dil olmaz, Başqa dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz” deyən Şəhriyara Şimalda Bəxtiyar Vahabzadə səs vermişdi...

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də xüsusilə dövlət dili kimi inkişafında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xidmətləri, sözün böyük mənasında, tarixi xidmətlərdir ki, bu mövzuda artıq onlarla ciddi elmi əsərlər yazılmış, kifayət qədər mükəmməl ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Mütəxəssislərin, demək olar ki, hamısı belə bir möhkəm qənaətdədirlər ki, Heydər Əliyevin milli dil quruculuğu siyasəti onun milli dövlət (və millət!) quruculuğu siyasətinin üzvü tərkib hissəsi olub bütöv bir sistem təşkil edir. Və doğrudan da, ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən son illərə qədər Azərbaycanda apardığı dil siyasətində hər hansı bir tərəddüdə, yaxud təsadüfə nə nəzəri, nə də təcrübi olaraq rast gəlinmir ki, bu da yalnız dahilərə məxsus bir keyfiyyətdir.

Bizim fikrimizcə, Heydər Əliyevin bir dövlət (və millət) rəhbəri kimi Azərbaycanda aparmış olduğu dil siyasəti elmi-nəzəri (və ideoloji) baxımdan yalnız Azərbaycan miqyasında əhəmiyyətli olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dünya miqyasına çıxmaqla ümumiyyətlə dil quruculuğunun həmişə aktual olan problemlərinin həlli üçün əsaslı (və mötəbər) prinsiplər təqdim edir. Bu prinsiplər həm də (və daha çox!) ona görə əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycanın, yəni müstəqillik uğrunda yüz illər boyu mübarizə aparan və qalib gələn bir xalqın (və dövlətin) nümunəsinə də və ya təcrübəsində uğurla həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi XX əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərin əvvəllərinə qədər də kifayət qədər gərgin, enerjili və bir sıra mərhələlərdə məhsuldar milli dil quruculuğu prosesləri getmişdi.

Həmin proseslər əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. İlk orta əsrlərdən etibarən türk dillərinin diferensiasiyası nəticəsində formalaşan Azərbaycan türkcəsi həm orta əsrlərdə, həm də xüsusilə yeni dövrdə özünün bədii, elmi, publisistik və s. təzahürlərində inkişaf edərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə kifayət qədər yüksək mədəni səviyyəsi olan bir millətin ünsiyyət vasitəsi kimi gəlib çıxmışdır.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsi rəsmi olaraq dövlət dili elan olunmuş, ancaq Cümhuriyyət tez süqut etdiyindən bu sahədə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, yəni dil-dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin lazımı səviyyədə təmin edilməsi mümkün olmamışdır.

3. Sovet dövründə Azərbaycan türkcəsi (30-cu illərdən etibarən rəsmi olaraq Azərbaycan dili) müxtəlif siyasi-ideoloji problemlərə baxmayaraq sürətlə inkişaf etmiş, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində özünün təbii-tarixi hüquqlarına yiyələnmiş, xüsusilə milli ədəbiyyatın əsasında dayanmış, demokratikləşmiş, milliləşmiş, kütləvi normativlik qazanmışdır, ancaq tədricən dövlət idarəçilik sistemindən (və ünsiyyətindən) sıxışdırılmağa, siyasi nüfuzunu itirməyə başlamış, hətta Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasından Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması barədəki xüsusi maddə də çıxarılmışdır.

4. Sovetlər Birliyində Stalin rejiminin süqut etdiyi (və kəskin tənqiddə məruz qaldığı) 50-ci illərin ortalarından sonra Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə akademik, xalq yazıçısı və dövlət xadimi Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin dövlət idarələrindəki pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək təşəbbüsü göstərsələr də, həmin təşəbbüs tamamilə uğursuz oldu. Və hətta respublika rəhbərliyi Mirzə İbrahimovun şəxsində millətçilikdə günahlandırıldı, siyasi-ideoloji konyukturun güclü təzyiqi altında iş milli (və prinsip etibarilə haqlı!) qüvvələrin “üzürxahlığı”na qədər gedib çatdı.

5. Mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ikiye parçalanması, Şimalın Rusiyanın (SSRİ-nin), Cənubun isə İranın tabeli-

yində olması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin hökm etməsi idi ki, millətin təbii bütövlüyünü zədələyir, milli ruhu təhdid edirdi.

Azərbaycan dili keçən əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərinin əvvəllərinə belə bir keyfiyyətdə, demək olar ki, paradoksal bir vəziyyətdə gəlib çıxmışdı. Əsas paradoks isə ondan ibarət idi ki, dilin inkişaf potensialı kifayət qədər güclü olsa da, siyasi nüfuzu, yəni dövlət dili olaraq mövqeyi məhdudlaşdırılmış, hətta hər hansı dilin inkişafı üçün mühüm hadisələrdən biri olan etnik-mədəni kontekstindən, yəni digər qohum türk dilləri ilə kontaktlardan məhrum edilmişdi. Şimalda rus, Cənubda isə fars dilini çıxmaq şərtlə ümumən geniş yayılmış (nüfuzlu və ya beynəlxalq!) dünya dilləri ilə əlaqələrdən isə söhbət belə gedə bilməzdi.

Dövlət Təhlükəsizlik orqanında gənclik illərindən etibarən çalışan, xüsusi istedadına, intellektinə, işgüzarlığına görə sürətlə yüksək mövqelər qazanan Heydər Əliyev Moskvanın dövlət idarəçiliyi, eləcə də "milli ucqarlar" (N.Nərimanov)dakı idarəçilik siyasətinin nəinki mahiyyətinə, hətta "mətbəx"inə də dərinlən bələd olduğundan Respublikada müxtəlif sahələrdə, o cümlədən də milli dil məsələsində problemi necə həll etməyin optimal (və uğurlu!) yollarını da aydın təsəvvür edirdi. Yeni liderin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdəki fəaliyyətini təhlil etməyə çalışsaq görərik ki, o, mövcud problemlərin həllinə, a) təmkinlə, b) bütün məqamlarını, konyukturunu, gözlənilən nəticələrini hesablayıb nəzərə almaqla və c) həm ziyalıları, həm də geniş xalq kütlələrini səfərbər etməklə başlayır. Yəni elə hərəkət edir ki, potensial rəqiblər tamamilə, yaxud qismən tərksilah olsunlar. Və hər cür impulsivliyə qarşı olan yeni lider mənsub olduğu xalqın mütəşəkkilliyini təmin etməklə onun ruhunu yüksəldir ki, öz tarixi hüquqlarını müdafiə eləməyə həmişə hazır olsun.

Heydər Əliyevin bir dövlət başçısı olaraq uğurlu dil siyasəti yürütməsinin səbəblərindən biri milli dil quruculuğu təcrübəsinin (ənənənin!) mövcudluğu, ikincisi həmin təcrübəni dərinlən öyrənməsi (ənənəni davam etdirməsi) idisə, üçüncüsü, ona sözün geniş (və böyük) mənasında, yaradıcı münasibəti idi.

Və yaradıcı münasibət dedikdə biz əsasən aşağıdakıları başa düşürük:

1) Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmiş sələflərindən fərqli olaraq bilirdi ki, Leninin artıq mənasız, heç bir real gücü olmayan "millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" barədəki xülyalarına (zahirən nə qədər "dəb"də görünsə də!) istinad edib Respublikada dil, ümumən millət məsələsində inqilabi reformalara cəhd göstərmək tamamilə uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də millətin (və onun dilinin) siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Sovetlər Birliyindəki mövcud şəraitə (konyukturlara!) uyğun yollar axtarmaq lazım gəlir.

2) Heydər Əliyevə iqtisadi baxımdan geridə qalmış, sosial təminatı xeyli aşağı olan, xalqla rəhbərlik arasındakı münasibətlərin o qədər də səmimi olmadığı, milli yuxarıların çox hallarda intriqə bataqlığına sürükləndiyi və Azərbaycan xalqına yuxarıdan aşağı baxan millətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə idarəçilik mövqelərini işğal etdiyi bir Respublika miras qalmışdı ki, bu da milli məsələyə kifayət qədər fundamental problemlərdən (və əgər belə demək mümkünsə, aşağılardan!) başlamağı tələb edirdi.

3) Heydər Əliyev Respublika rəhbərliyindəki sələflərindən daha yaxşı bilirdi ki, milli məsələləri, o cümlədən də dil məsələsini o zaman uğurla həll etmək mümkündür ki, xalqın yatmış enerjisi, kifayət qədər zəngin potensialı hərəkətə gəlsin. Əks halda yuxarıdan təqdim olunmuş ən uğurlu təklif, yaxud irəli sürülmüş ən dəyərli təşəbbüs belə aşağılara - geniş xalq kütləsinə çatmadan elə yuxarılardaca provakasiya hədəfinə tuş gəlib uğursuzluqla nəticələnəcəkdir ki, bunun da acı təcrübəsi Respublikada hələ unudulmamışdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə (ana dilinə!) münasibətinin etnoqrafik əsaslarını doğulub boya-baş çatdığı Naxçıvanın zəngin dil-ünsiyyət mühiti yaratmışdı. O mühit ki, həm kökləri çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan folklorun, həm də müasir dünyagörüşlü ziyalıların vətənidir. Və belə bir mühidə formalaşmış hərtərəfli xüsusi istedadla malik şəxsiyyət sürətlə

yüksək mövqelər qazandıqca öz milli- mənəvi kimliyini də yüksəlmiş, mənsub olduğu xalqın timsalına (rəmzinə!) çevrilmişdi.

Heydər Əliyev sonrakı illərdə, xüsusilə milli azadlıq əldə edilib müstəqil dövlət qurulandan sonra dəfələrlə xatırlayacaqdı ki, onun bir azərbaycanlı kimi mənsub olduğu millətlə fəxr etməsi hissləri məhz yeniyetməlik dövründən başlamış, sovet dövlətinin idarəçiliyində yüksək mövqelər tutduqca həmin hisslər nəinki zəifləmiş, hətta daha da güclənmiş, açıq və ya gizli təzyiqlərlə rastlaşdıqca siyasi- ideoloji məzmun kəsb edərək milli qürur mənbəyinə çevrilmişdir. Sələflərində olmayan bir mühüm xüsusiyyət Heydər Əliyev üçün xarakterik idi ki, bu da milliliklə ümumbəşəriyyətin (modern dünyagörüşünün!) bir şəxsiyyətdə mükəmməl şəkildə birləşməsindən ibarət idi. Ona görə də həm tələsmədən, həm də gecikmədən, demək olar ki, bütün maneələri aradan qaldıraraq, bütün mövcud konyukturları neytrallaşdıraraq millətin mütəşəkkilliyinə nail oldu, Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olaraq nüfuzunun o dövrkü şərtlər daxilində maksimum yüksəlməsi üçün bütün tədbirlərin görülməsini təmin etdi.

Heydər Əliyevin sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən yürütdüyü milli dil siyasəti kifayət qədər müstəqilliyi ilə seçilən bir milli kommunistin yürütdüyü siyasətdir ki, onun əsas məzmununu aşağıdakı təşəbbüslər müəyyən etmişdir:

1) Xalq gördü ki, Respublikanın yeni rəhbəri kənd zəhmətkeşləri ilə görüşlərdən başlamış ta Azərbaycan Dövlət Universitetinin yarım əsrlik yubiley məclisinə və ya Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarına qədər xalqın öz dilində – Azərbaycan dilində danışır. Və bunu elə edir ki, sanki belə də olmalı imiş.

2) Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin klassiklərinin ümumxalq səviyyəsində keçirilən yubileyləri həm də ana dilinin geniş miqyasda təbliği demək idi. Xalq özünün Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir, M.F.Axundzadə, Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, S.Vurğun kimi dahilərinin dövlət (və dövlət başçısı) miqyasında nə qədər yüksək qiymətləndirildiklərini gördükcə özü də yüksəlirdi. Və hər biri öz dövrün-

də ana dilinə ölməz abidə qoymuş bu mütəfəkkirləri yalnız ziyalılar səviyyəsində yox, həm də geniş xalq kütlələri səviyyəsində yenidən dərk etmək bütün hallarda milli intibaha, tarixi köklərin dərinliklərinə getməyə və bu günün hansı təkamül mərhələlərinin nəticəsi olduğunu anlamağa məcbur edirdi ki, burada dil məsələsi ən mühüm məsələ idi.

3) Azərbaycan Respublikasının rəhbəri müasir Azərbaycan yazıçısının (onların mütləq əksəriyyəti ana dilində yazırdı) nüfuzunu o zamana qədər görünməmiş bir səviyyəyə qaldırdı, onu (Azərbaycan yazıçısını) sovet ideologiyasının (rejiminin!) inzibati təzyiqlərindən cəsarətlə qorudu, milli demokratik dünyagörüşünün yayılması üçün geniş meydan açdı... Və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin həm Respublikada ana dilində, həm də bütün Sovetlər Birliyi miqyasında rus, eləcə də digər dillərdə nəşrinə hərtərəfli şərait yaratdı. Yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, əgər keçən əsrin 70- ci illərində Azərbaycana Heydər Əliyev kimi böyük bir millət xadimi, geniş dünyagörüşlü lider başçılıq etməsəydi, İsa Hüseynov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Anar, Elçin kimi onlarla böyük sənətkarlar bu qədər inamla yazıb yarada, bu qədər böyük şöhrət qazana (və ana dilinə bu qədər böyük şöhrət gətirə!) bilməzdilər. Və onu da əlavə edək ki, həmin 70- ci, eləcə də 80- ci illərdə Azərbaycan yazıçılarının çap olunduqları "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti heç bir digər milli respublikada müşahidə edilməyən yüksək tirajlarla çıxaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, xalq kütlələri arasında yayılmasına böyük töhfələr verirdi.

Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında, toplantılarında iştirak edən Respublika rəhbəri yazıçılarla xalq arasındakı ünsiyyətin genişlənməsinə, yazıçının xalqla birlikdə olmasına da xüsusi önəm verirdi.

4) Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil, ədəbiyyat və tarix sahəsindəki xüsusilə 30-cu illərdən etibarən məlum ideoloji çərçivəyə salınmış elmi araşdırmalar həm xronoloji,

həm də intellektual- metodoloji baxımdan dərinləşməyə başladı. Ən mühüm məsələlərdən biri o oldu ki, antitürkçü əhval- ruhiyyə aradan qalxdı; bu isə milli humanitar təfəkkürün inkişafı, milli özünüdərkini meydanının genişlənməsi üçün elmi mühitdə uzun illər gözlənilən şəraiti yaratmış oldu.

1974-cü ildə ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə Azərbaycan SSR-in Dövlət mükafatının verilməsi isə o demək idi ki, dövlət həm Azərbaycan dilini, həm Azərbaycan dilçiliyini, həm də azərbaycandilli təhsili yüksək səviyyədə hi-mayə edir.

5) Və nəhayət, çox mühüm təşəbbüslərdən biri o oldu ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkar VII sessiyasında (1978) Respublikanın yeni Konstitusiyası qəbul olundu ki, onun 73-cü maddəsində Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması təsbit edildi.

Ümummilli lider bu tarixi hadisə ilə bağlı sonralar xatırlayırdı ki, "o vaxt mən Sovetlər ittifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq".

Əlbəttə, heç də asan olmayan bir tarixi şəraitdə irəli sürülmüş bu cəsarətli (və milli) siyasi mövqə Heydər Əliyevin özünə (və xüsusilə rəhbərlik etdiyi xalqa!) böyük inamının nəticəsi idi ki, bütün maneələrə baxmayaraq özünü doğrultdu. Və həyata keçdi.

Niyə? Çünki Heydər Əliyev yalnız böyük millət xadimi deyildi, həm də dahi siyasətçi idi. Və özündən əvvəlki populist, düşünülməmiş təşəbbüslərin nə ilə nəticələndiyini, problemi həll etmək əvəzinə yeni problemlər yaratdığını görmüşdü. Məsələn üzdən yox, kökündən (əsaslı şəkildə) həll etməyin nəticəsi idi ki, tarixi təşəbbüsün müəllifi hər işdə olduğu kimi bu mühüm milli işdə də özünə (və xalqına) qələbə qazandırdı.

Heydər Əliyev Moskvaya – Sovetlər Birliyinin rəhbərlərindən biri vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra da Azərbaycanda

gedən quruculuq, o cümlədən milli dil quruculuğu proseslərinə yaxından nəzarət etmişdir. Lakin Sovetlər Birliyi rəhbərliyində gedən dəyişikliklər, xüsusilə M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gətirilməsi və onun avantürist dünyagörüşlü idarəçilik üsulu Azərbaycan xalqının liderinin ictimai- siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, sonra isə ümumiyyətlə işdən uzaqlaşdırılıb haqsız təqiblərə məruz qalması ilə nəticələndi.

Moskvada Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün kim olduğunu, onun müasir tarixində hansı yeri tutduğunu yaxşı bildiklərinə görə ciddi- cəhdlə çalışırdılar ki, artıq öz azadlığını, müstəqilliyini tələb etməkdə olan xalqı başsız qoysunlar. Və odur ki, ümummilli lideri mənsub olduğu xalqdan tamamilə təcrid etmək üçün hər cür provakasiyalara əl atırdılar. Hətta iş o yerə çatdı ki, Moskva (M.S.Qorbaçov) Azərbaycana Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət dilini əməlli- başlı bilməyən, öz qüsurlu (və hər kəlməsi gülüş doğuran) nitqi ilə xalqın ana dilini təhqir edən bir "rəhbər" göndərməkdən belə çəkinmədi.

Millətin ikrahla dolu münasibətini hiss etmək qabiliyyəti belə olmayan bu manqurt "rəhbər" isə Azərbaycan xalqına mütəşəkkilliyin, özünəməxsusluğun və müstəqilliyin nə demək olduğunu anlatmış ümummilli lider haqqında "kompramat"lar topla-mağa, onun tarixi nüfuzunu zədələməyə uğursuz cəhdlər etməyə başladı ki, bunların da nə ilə nəticələndiyi, yəqin ki, heç vaxt xalqın yadından çıxmıyacaqdır.

Heydər Əliyevin böyük (və danılmaz!) təcrübəsi göstərdi ki, həqiqi milli lider, dövlət xadimi bu və ya digər dərəcədə çətin ictimai- siyasi vəziyyətlərdə də mənsub olduğu xalqın milli məzmunlu problemlərini ya sona qədər həll etməyə, ya da bunun üçün münbit şərait yaratmağa tamamilə qadirdir. Və konkret olaraq milli dil məsələsinə gəldikdə isə tam aydınlığı ilə görürük ki, Heydər Əliyev sovet dövründə ana dilinin nüfuzunu nə qədər mümkün idisə yüksəltdi; o məsələləri ki həll etmək mümkün deyildi (məsələn, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında milli

dil kontaktlarını təmin etmək), onların gələcəkdə həlli üçün əlverişli (və perspektivli) tədbirlər gördü ki, az- çox müsbət ictimai-siyasi şərait yaranan kimi “Heydər Əliyev formulu” uğurla özünü təsdiq etməyə başladı.

Xalqın (və tarixin!) tələbi ilə Azərbaycana (Vətənə!) gələn, müxtəlif xarakterli hərcmərcliklərin, iğtişaşların, dağıntıların qarşısını alaraq ölkəni müstəqil inkişaf yoluna çıxaran ümummilli liderin 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər milli dil quruculuğu sahəsində gördüyü işlər həm miqyası, həm də məzmunu etibarilə müqayisəsizdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ölkə parçalanmaq üzrə idi. Və belə bir şəraitdə dövlətin, eləcə də onun dilinin varlığı ciddi təhlükə altında qalmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycanda - Naxçıvanda siyasi fəaliyyətə başlayanda milli dillə bağlı ən aktual məsələ onun necə adlandırılması idi ki, həmin məsələyə münasibətdə fikir-mövqe ziddiyyətləri, doğrudan da, bəzən əsaslı, bəzən də əsassız olaraq, son dərəcədə gərginləşir, hətta ölkənin milli-siyasi bütövlüyü üçün təhlükə yaradacaq bir həddə çatırdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev dövlət dilinin “türk dili” adlandırılmasını təklif edənlərə məsələnin tarixi mahiyyətini dərinlən izah elədikdən sonra belə bir təmkinli (və müdrik) məsləhət verir:

“...Mən də hesab edirəm ki, biz türkdük... Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu Konstitusiyaya (Naxçıvan MR-nın Konstitusiyası nəzərdə tutulur – N.C.) dəyişikliyə yazaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. Gəlin bunu bir də etiraf edək ki, milli dirçəliş, milli ənənələrin bərpa olunması, milli inkişaf sahəsində bu günlərdə çox mühüm qərarlar qəbul etmişik. Gəlin bir az səbr edək ki, bizim bu qərarlar həzm olunsun”... (Naxçıvan MR Ali Məclisinin 24 noyabr 1990-cı il tarixli iclası).

Bu mülahizə- mövqedə ən azı üç mühüm elmi-ideoloji prinsip ehtiva olunur:

1) məsələnin tarixi mahiyyəti – dilin (və xalqın) adının hansı təkamül mərhələlərdən keçdiyi (və onun məntiqi) aydın təsəvvür olunmalıdır;

2) yalnız Naxçıvan yox, ümumazərbaycan miqyasında müzakirələrə ehtiyac vardır;

3) nə qədər zəruri olsa da, ümummilli qərarlar tədricən qəbul edilməlidir ki, cəmiyyət onları həzm edə bilsin.

Azərbaycan Parlamenti isə 1992-ci ilin 22 dekabrında bir qrup deputatın iştirakı ilə dövlət dilinin adı ilə bağlı məsələni, ümummilli liderin ifadəsi ilə desək, məhz “tələm-tələsik” müzakirə edib “türk dili”nə üstünlük verdi.

Və bu qərar işləməyə başlasa da, tezliklə böyük mübahisələrə, praktikada isə problemlərə meydan açdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müstəqil dillər olan Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsini fərqləndirməkdə çətinliklər yaranı.

“Tələm-tələsik” qəbul edilmiş qərarın yaratdığı problemləri həll etmək milli dil siyasəti ilə bağlı ən aktual problemlərdən birinə (demək olar ki, birincisinə!) çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilənə qədər bu məsələ açıq qaldı.

Azərbaycan Prezidentinin dövlət dilinin taleyi ilə bağlı ilk möhtəşəm tədbirlərindən biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası layihəsinin 1995-ci ildə elm, mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən geniş müzakirəsi oldu. İki gün davam edən həmin müzakirə yalnız qəbul etdiyi obyektiv qərarla yekunlaşmadı, həm də (və fikrimizcə, daha çox) onunla əlamətdar (və tarixi!) oldu ki, dövlətin (və xüsusilə dövlət başçısının!) dil məsələsinə həssaslığını, ona nə qədər böyük siyasi-ideoloji önəm verdiyini bir daha bütün miqyası ilə göstərdi.

Əlbəttə, əsas məsələ dövlət dilinin adı ilə bağlı idi, ancaq bundan heç də az əsas olmayan bir məsələ də o idi ki, Azərbaycan dövləti (və Prezidenti) dil quruculuğunu dövlət (və millət!) quruculuğu prosesindən ayrı təsəvvür eləmir, xalqın dilinə, doğrudan da, “onun ruhu” (V.Humboldt) kimi baxır. Və milli dilə

hər hansı volyuntarist müdaxiləni milli dövlətə qarşı yönəlmiş təxribat sayıb cəsarətlə rədd edir.

Azərbaycan Prezidentinin – ümummilli liderin açılış nitqi ilə 1995-ci ilin 31 oktyabrında Azərbaycan MEA- da başlayan müzakirə ertəsi gün Prezident Aparatında Heydər Əliyevin bilavasitə sədrliyi ilə davam etdirildi.

Müzakirə üç variant əsasında aparılırdı: “Azərbaycan dili”, “türk dili” və “Azərbaycan türk dili” (“Azərbaycan türkcəsi”). Maraqlıdır ki, nə qədər paradoksal olsa da, müzakirələrdə ən az müdafiə edilən variant məhz “türk dili” oldu. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi o idi ki, geniş müzakirələr keçirilmədən qəbul olunmuş qərar cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməmişdi, yaratdığı problemlər isə göz qabağında idi; hər şeydən əvvəl, qərar qəbul edilərkən ümumxalq səsverməsi, referendum keçirilib xalqla məsləhətləşilmədiyi üçün Azərbaycan cəmiyyəti olduqca həssas bir dövrdə, haqlı olaraq, “yuxarı”dan gələn həmin qərardan, ümumən qərar vermə prosedurundan narazı qalmışdı.

Akademik səviyyədə (və kifayət qədər demokratik şəraitdə) aparılan müzakirələrin sonunda ümummilli lider belə bir təklif verdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsindəki dövlət dili ilə bağlı 21-ci maddə referenduma ayrıca çıxarılsın. Və belə də oldu.

12 noyabr 1995-ci ildə referendumla qəbul olunan, 27 noyabr 1995-ci ildən isə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında həmin maddə aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdir:

“I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin (eyni zamanda döv-

lət dilinin) qeydsiz- şərtsiz “türk dili” adlandırılmasının əleyhinədir, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər- istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi – Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri- türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və b.) “Azərbaycan dili”nin “türk dili” adlandırılmasından hər halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək “xırda millətçilik” hisslərini qızıdırırlar;

c) “Azərbaycan dili” adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla istifadə olunur, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir və milli ictimai təfəkkürdə tamamilə qərarlaşmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası, eləcə də onun dövlət dili ilə bağlı xüsusi maddəsi qəbul olunduqdan sonra uğurla işləməyə başladı ki, bu da ümummilli liderin milli dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) istedadının təntənəsi demək idi.

Məlum olduğu kimi, bütün xalqların milli yaradıcılıq (özünütəsdiq!) təcrübəsində dil məsələsi ədəbiyyat məsələsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Heydər Əliyev, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hələ sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında iştirak etmiş, həmin qurultaylardakı çıxışlarında qələm adamlarına dəyərli tövsiyələr vermişdir ki, onların böyük bir hissəsi dil məsələlərini ehtiva edir. Müstəqillik dövründə – 1997-ci ilin oktyabrında keçirilən X qurultayda da ulu öndər cəmiyyətin bu məsələyə – dil məsələsinə həssas münasibətini nəzərə alaraq çıxışında ona xüsusi yer ayırmış, özünəməxsus məzmunlu (və tarixi!) mülahizələrini söyləmişdir ki, bu gün dil quruculuğunun, dövlətin dil siyasətinin və ümumiyyətlə, xalqın (və dövlətin)dilinə yaradıcı münasibətin “yol xəritəsi”dir. Və heç şübhəsiz, sabah da belə olacaqdır...

Qurultaydakı məşhur nitqində Heydər Əliyev xatırlayırdı ki, “yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra (bu hadisə 1971-ci ildə olmuşdu – N.C.) tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib məni təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada, birinci növbədə, Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir... Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. Bu dil məişət dili olmuşdu və bir də ədəbiyyat dili olmuşdu. Amma dövlət dili olmamışdı”.

Və ümummillili lider əlavə etmişdi:

“Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövlətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi”.

Azərbaycan dilinin inkişafında Azərbaycan yazıçısının xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər qurultayda bu məsələ üzərində xüsusi dayanaraq fəxrlə demişdi:

“Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var... Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət xalq, millət ola bilməz”.

Heydər Əliyevin nitqində maraqlı məqamlardan biri də o oldu ki, görkəmli dilçi Tofiq Hacıyevin çıxışındakı bir neçə aktual məsələyə diqqəti cəlb edib dəyərli şərhlər verdi.

Onlardan birincisi o oldu ki, professor Tofiq Hacıyev dedi:

“Cənab Prezident keçən il Türk yazarlarının üçüncü qurultayında təxminən saat yarım qədər geniş, məzmunlu bir çıxış etdi. Türkiyədən gələn yoldaşlarım mənim yanımda oturmuşdular... Dil Qurumunun sədri Əhməd bəy tənəffüsdə dedi ki, sizin Prezident bu geniş çıxışında cəmi beş Avropa sözü işlətdi. İstanbul Universitetinin professoru Səfi bəy “fakt” sözünü də əlavə etdi. Aydın oldu ki, Prezident bu çuxuşunda cəmi altı Avropa sözü işlədibdir. Dedi ki, amma bizim Prezidentimiz bu boyda çıxış etsəydi, orada 200-dən çox Avropa sözü olmalı idi”.

Və əlavə etdi:

“Bu yaxınlarda, sentyabrın 26-da Dil Qurumu ilə Bilkənd Universitetinin keçirdiyi Dil bayramı yığıncağında oldum. Türk dünyasının böyük elm, təhsil işçisi İhsan Doğramacı orada dedi ki, Azərbaycan türkcəsi türk dillərinin içərisində ən gözəlidir...”

Bu qocaman həkim, böyük elm adamı dedi ki, hazırda türk dünyası üçün ortaq türk dili problemi vardır. Azərbaycan türkcəsi bütün türk dünyası üçün, türk xalqları üçün ortaq dil olmağa layiqdir.

Bəlkə özümüz bu işin içindəyik deyə görmürük, amma görürsünüz, kənardan necə qiymətləndirirlər”.

Ulu Öndər həmin məsələyə münasibətini belə ifadə etdi:

“Burada professor Hacıyev çıxış edərək Türk Yazarlarının qurultayından bir xatirəni yada saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki biz dil haqqında müzakirə apararkən professor Hacıyev belə mövqedə idi ki, dilimizin adı başqa cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun sözləri məni ona görə sevindirdi ki, bizim Türkiyədən gələn alimimiz, dostumuz dilimizin qiymətini verə bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışsam, sən danışsən, o birisi danışır. İş ondadır ki, dilimizin qiymətini verə bilibdir. Həqiqətən, bizimlə dost, qardaş ölkədə – Türkiyədə də dilimizi- Azərbaycan dilini çox sevir”.

Və əlavə elədi ki:

“Bilirsiniz, mən bunu dəfələrlə demişəm və bu gün fürsətdən istifadə edib yenə də deyirəm: biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu, artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur. Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs borcunuzdur”.

Professor Tofiq Hacıyevin “Bir əcnəbi təyyarə meydanından maşınla Dənizkənarı bulvara qədər gələr, bilməz ki, dünyanın hansı şəhərindədir – Vaşinqtondadır, Ankaradadır, ya Bakıda. Bütün reklamlar, yazılar əcnəbi, yabançı dildədir” sözlərinin müqabilində Azərbaycan Prezidenti dedi:

“O ki qaldı reklamlara və şəhərdə başqa dillərdə olan yazılara və yaxud da ki, respublikamızda hansısa kolleclərdə ingilis dilində dərs keçilir, – bunların hamısına baxmaq lazımdır. Ancaq bu məsələdən bir o qədər də narahat olmaq lazım deyil...”

...Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər”.

Və Prezident Azərbaycan, ümumiyyətlə postsovet respublikaları üçün xarakterik olan ciddi bir problemə də toxundu:

“...Azərbaycanda indi də insanlar var ki, əsasən rus dilində danışirlar. Azərbaycan dilində danışmırlar. Bizim dövlət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənin, öyrənməyənsiz işdən çıxaracağam”.

Prezident həmişə olduğu kimi bu dəfə də yazıçılarla açıq danışmaqdan, mövcud problemləri necə varsa o cür deməkdən çəkinmədi:

“Professor Hacıyev mənə deyir ki, siz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin işçilərini məcbur edin, onlar

Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Mən öz azərbaycanlılarımızı məcbur edə bilmirəm ki, Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Amma sizə deyim ki, onlar artıq öyrənirlər. Xarici ölkələrin respublikamızda olan səfirləri artıq Azərbaycan dilini öyrənirlər. Onlar mənimlə görüşəndə çalışırlar Azərbaycan dilində danışsınlar. Mən də bunlara çox sevinirəm. Hətta Rusiyanın səfiri hörmətli cənab Bloxin – burada oturubdur – o, Azərbaycan dilini öyrənir, özü də çox yaxşı öyrənir.

Budur bizim müstəqilliyimizin nəticəsi. Vaxtilə buraya mərkəzdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının ikinci katibi vəzifəsinə rus millətindən olan adamlar gəlirdi. Mən onlara Azərbaycan dilini öyrədə bilmirdim. Onlara neçə dəfə deyirdim ki, Azərbaycan dilini öyrənin, ancaq öyrənmək istəmirdilər. Amma bu gün Rusiyanın səfiri öyrənir, Amerikanın səfiri öyrənir, İngiltərənin səfiri öyrənir, Fransanın səfiri öyrənir. Bunların hamısı böyük hadisədir, nailiyyətdir”.

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında Azərbaycanda latın əlifbasına keçidin tarixi zərurət olduğunu əsaslandıran, hələ XIX əsrdən görkəmli Azərbaycan ziyalılarının ərəb əlifbasından latına keçmək uğrunda ardıcıl mübarizə apardıqlarını xatırladan ümummilli lider dillə bağlı mülahizələrini aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırdı:

“Beləliklə, görürsünüz, dil məsələsi ilə əlaqədar nə qədər məsələlər meydana çıxır. Ancaq yenə də ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun!”

2001-ci ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında bir fərman verdi ki, həmin fərman, tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin tarixində görünməmiş hadisə idi. Dövlətin dil siyasətini bütün miqyası ilə olduqca dolğun şəkildə əks etdirən fərman həm də elmi- metodoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir.

Sənəddə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə ayrıca (və geniş) yer ayrılmışdır və burada qeyd olunur ki, “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır”.

Bu, uzun illər (və məhz siyasi məqsədlərlə) türk etnoslarının Azərbaycana nəinki ilk orta əsrlərdə, hətta monqol-tatar yürüşləri dövründə gəldiklərini yeganə akademik mövqeyə çevirməyə çalışanlara tutarlı cavab olmaqla yanaşı həm də (və daha əsas!) milli tarixi təfəkkürün, ana qaynaqlarını türkçülükdən alan azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Azərbaycan dili tarixinin bir sıra mübahisəli və ya uzun illər hansısa ideoloji məqsədlə mübahisə obyektinə çevrilmiş problemlərinə aydınlıq gətirilən fərmanda dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra konkret tədbirlərin görülməsi də irəli sürülür:

“...Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazıminca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur”.

Fərman aşağıdakı çox mühüm müddəa-qərarlarla bitir:

“1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın.

2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun hazırlansın.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər.

4. Təhsil nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dildə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin.

5. Azərbaycan MEA və Təhsil nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikasında çap olunacaq zəruri elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatının siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

6. Azərbaycan MEA Azərbaycan dilçiliyinə dair aparılmalı araşdırmaların proqramını hazırlasın və araşdırma işinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Prezidentinə məlumat versin.

7. Şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki, yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam, şüar, plakat və s.-in dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun olması baxımından tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycanda nümayiş etdirmək üçün alınacaq əcnəbi kino və televiziya məmulatlarının Azərbaycan dilinə dublyaj işi lazımi səviyyədə qurulsun.

9. 2001-ci il avqustun 1-dən respublikada bütövlükdə latın qrafikasına keçirilsin”.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman göstərdi ki:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlmək lazımdır;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir

mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırası yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edir.

Əlbəttə, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi – burada H.Əliyevin qurduğu dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət (və dil) uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunurdu. Ona görə də fərmanda irəli sürülmüş ideyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Məhz Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlət dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində

1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi nüfuzu təmin olundu;

2) təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı ana dilinin – dövlət dilinin tərəqqisi üçün münbit şərait yaratdı;

3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq mövqeyinin yüksəlməsi ilə tarixdə ilk dəfə geniş beynəlxalq arenaya çıxdı.

Ümummilli liderin milli dil siyasətinin ideya- məzmunu qədər mənbələri də zəngindir. Heydər Əliyevi əlinə təbəşir alıb millətinə yeni əlifbanı (dili!) öyrədən böyük Atatürklə müqayisə edənlər tamamilə haqlıdılar. Mümkün olan hər bir şəraitdə Azərbaycan dilindən bəhs etmək, onun qüdrətindən danışmaq, onu sevdirmək Heydər Əliyevin daxilindən, təbiətindən, milli lider olaraq şəxsiyyətindən irəli gəlirdi. Tək yazıçılarla yox, gənclərlə, yaxud təhsil işçiləri ilə görüşlərində də, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla söhbətlərində də mütləq dil məsələsini ön plana çəkib öz müdrik məsləhətlərini verir, onları mənən, ruhən səfərbər edirdi.

Ümummilli liderin milli dil siyasətindən danışarkən çox mühüm bir məsələni də döənə- döənə (və qürurla!) qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyanın o möhtəşəm dövlət adamlarındandı ki, güclü nətiqliq istedadına malik idi. Və o, Azərbaycan dilini yalnız

ürəkdən sevməsi, onun dövlət dili hüquqlarını müdafiə edib milli (və beynəlxalq) nüfuzunu yüksəltməsi ilə deyil, həm də bu dildə gözəl danışması, hər kəsə nümunə göstərməsilə ona (Azərbaycan dilinə) tarixi şöhrət qazandırdı, elə bir abidə ucaltdı ki, bundan sonrakı nəsillər ana dilini, dövlət dilini bir də ona görə sevməklər ki, o, Heydər Əliyevin dilidir.

Ümummilli liderdən sonra Azərbaycan dili ilə bağlı qazanılmış hər bir nailiyyətdə (bunlar isə, tamamilə təbii olaraq, kifayət qədərdir) Heydər Əliyevin – Ulu Öndərin həmişə qədirşünaslıqla, ehtiramla cüraf ediləcək böyük rolu olmuşdur. Və bundan sonra da, heç şübhəsiz, həmişə olacaqdır.

Azərbaycan Prezidenti, bütün dünyada Azərbaycan dilinin inkişafının qaranlıq İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004- cü il tarixli sərəncamı, eləcə də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (9 aprel 2013- cü il) Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü dil siyasətinin ardıcılığının (və mükəmməlliyinin) göstəricisidir.

Azərbaycan xalqının öz ana dilinə tarixi münasibəti onun azərbaycançılıq ideallarının (və ideologiyasının!) çox mühüm etnoqrafik əsaslarından birini təşkil edir.

IV. Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyası... Və azərbaycanlının Vətən anlayışı

Etnosun formalaşdığı, yaxud sonralar məskunlaşdığı (və ya yenidən formalaşdığı) coğrafiya (Vətən) yalnız onun antropologiyasının deyil etnik karakterinin, mentalitetinin, təfəkkürünün də müəyyənələşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hər bir xalqın ümumi tarixinin çox mühüm hissəsini onun öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi təşkil edir. Etnik coğrafiya, yaxud bu və ya digər xalqın, millətin iqtisadi- təsərrüfat, sosial- siyasi və mənəvi-mədəni varlığının, özünüifadə və özünütəsdiqinin əsas göstəricilərindən biridir.

Azərbaycan xalqı ilk orta əsrlərdən başlayaraq, sahəsi yüz min kvadrat kilometrərlə ölçülən geniş bir ərazidə formalaşmışdır ki, buraya Şimali Azərbaycan (Azərbaycan Respublikası), Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı), Qərbi Azərbaycan (Ermənistan Respublikası), Şərqi Anadolu, Borçalı, Cənub-Şərqi Dağıstan və s. daxildir. Həmin coğrafiyanın etnik tarixi barədəki müasir elmi təsəvvürlər biri digəri ilə bağlı olan üç fundamental problemin qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsini tələb edir:

1) Orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq sonlarına qədər davam edən böyük bir dövrdə Azərbaycan xalqının formalaşdığı coğrafiyanın hüduqlarının müəyyənələşməsi.

2) Həmin coğrafiyada xalqın etnososial maraqlarından irəli gələn siyasi- inzibati (dövlət) nəzarəti mexanizm və ya strukturlarının qərarlaşması, əraziyə etnoqrafik sahiblik hissəsinin siyasi sahiblik ideologiyasına çevrilməsi;

3) müxtəlif xarakterli daxili çəkişmələr, xarici müdaxilələr nəticəsində Azərbaycanın etnosiyasi bütövlüyünün pozulması, ölkə ərazisinin imperiya maraqlarına uyğun olaraq parçalanması.

Əlbəttə, orta əsrlərin sonlarına doğru Azərbaycan xalqının bu və ya digər dərəcədə sabit etnoqrafiyası müəyyənələşməsəydi, həmin coğrafiya üzərində özünəməxsus etnosiyasi (inzibati) nəzarət sistemi də qərarlaşmaz, dövlətçilik ideologiyası formalaşmazdı. Və bütün bunların mövcudluğu şəraitində ölkəyə olunan müdaxilələr laqeyd qarşılanmadığı kimi, işğallar da milli coğrafi bütövlük uğrunda mübarizə ideologiyaya və texnologiyalarını doğurmalı idi. lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığı, ümumən ictimai- tarixi təfəkkürü Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixinə son illərə qədər olduqca ehtiyatla yanaşmış, tarixşünaslıqda (və ictimai- tarixi təfəkkürdə) Azərbaycan xalqının öz maraqlarından daha çox onun ərazi bütövlüyünə müdaxilə eləmiş imperiyaların maraqları üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması, azərbaycançılığın dövlət ideologiyasına çevrilməsi, dünya azərbaycanlılarının birliyi, mütəşəkkilliyi uğrunda mübarizə artıq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü probleminə obyektiv baxmağı, problemin tarixini "necə varsa o cür" öyrənməyi tələb edir.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinin keyfiyyət həddinə çatdığı, etnoqrafiyasının müəyyənələşdiyi dövrdən başlayır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü məsələsi hələ də Azərbaycan tarixşünaslığının ən mürəkkəb problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Problemin həlli üçün göstərilən elmi- metodoloji cəhdləri, əsasən, aşağıdakı prinsip, yaxud mövqelərin bu və ya digər dərəcədə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır:

1. Azərbaycan xalqı e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən, xüsusilə Atropatena dövründə İran mənşəli etnoslar əsasında formalaşmış, eramızın əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazi-

sinə köç edib burada məskunlaşan türklər tədricən İran mənşəli Azərbaycan xalqını "türkləşdirmiş", nəticə etibarilə təxminən XI- XIII əsrlərdə İran mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmışdır (İ.Əliyev, Ə.Sumbatzadə).

II. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfaları, eləcə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq müxtəlif mərhələlərdə həmin əraziyə köçüb gələn türklər qayna-yıb qarışaraq, təxminən I minilliyin ortalarında türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqının əsaslarını yaratmışlar (Y.Yusifov, S.Əlyarlı, T.Hacıyev).

III. Azərbaycanda e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər, əsasən, Qafqaz, e.ə. I minilliyin sonu b.e. I minilliyinin əvvəllərinə qədər isə, əsasən, İran etnosları üstünlük təşkil etmiş, Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsinin də daxil olduğu geniş bir coğrafiyada məskunlaşmış türklərin etnosiyasi diferensiasiyası nəticəsində I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı formalaşmışdır ki, uzun zaman davam edən həmin proses ölkədə qədim dövrlərdən yaşayan bir sıra Qafqaz, eləcə də İran etnoslarının türk mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı tərkibində inteqrasiyası ilə getmişdir (N.Cəfərov).

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan xalqının etnogenezisi məsələsinə biri digərindən bu qədər fərqli mövqelərdən yanaşılması yalnız problemin özünün mürəkkəbliyi (o mənada ki, Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan türk, Qafqaz, İran mənşəli xalqlar məskunlaşmışlar) ilə bağlı deyil, həmçinin ideoloji və ya metodoloji- konseptoloji konyuktura ilə əlaqədardır.

Etnologiya elminin çoxsaylı müşahidələri, təhlilləri göstərir ki, xalqların əmələgəlmə- təşəkkül prosesi, hər şeydən əvvəl, etnocoğrafi diferensiasiyasının nəticəsidir; bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində yaşayan, yaxud bu əraziyə gələrək məskunlaşan müxtəlif mənşəli etnosların inteqrasiyasının məhsulu deyil; haqqında bəhs olunan inteqrasiya prosesinə yalnız türk mənşəli Azərbaycan xal-

qının təşəkkülü kimi genişmiqyaslı etnocoğrafi hadisənin tərkib hissəsi olaraq baxdıqda hansısa obyektiv qənaətə gəlmək mümkündür.

Türk etnosunun coğrafi- siyasi diferensiasiyası, məlum olduğu kimi, iki səviyyədə baş verir:

1) makrodiferensiasiya – türklərin a) Şərq (karluq), b) Şimal- Qərb (qıpçaq) və c) Cənub- Qərb (oğuz) türklərinə diferensiasiyası;

2) mikrodiferensiasiya – müstəqil türk xalqlarının formalaşması.

Birinci səviyyə I minilliyin ortalarından başlayaraq II minilliyin əvvəllərinə qədər davam edir. Əsas türk xalqları isə II minilliyin ortalarına doğru, yenidən diferensiasiya prosesinin nəticəsində formalaşırlar ki, bu zaman Cənub- Qərb (oğuz) türkləri Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri və türkmənlərə bölünmüş olurlar.

Azərbaycan xalqının etnosiyasi coğrafiyasının müəyyən-ləşməsi prosesi XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində artıq başa çatır. Əvvəl Qaraqoyunlu, sonra Ağqoyunlu, daha sonra isə tarix səhnəsinə daha böyük etnosiyasi güc (və iddialar) ilə çıxmış səfəvilər Azərbaycanın tarixi hüduqlarını müəyyənləşdirirlər. Şimalda Dağıstan və gürcü xalqları, Qərbdə Osmanlı türkləri, Cənubda isə farslarla qonşu olan azərbaycanlıların Şərq hüduqlarını Xəzər dənizi təşkil edir.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsinin beş yüz illik tarixi üzərində apardığımız müşahidə- təhlillər göstərir ki, ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaratmış (və həmin bütövlüyü pozmuş) əsas amillər aşağıdakılardır:

1) daxili çəkişmələr;

2) xarici müdaxilələr.

3) siyasi- ideoloji özgələşmə.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi aşağıdakı dövrlərdən keçmişdir:

I. Səfəvilər dövrü (XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər).

II. Xanlıqlar dövrü (XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər).

III. Azərbaycanın Şimalının Rusiya, Cənubunun isə İran tərkibində olduğu dövr (XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər).

IV. Müasir dövr (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri).

Azərbaycan xalqının təfəkküründə Vətən anlayışı özünü həm folklorda, həm yazılı ədəbiyyatda, həm də elmi-kütləvi əsərlərdə göstərir ki, bunlardan ən mühümü folklordur.

Laylalarda ana öz balasına ən kiçik yaşlarından Vətən dər-si keçir. Və bu zaman həm konkret yer- yurd adları çəkilir, həm də ümumi şəkildə Vətəndən bəhs olunur:

*Laylay, Səhəndin dağı,
Nə gözəldir oylağı.
Aslan igid bəsləyər
Balam kimi torpağı.*

*Laylay, yolların başı,
Kələybərin dağ- daşı.
Burda bir at kişnəyir,
Çağırır yar-yoldaşı.*

*Laylay, kəklik fərəsi,
Güllü çiçək dərəsi.
Balamın Savalandan
Gələr balı, kərəsi.*

*Laylay yerin yarpaqdan,
Qundağın gül budaqdan.*

*Canın kimi yiyə dur
Elin olan torpaqdan.*

*A laylay, bəyim laylay,
Gözəl- göyçəyim, laylay.
Qürbət ölkə, yad eldə
Arxam, köməyim laylay.*

Laylalarda Vətən (və vətənpərvərlik) hissinin, anlayışının bir mühüm göstəricisi də məşhur Vətən övladları ilə fəxr etmək, onların kultunu yaratmaqdır:

*Laylayınam, bala, can,
İki igid, iki xan.
Sənin böyük babandır
Səttar ilə Bağır xan.*

*Laylayınam, xan oğlan,
Boyuna qurban, oğlan.
Qoç Koroğlu, Qoç Nəbi
Övladı aslan oğlan.*

Azərbaycan bayatılarının böyük bir qisminə "Vətən – qürbət" qarşılaşması o qədər canlı, o qədər dərin (və mükəmməl)dir ki, etnosun mənəvi aləmini, ümumən etnoqrafiyasını təyin edəcək ən mühüm amillər sırasındadır:

*Bu qala daşdı qala,
Çınqıllı, daşdı qala.
Qorxuram qərib öləm,
Yar gözü yaşdı qala.*

*Kəm baxtı sönən qərib,
Qürbətdə ölən qərib.*

*Bəxtəvər günə düşdü
Vətənə dönən qərib.*

*Mən aşiqəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

*Bəxdım şirin dillərə,
Düşdüm quru çöllərə.
Axtardım qohum, qardaş,
Həsrət qaldım ellərə.*

*Yol vermə yada, Təbriz,
El gedə bada, Təbriz.
Sənin həsrətindəyəm,
Cənənə fəda, Təbriz.*

*Bu yoldan ötən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.*

*Qərbətdə cana yetdim,
Təng olub sana yetdim.
Vətənə dönən günü
Dinə, imana yetdim.*

*Burda yolum oldu tən,
Varmı bu yoldan ötən?
Bu dünyada şirin şey
Bir anadır, bir vətən.*

Atalar sözlərində Vətən xüsusi bir mövzu, ayrıca bir intellektual motivdir:

Vətənə gəldim, imana gəldim; Qəribi vurmuşlar, “vay Vətən!” demiş; Yurddan çıxsan da, eldən çıxma; Köçən yurdu qədrini düşən yurdda bilərlər; El içində – öl içində; El yandıran şamı söndürmək olmaz; El gücü-sel gücü; Eldən olan dildən olar və s.

Ümumən, folklorun Vətən metafizikası çox güclü və rəngarəngdir. Xüsusilə o mənada ki, konkret yer- yurddan (dağ- dərədən, çöl- düzədən) başlayıb ümumiləşmiş Vətən anlayışına qədər davam edir.

Azərbaycan klassik poeziyasında Vətən anlayışı, demək olar ki, konkretidir. Və şairin doğulub boya- başa çatdığı məkanla bağlıdır... Məsələn, Xaqanidə Şamaxı, Nizamidə Gəncə, Füzulidə Kərbəla, Xətəidə Təbriz, Vəqifdə Qazax və ya Qarabağ, Zəkirdə Qarabağ... Vətəndir. Bununla belə Xaqani deyir ki,

*Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xaniman qurdum,
İndisə acığın tutmuşdur mana...
Sənin qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.*

Xətəinin fikrincə isə,

*Şirvan xələyi qamusu Təbrizə daşına.
Mülki-əcəm sorar kim, qiyamət xaqun qopar?*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən Vətən anlayışının (metafizikasının) məzmunu xeyli genişlənir. O qədər genişlənir ki, hətta bütün türk (Turan) dünyasını əhatə edir... Lakin get-gedə Azərbaycan Vətəni məfhumu daha qabarıq görünməyə baş-

layır. Cəlil Məmmədquluzadə məşhur "Azərbaycan" məqaləsini yazır...

"Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki, mənim anam kimdir?.. Öz- özümə də cavab verirəm ki, mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi... Dilim nə dilidi?.. Azərbaycan dili!.. Yəni Vətənim haradır?.. Azərbaycan vilayətidir. Demək çünki dilimin adı "türk-Azərbaycan dili"dir, belə məlum olur ki, Vətənim də Azərbaycan vilayətidir... Haradır Azərbaycan? Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan dutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayəziddən ibarət olsun"...

Abbas Səhhətin "Vətən" şeiri meydana çıxır:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim.*

*Vətənin neməti nisyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.*

*Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənə, unutmaq nə demək.*

*Anadır hər kişiyə öz vətəni,
Bəsləmiş sinəsi üstündə onu.*

*Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.*

*Bəslərəm gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm, əldən ağar getsə Vətən.*

Cəfər Cabbarlı özünün (və mənsub olduğu millətin!) məşhur "Ölkəm" şeirini qələmə alır:

*Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.*

*Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan ərləri, igid elləri.
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin.*

*Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin.*

*Quzğun dəniz oynar ayaqlarında,
İşıq saçır nefti torpaqlarında.
Tarixlərin altın yarpaqlarında
Dadlı- dadlı sözləri var ölkəmin.*

*Yanar dağlarında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış, ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin.*

*İpəgindən qızlar çadra geyərlər,
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevarlar,
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin.*

M.Müşfiq isə Vətəni belə tərənnüm edir:

*Dünyamızı seyr etdim min dürlü həvəslərlə,
Gördüm coşuyor dillər pək nəşəli səslərlə,
Baxdım doludur yollar şən qəlbli kəslərlə,
Pək şad olaraq güldüm abad olan ölkəmdə.
Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.*

*Baxdım ki, duman görməz yüksəkləri billuri,
İnsanları matəmsiz, istəkləri billuri,
Dağlar, ovalar gülşən, hər bir yeri billuri,
Hər şey gülüyor gördüm, pək şad olan ölkəmdə.
Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.*

*Qış getdi ölümlərlə, ölkəmdə bahar vardır,
Bağlarda gözəlliklər, şən qəhqəhələr vardır,
Sevdalı könüllərdə sevdikləri yar vardır,
Daim sevişirlər, bax, məzəddən olan ölkəmdə.
Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.*

*Vicdanları pək şəffaf, insanları nurani,
Müşfiq, bilə bildinmi, ələmdə şu dövrəni?!
Qaplar yarın artıq sağ dünyaları ürfanı.
Hər yer güləcək, nura mötəd olan ölkəmdə.
Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.*

Və Səməd Vurğun Azərbaycan milli vətənpərvərlik poeziyasının fəvqünə yüksəlir...

Azərbaycan poeziyasında (və ümumən ədəbi-ictimai-fəkküründə) Qafqaz vətənpərvərliyi adlandıracağımız bir mühüm mövzu da var...

Həmin mövzu Azərbaycan poeziyasına yazıçı- mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin dahi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin faciəli ölümünə həsr olunmuş məşhur "Şərq poeması" (1937) ilə daxil olur...

*Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bitən gülləri də,
Yaralı şeirinə qat, Puşkinə göndər, göndər.*

... A.S.Puşkin rus hərbi istilasından sonra Qafqaza göndərilmiş, bir müddət burada yaşamış, hətta döyüşlərdə iştirak etmişdi. Onun Qafqazda yazdığı şeirlər rus poeziyasında tarixi maraq doğuran bir mövzunun – Qafqaz mövzusunun əsasını qoymuşdu.

Əlbəttə, istər A.S.Puşkin, istərsə də Qafqaza sürgün edilmiş digər rus şairləri (xüsusilə Mixail Yuryeviç Lermontov) nə qədər humanist, Qafqaza heyranlıqla dolu şeirlər yazsalar da işğalçı ordunun "əsgərlər"i idilər. Və onlar Qafqaz xalqları, eləcə də Qafqaz türkləri üçün doğma olan bu yerləri rus silahının mühafizəsi altında gəzib dolaşaraq tərənnüm edirdilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qafqaz həm Rusiya, həm də qafqazlılar üçün daha çox siyasi münaqişələr meydana idi ki. Rusiya öz müstəmləkəsi olan Qafqazı əldən vermək istəmir, Qafqaz xalqları isə müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparırdılar. Lakin bu mübarizə eyni zamanda milli özünüdəstəkləmə müşayiəti olduğundan "Qafqaz evi"ndə ciddi münaqişələr baş qaldırırdı... Odur ki, həm Azərbaycan türkləri, həm gürcülər, həm ermənilər, həm də dağlılar ümumən Qafqaz barəsində düşünməyə o qədər də maraqlı deyildilər. Hərə öz dövlətini qurmaq istəyirdi...

Rusiya üçünə həmin vəziyyət tamamilə əlverişli idi. Və nəinki əlverişli idi, hətta zəif qafqazlı olmayan (zəif qafqazlı!) erməniləri yerli xalqların üzərinə qaldıraraq milli münaqişələri daha da qızışdırır, Qafqaz xalqlarını özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün hər cür provakasiyalara gedirdi.

Etiraf etməliyik ki, həmin dövrdə gürcü, erməni və dağlılarla müqayisədə Azərbaycan türklərində Qafqaz birliyi (və vətənpərvərliyi!) ideyası daha güclü olmuşdur. Bunun əsas səbəbi türklərin, demək olar ki, bütün Qafqaz coğrafiyasını əhatə etmələri, başqa sözlə, Qafqaz üçün daha çox etnik- mədəni (və siyasi!) məsuliyyət daşımaları (birləşdirici rola malik olmaları!) idi. Və təsadüfi deyildi ki, ən gec ortalı əsrlərin sonlarından etibarən Qafqaz xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsi nə gürcü, nə də dağıstan dilləri yox, məhz Azərbaycan türkcəsi olmuşdu... Erməni dilindən isə söhbət belə gedə bilməzdi: Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu dil türkcənin təsiri altında qrabardan aşxarabara keçməkdə idi...

Fikrimizcə, münaqişələrin ən mürəkkəb dövründə (1918-ci ildə) Azərbaycana gələn Qafqaz İslam ordusu da Azərbaycanda Qafqaz vətənpərvərliyinin güclənməsinə az təsir göstərməmişdi.

...Azərbaycan poeziyasında Qafqaz mövzusu özünü XX əsrin 20-ci illərində daha böyük enerjiyə göstərməyə başladı ki, onun da önündə dahi Səməd Vurğun gedirdi... O Səməd Vurğun ki, XX əsrin ortalarına doğru "sovet poeziyası"nda artıq "Qafqazın ağ saçlı qartalı" kimi məşhur idi. Nə gürcü, nə erməni, nə də Dağıstan şairləri Qafqaz mövzusuna S.Vurğun qədər geniş (və dərin!) maraq göstərməmişlər...

Səməd Vurğun gəncliyindən tribun şair idi, dünyanın çox tribunalarından çıxış etmişdi. Heç şübhəsiz, onun bir tribunası da Qafqaz dağları (onun ən uca zirvələri) idi...

*Laçınlər yuvası, haylar ocağı.
Kəsilmış, anacan, vəhşət ayağı.
Yanırkən o gecə birliyin dağı
Titrədi Qafqazın qoynunda yellər.*

*Mən Ağrı dağında dayandım bir az,
Bir qaya zirvəsi, oxurdu şahbaz.*

*O şiddətli qışın sonunda bu yaz
Yuyurdu tozları kükrəmiş sellər.*

*Başdan ayağadək geymiş qırmızı,
Oxurdu türkülər bir gürcü qızı.
Parladı gün kimi o dan yıldızı,
Üzündə mərcimək, köksündə tellər...*

Gənc sovet şairinin bu cür beynəlmiləl nikbinliyi "təməmilə" təbii idi... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, keçmişin hələ unudulmamış qanlı münaqişələrindən sonra yaradılmış (süni də olsa!) əmin- amanlığı alqışlamaq lazım gəlirdi. İkinci tərəfdən, get- gedə özünü daha cəsarətli hiss edən sovet ideologiyası heç nə ilə (eləcə də tarixlə!) hesablaşmadan xalqlar dostluğuna inam yaratmaqda idi... Və nəhayət, üçüncüsü, əcdadlarımızın mentalitetini, ideallarını davam etdirən Azərbaycan şairi xalqların dostluğuna sadələşmə ilə inanırdı.

Lakin...

*Bir qəlb ki çalxanar, hər zaman coşar.
Tufanlar keçirən dəryaya bənzər.
Qafqazda çırpınar, Altaya qoşar,
Dağlardan atılan bir yaya bənzər.*

*Of!.. Bu yerlər yazıq ruhuma dardır,
Kəsilmiş yollarım dumanlıdır, qardır.
Vaxta ki bu hüddud, bu sərhəd vardır,
Ömür dedikləri rüyaya bənzər.*

Şair Qafqaz sərhədlərinə sığmaq istəmir. Və onun beynəlmiləli coşğun könlü daha geniş üfqlər axtarır... Ən azı Qafqazdan Altaya qədər...

20-ci illərin sonlarında gənc şair Qafqaz barədə başqa bir şeirini yazır ki, bu şeir olduqca müəmmalı bir məzmunla malikdir:

*Bilməm nə xəyal ilə oyandım yenə erkən,
Bir quş ki uça düzlərə, səhralara azad,
Axşamları öz yurduna həsrətlə dönərkən*

*Çırpınmağa başlar yenə ruhumdakı fəryad.
Qafqaz! O xəyal şəhpəri rəyama gələrkən
Bir səs mənə qalx, qalx deyə qəmlərdə gülümsər.
Yalqız quzu mədər deyə ağlar və mələrkən
Bir pəncə azər qəhr ilə vicdanımı yeksər.*

*Əlbət, mənə təqib edəcəklər ki, bu fəryad
Bədbinlərə məxsus, bizi şad etməyəcəkdir.
Eyvah ki, min pəncədən olsam da həp azad,
Məndən o vətən zövqü uzaq getməyəcəkdir.*

Bir-birini gah təsdiq, gah da inkar edən bu misralarda ifadə olunmuş fikirləri, hissləri yüz yerə yozmaq olar. Qafqaz bərdəki bədii-ideoloji təsəvvürün “sədələvh” bir şairin təqdimində bu qədər “mürəkkəbləşdirilməsi”, S.Vurğun üslubu üçün səciyyəvi olmayacaq bir şəkildə dumanlandırılması, inanmırıq ki, yalnız mücərrəd romantizmə meyl, yaxud üslub axtarışlarının nəticəsidir.

20-ci ilərin sonu 30-cu illərin əvvəllərindən dahi şair, əvvəlki şeirlərindəkindən fərqli olaraq, Qafqaz xalqlarının dostluğundan daha çox bu gözəl diyarın təbiətindən danışır:

*...O yerdə ki günəş gülər, dəniz gülər, göy gülər,
O yerdə ki sarı bülbül yaz gününü qarşılar,
O yerdə ki quşlar oxur, söylənilən türkülər
Andırır ki o torpağın zəngin təbiəti var;
Axşamları, səhərləri çox xoş olur, o diyar
Hər könülə ilham verər, hər yolçunu saxlayar,
O, Qafqazdır!.. Ki şairlər vırulmuşdur nazına,
Könül oynar ixtiyarsız təbiətin sazına!..*

S.Vurğunun 30-cu illərin ortalarında qələmə aldığı “Qafqaz” şeiri bu mövzuda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biri sayıla bilər:

*Uçurur fikrimi boşluqlara, bax,
Göyü xəncər kimi dümdüz yararaq
Uzanan dik qayalar, silsilələr,
Qara yellər ona dörd yandan əsər.
Ağ buludlar onu bərk- bərk sarmış...
Dəli Qafqaz! O, baharsız bir qış
Deyə təsvir olunarmış hərdən,
Torpuq olmuş o keçən günlərdən
Sadə izlər görürəm daşlarda,
Ağ dumanlar ağarır qaşlarda.
Hələ dağlar, uçurumlar, dərələr,
O gözəlliklə gülən mənzərələr
Saxlayır yolçunu yoldan gecələr,
Sayrışır göydəki ulduzlu səhər...*

Şair Qafqazın iğtişələr, münaqişələr, qanlı döyüşlərlə dolu keçmişini yada salır... Və “tarix sinfi mübarizə tarixidir” ideologiyasının nikbin fəlsəfəsinə əsaslanaraq mühakimə yürüdür...

*Burda at çapdı keçən azğınlar,
Burda yoxlandı qılınclar, qınlar.
Burda şahlar, dərəbəylər, xanlar,
Şani- şöhrət keçirən xaqanlar
Çoxdan öz vaxtını tərk etmişdir,
Göyün altında sönüb getmişdir...
Bir zaman göz yaşı içmiş dərələr,
Qayalar, silsilələr, məşçərələr
İndi üç qardaşın olmuş vətəni...
Üçü bir yerdə düşündükcə, mənə
Anacaqlar, sevəcəklər, bilirəm...*

Göründüyü kimi, şairin Qafqaz mövzusunda şairlərinin əsas ideya- məzmunu (fəlsəfəsi!) bundan ibarətdir ki, qaçaq- quldur, fəlakətlər, iğtişaşlar yuvası olmuş Qafqaz artıq dostluq, qardaşlıq, səadət diyarıdır, Azərbaycan türklərinin, gürcülərin (və hətta ermənilərin!) orta q vətənidir. Ən azından, şair onu belə görmək istəyir!.. Necə ki sovet ideologiyası görmək istəyirdi...

Yoldaş Azərbaycan, hinger Hayastan,

Bir də amxanaqo qızıl Gürcüstan,- deyən S.Vurğun türklərə (və Qafqaz təbiətinə!) məxsus ürək genişliyi göstərir, böyüklük (ağsaqqallıq!) edirdi.

Ancaq tarix göstərdi ki, nə bu qədər səxavətli ürək genişliyinə, nə də bu qədər ürəkdən gələn (sadəlvəh!) ağsaqqallığa ehtiyac yox imiş.

S.Vurğundan sonra Qafqazı ən çox tərənnüm edən Azərbaycan şairi, heç şübhəsiz, Nəriman Həsənzadədir. Və onun ilk poemalarından olan "Zümrüd quşu"nda bu əsrarəngiz diyarın unudulmaz obrazı yaradılmışdır.

*Ona demişdilər vəhşidi Qafqaz,
güllədən,*

xancaldan gözlə özünü.

Yox, qəlbə

gözəllik bəxş edir Qafqaz:

sular əks eləyir onun hüsnünü.

Qafqaz!

Rusiyanın "isti Sibir"i,

kim ona ad verib, kim bələd imiş?!

O indi gördü ki,

Qafqaz səfəri

neçə təmiz qəlbə səyahət imiş...

Şair, göründüyü kimi, A.S.Puşkinin Qafqaza münasibətini ideallaşdırmaqdan çəkinmir! Hər şeydən əvvəl ona görə ki, o,

qəhrəmanın (A.S.Puşkinin) timsalında "məğlub bir ölkənin əsiri"ni görür.

"Zümrüd quşu" aşağıdakı ümumiləşdirici (və təsirli) misralarla bitir:

...Qafqaz mənim evim oldu,

eşiyim oldu,

Qafqaz – Puşkin ilhamının

beşiyi oldu.

Rusiyada – o ilhama

güllə atdılar,

Burda – Qafqaz türkcəsində

yas tutdu dağlar.

N.Həsənzadənin həcmcə kiçik "Qafqaz" poeması isə, elə bilirik ki, şairin həmin mövzudakı ən gözəl əsərlərindən biri kimi, yalnız S.Vurğunun məşhur "Qafqaz" şeiri ilə müqayisə oluna bilər...

Qafqaz mənim əcdadımın vətənidir,

əzabımın, fəryadımın vətənidir,

ölənimin, itənimin vətənidir;

Qafqaz mənim vətənimin vətənidir.

Bu misraların müəllifi, təbii ki, sovet şairi ola bilməzdi... Və heç zaman olmamışdı... Onun Qafqaz barəsindəki təsəvvürünü S.Vurğun dövrünün ideoloji nikbinliyi deyil, antik dövrdən başlanan zəngin tarixi məlumatlar müəyyənləşdirmiş, ən yeni tarixin heç zaman unudulmayacaq praktikası təsdiq etmişdi...

N.Həsənzadə Qafqaz təbiətinə yad olan "təbiət"ləri ittiham edir:

*"Qafqazlıyam" deyə bilməz filankəslər, -
o kəslər ki Qarabağı səndən istər, məndən istər.*

*Qafqazımdan Qafqaz istər, vətənimdən vətən istər.
Təcavüzdü hər niyyəti,
təcavüzkar ola bilməz bizim Qafqaz təbiəti.*

Şair Qafqaza (onun igid oğullarına!) böhtan atan təcavüzkarları da yaxşı tanıyır:

*Qafqazlılar,
Qafqazdakı azsaylılar
"quldur" oldu quldurların nəzarində,
məğrur oldu məğrurların nəzarində.
...Qafqaz oğlu, vətən oğlu, yaxşılari seç pisindən,
seç Qafqazın mərdlərini satqınından, xəbisindən,
vəzifəyə hərisindən.
Namusuzdan namusnu qoru bu gün
süfrəmizin ruzusunu qoru bu gün...*

N.Həsənzadə müasir dövrdə Qafqaz haqqında ən çox, ən məzmun- mündərəcəli əsərlər yaratmış sənətkar-mütəfəkkir, şair-qafqazşünasdır ki, özü demiş, "bu da Qafqaz təbiəti"...

Qafqaz mövzusunun Azərbaycan poeziyası üçün unudulmaz mövzulardan biri olması Qafqazın Azərbaycan türkləri üçün nə demək olduğunun ən həssas, ən səmimi (və təbii!) göstəricisidir. Nə Dağıstan, nə gürcü, nədə (xüsusilə!) erməni poeziyasında Qafqaz bu qədər böyük məhəbbətlə tərənnüm olunmamışdır. Və oluna da bilməzdi...

*
* *
*

Şimalı-Cənublu Azərbaycan (bütöv Vətən) mövzusu isə Azərbaycan ədəbiyyatının (və milli ictimai fikrinin) canından-qanından keçir...

Ümumiyyətlə, hər bir xalqın ədəbiyyatı nə qədər müxtəlif sosial-siyasi, mədəni-ideoloji, kulturoloji şəraitlərdə yaransa da,

etnik tipologiyasına görə vahid, bütöv bir hadisədir... İki Alman, iki Koreya, iki Vyetnam... və iki Azərbaycan ədəbiyyatı barədə bəhs etməyin heç bir elmi-metodoloji əsası yoxdur. Lakin bunu da inkar etmək olmaz ki, cyni bir xalqın ədəbiyyatı müxtəlif sosial-siyasi, mədəni-metodoloji məkanlarda fəaliyyət göstəirsə, istər-istəməz fərqli ideya-estetik xüsusiyyətlərlə yüklənir.

"Koroğlu", "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib", A.A.Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq... Şimalda – Şirvan şairləri, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Cənubda Təbriz şairləri, Telimxan... XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb ədəbi-ideoloji problemlər... Düzdür, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şimalda Rusiya, Qərb düşüncə tərz, rus dili... Cənubda İran, Şərq düşüncə tərz, fars dili... Azərbaycanı həm siyasi, həm də mədəni-ideoloji baxımdan ikiyə parçalamağa cəhd edir (XIX əsr Azərbaycanının ən böyük mütəfəkkiri "Qərb"də Axundov, "Şərq"də Axundzadə olur!), lakin XX əsrin əvvəllərində ədəbi-ictimai (milli!) oyanma (və həmin oyanmanın doğurduğu çoxözlü, çoxçeşidli və çoxmənalı ideya-estetik təlatümlər, tendensiyalar) Azərbaycan məsələsinə vahid hadisə olaraq yanaşır...

Ümumiyyətlə, hər hansı xalq olursa-olsun onun ədəbiyyatında milli birlik, bütövlük ideyaları həmin xalqın tarixinin ancaq müəyyən dövrlərində, mərhələlərində (əgər buna milli ideoloji ehtiyac varsa) özünü göstərir. Nə M.Füzulidən, nə də M.P.Vaqiflə Telimxandan milli birlik, bütövlük ideyalarının tərənnümünü gözləmək olmaz (halbuki sonuncularla cyni dövrdə yaşamış türk-mən şairi Məhtimquluda bu var), ancaq M.P.Vaqif də, Telimxan da M.Füzulidən sonra kifayət qədər demokratik, xalqı (milli!) bir ədəbiyyat, poeziya yaratmışlar... XX əsrin əvvəlləri isə sözün geniş mənasında, milli özünü axtarış dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanın həm Şimalını, həm də Cənubunu təmsil edən həm romantiklər, həm realistlər, həm də, bir növ, orta mövqe tutan maarifçilər o zamana qədər lazımi səviyyədə qoyulmamış möhtəşəm suallara cavab axtarırlar: "Azərbaycan haradadır?", "Azərbaycan türk

milləti kimdir, yaxud kimlərdən ibarətdir?”, “Azərbaycan türk dili hansı dildir?”.

... Və istər həmin suallarda, istərsə də həmin suallara verilən kifayət qədər müxtəlif cavablarda Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu heç zaman biri digərindən ayrılmır. Lakin onu da etiraf edək ki, milli düşüncənin çox fəal olduğu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun vahid bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi ideyası lazımi səviyyəyə qaldırılmamış, bütün kəskinliyi ilə irəli sürülməmişdir.

Heç şübhəsiz, **birinci səbəb** o idi ki, müxtəlif dövlətlərin tərkibində olmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında bütün XIX əsr boyu, eləcə də XX əsrin əvvəllərində kəskin sərhəd yox idi, gediş-gəliş, müxtəlif xarakterli informasiya, ideya mübadilələri üçün xüsusi maneələr qoyulmamışdı. Şimalda yaranan ədəbiyyat Cənubda, Cənubda yaranan ədəbiyyat Şimala kifayət qədər intensivliyi ilə yayıla bilirdi. Azərbaycan mətbuatı hər iki Azərbaycan üçün yazırdı, həm də hər iki Azərbaycanda oxunurdu (elə ki, İran hökuməti “Molla Nəsrəddin”in Cənuba keçməsinə mane olurdu, jurnal dərhal öz etirazını bildirirdi).

İkinci səbəb o idi ki, XX əsrin əvvəllərində ümumən dünyada, o zamana qədər görünməyən bir səviyyədə mədəni-mənəvi, hətta siyasi təmas, ünsiyyət hərəkəti gedirdi, uzaq məmələkətlərə belə yol tapıb, onların xalqlarını “təməddün”ə, beynəlxalq proseslərə qoşurdu. Azərbaycan mühitində (və dünyada gedən ideya-siyasi hərəkətin təsiri ilə) formalaşmış fikir adamları – mütəfəkkirlər, ideoloqlar yalnız Azərbaycan miqyasında deyil, daha geniş miqyasda (ümumtürk, ümummüsəlman, ümumşərq...) düşünürdülər (məsələn, Əli bəy Hüseynzadə)... Və **üçüncü səbəb** o idi ki, Rusiya ilə İran arasında Azərbaycan məsələsi ilə əlaqədar olduqca möhkəm, olduqca “səmimi” bir anlaşma yaranmışdı (sonralar həmin “səmimiyyət”i heç sovet ideologiyası da zədələyə bilmədi). Ona görə də ayrılıqda Şimalda, yaxud ayrılıqda Cənubda müstəqil Azərbaycan dövlətləri (müvəqqəti də olsa!)

qurula bilirdi, ancaq Şimala Cənubun bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi mümkün olmurdu...

XX əsrin əvvəllərində Şimalda mədəni-ədəbi, siyasi tənqidi kürün Cənubla müqayisədə daha irəli çıxdığı daha mürəkkəb, daha aktual problemlər üzərində düşündüyü şübhəsizdir – bu, hər şeydən əvvəl, Rusiya ilə İranın o dövrdəki inkişaf səviyyəsi ilə bağlı idi. Rusiya Qərbi Avropadan gələn çoxyönlü, çoxmənalı ideologiyalar üzərində baş sındırdığı illərdə İran hələ deyəsən orta əsrlər həyatının şolastikasından ayrılmaq istəmirdi.

Lakin ictimai-siyasi həyatın kütləvi fəallığı baxımından Cənub Şimaldan irəlidə idi – Təbriz müxtəlif şüarlar altında döyüşür, xalq inqilabçıların (xüsusilə Səttar xanla Bağır xanın) şərafinə həm Cənubda, həm də Şimalda gözəl əsərlər yaradırdı (məsələn, M.Ə.Sabirin Səttərxana həsr olunmuş məşhur şeri). Cənubda ictimai-siyasi fəallığın bir göstəricisi də İran təbəəsi olan Azərbaycan türklərinin Azərbaycanın Şimalı ilə intensiv əlaqəsi idi. Bakıda neft sənayesinin inkişafı, beynəlxalq kapitalın buraya axını və işçi qüvvəsinə ehtiyacın artması ilə bağlı olaraq haqqında söhbət gedən dövrdə on minlərlə cənublu Bakıya axmışdı. Beləliklə, Bakı istər-istəməz hər iki Azərbaycanın siyasi-ideoloji, ədəbi-mədəni mərkəzinə çevrilir, hər iki Azərbaycanın (yəni mənaevi baxımdan bütöv Azərbaycanın!) ədəbiyyatı əsasən burada yaranır, ədəbi-ideoloji mübarizələr, münaqişələr bir qayda olaraq burada gedirdi. Həmin ədəbiyyatı hər iki Azərbaycanda olan yazıçılar, publisitlər, mütəfəkkirlər yaradırdılar.

Cənubda kütləvi düşüncənin fəallığı bəzən vulqarlığa qədər gedirdi – daha çox rus liberalizminə uyan, “əzələsi boşalan” Şimaldan fərqli olaraq Cənubda orta əsrlər maksimalizmi özünü müxtəlif sahələrdə göstərirdi: bir tərəfdən, İrandan (Azərbaycanın Cənubundan) Qafqaza (Azərbaycanın Şimalına) müxtəlif dini təriqətlər ixrac olunur, təriqətçiliyi yaymaqla müxtəlif bəd əməllər törədilirdi (C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”indəki kimi); digər tərəfdən, Bakıya neft mədənlərində işləməyə gəlmiş cənublu fəhlələr şimaldakılardan daha fəal, daha kütləvi şəkildə kommunist

(sosialist) ideologiyasını "qəbul edir", beynəlmiləlçi inqilabçıya, dağıdıcı qüvvəyə çevrilirdilər...

Və bir sıra siyasi-ideoloji, ədəbi-bədii materialların sistemli öyrənilməsi göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-ictimai təfəkküründə Cənubun payı Şimalın payından az deyil... Bu isə o deməkdir ki, millətin qarşısına global problemlər çıxanda ona Şimal bir cür, Cənub isə başqa cür reaksiya verməmiş, ümumi ideoloji ədəbi estetik mövqedən çıxış edilmiş, vahid (ümummillli) düşüncə mədəniyyətində hər iki Azərbaycan üzvi əlaqədə təmsil olunmuş, bütün bunların nəticəsi olaraq bütöv Azərbaycan ideyası (əsasən, mənəvi-mədəni baxımdan!) formalaşmışdır.

Və Azərbaycan sonrakı illərə bu cür mənəvi-mədəni (və müəyyən qədər də ideoloji!) bütövlüklə gedir.

Azərbaycanın Şimalında sovet hakimiyyətinin qurulması, bu prosesdə, bir daha xatırladıq ki, Azərbaycanın Cənubundan olan kütlələr fəal iştirak etmişdir; əslində Şimali Azərbaycanın "qırmızı Rusiya" tərəfindən yenidən işğalı ölkənin həm Şimalında, həm də Cənubunda ədəbi-ictimai prosesə əsaslı təsir göstərir... 20-ci illərdən etibarən Azərbaycanın Şimalında "proletar" ədəbiyyatı, daha geniş miqyasda "proletar mədəniyyəti" hərəkatına rəvac verildi. Düzdür, bu hərəkat "yuxarı"dan təşkil olunurdu, lakin etiraf etmək lazımdır ki, kütlələr də həmin təşkilolunmaya qarşı ciddi müqavimət göstərmirdilər. 30-cu illərdə isə artıq "proletar ədəbiyyatı"nın ideoloji əsasları hazırlanmış, onu qəbul etməyən yazıçılar məhv edilmiş, ədəbiyyat işi "ümumproletar işinin bir hissəsi"nə çevrilmişdi. Və beləliklə, Şimalda ədəbiyyat "kommünizm quran Azərbaycan xalqı"nın obrazını yaratdı... 20-30-cu illərdə Azərbaycan folklorunun xeyli nümunələri dövlətin xüsusi göstərişi ilə toplanıb nəşr olunmuş, yazılı ədəbiyyat nümunələri çap edilmişdi... Və Azərbaycan sovet ədəbiyyatı özünü Azərbaycanın Cənubundan təcrid etmirdi... Lakin haqqında söhbət gedən dövrdə hələ "ayrılıq" mövzusu Şimalda (təbii ki, Cənubda da) geniş yayılmışdı, İran Azərbaycanı daha çox sovet

Azərbaycanı ilə müqayisə edilir, ədəbi ictimai fikir sovet Azərbaycanının nailiyyətlərini İran Azərbaycanının feodal geriliyinə qarşı qoyurdu. Maraqlı mövzulardan biri də İranda (Cənubi Azərbaycanda) milli-azadlıq hərəkatının təsirinə geniş yer ayrılması idi... Azərbaycanın Cənubunda isə irtica ədəbi-ictimai prosesi, demək olar ki, dayandırdı. Fars şovinizmi təbiəti etibarilə xalqı tamamilə tərkisilah etmək üçün ən vulqar üsullara əl atmaqdan belə çəkinmədi. Lakin ədəbi-ictimai fikri tamamilə məhv etmək, xalqın iradəsini sındırmaq mümkün olmadı...

İkinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında beynəlxalq zərurətdən doğan ədəbi-mədəni əlaqə yarandı: sovet qoşunları irəliləyərkən bağlanmış müqavilə əsasında İrana daxil oldu ki, onların içərisində Şimaldan olan görkəmli şairlər, yazıçılar, jurnalistlər, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri var idi. Çox keçmədi ki, Təbrizdə həmin yaradıcı qüvvələrin gücünə ədəbi-mədəni mühit (hansı məzmununda olursa olsun!) bərpa edildi. Və nəticə etibarilə Azərbaycanın Cənubunda güclü milli demokratik hərəkat başladı. XX əsrin əvvəllərindəkindən fərqli olaraq 40-cı illərin hərəkatının önündə əsasən ziyalılar, xüsusilə ədəbiyyat adamları gedirdilər. Hərəkat özünün böyük liderini – S.C.Pişəvərini, yüzlərlə milli düşüncə, təfəkkür fədaisini yetirdi.

Ümumiyyətlə, 40-cı illərdə Azərbaycanın Cənubunda baş verən miqyası, keyfiyyəti etibarilə möhtəşəm ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji hərəkat lazımi nəticəni verməyə də, millətin tarixində ən azı aşağıdakı hadisələrlə əlamətdar oldu:

1. 20-30-cu illərdə Azərbaycanın Cənubunda söndürülmüş ədəbi-mədəni, ideoloji həyat yenidən canlandı, az yaşamasına baxmayaraq ilk milli dövlət yaradıldı;

2. Şimalda Cənuba maraq gücləndi, ədəbiyyatda Cənub mövzusunun miqyası genişləndi;

3. 40-cı illərin ikinci yarısında irticanın təqibindən qaça-raq Azərbaycanın Şimalına köçən mühacirlər (onlar Cənubun

görməli ideya, təfəkkür sahibləri, qələm əhli idilər) Şimalda Cənubun mənəvi-ədəbi obrazını təzələdilər...

40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın Şimalında Cənub mövzusu, əsasən, "ayrılıq", "həsrət", "fəraq" motivi ilə diqqəti çəkir... Digər motivlər (Şimalda Cənubun sosial-siyasi baxımdan müqayisəsi, Cənubda milli azadlığa çağırış və s.) ya ikinci plana keçir, ya da faktik olaraq unudulur. Və "ayrılıq", "həsrət", "fəraq"... motivi, nə qədər qərribə olsa da, Azərbaycanın Cənubunu Şimal üçün bir sıra hallarda ideallaşdırır ki, fikrimizcə, bunun aşağıdakı səbəbləri olmuşdur:

1. Cənubdan Şimala mühacirət edən istedadlı ədəbiyyat, ictimai siyasi fikir adamları (B. Azəroğlu, H. Bülluri, M. Gülgün, Ə. Tudə, S. Tahir...) özlərini nə qədər doğma mühitdə hiss etsələr də, yenə Cənubun xiffətini çəkirlər;

2. Azərbaycanın Şimalında, xüsusilə 50-ci illərin ortalarından başlayaraq "sovet ədəbiyyatı" (yəni bilavasitə sovet ideologiyasının təzyiqi, hökmü ilə yaranan ədəbiyyat) tədricən öz dövrünü başa vurur, milli ədəbiyyatda demokratik, humanist ideyalar qərarlaşır, gələ-gələ geniş miqyas alır;

3. Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında müəyyənləşən kəskin sərhədlər Şimalda ədəbi-ictimai təfəkkürdə narahatlıq, bədbinlik hisslərini gücləndirir və s.

60-70-ci illərdə Azərbaycanın Şimalında elə bir şair tapmaq mümkün deyil ki, Cənub mövzusuna (əslində Cənub həsrətinə!) bir və ya bir neçə şer həsr etməsin. Həmin şerlərdə Cənuba intəhasız bir məhəbbətin, hüdudsuz bir sevginin mövcudluğunu görürük. Xüsusilə II Dünya müharibəsi illərində Təbrizdə olmuş Şimali Azərbaycan şairləri, yazıçıları, haqqında söhbət gedən mövzunu konkret obrazlarla zənginləşdirir, real, təbii hisslərin təsvirini verirlər.

Mühacir (cənublu) söz ustaları Şimalda Cənubun ideya-estetik təəssüratını, obrazını yaradırlar... Lakin onu da qeyd edək ki, 40-50-ci illərdən fərqli olaraq, 60-70-ci illərdə həmin mühacir

şairlər yaradıcılıqlarının tipologiyası etibarilə özlərini daha çox cənublu deyil, şimalı hiss edirlər.

Azərbaycanın Şimalında "ayrılıq", "həsrət", "fəraq" ...poeziyasını (ümumən ədəbiyyatını) yaradanlar qısa bir dövrdə milli-ictimai təfəkkürdə onlarla, hətta yüzlərlə mükəmməl obrazın qərarlaşmasına, mövzunun yüksək ədəbi-bədii, sosial-fəlsəfi səviyyəyə qalxmasına nail oldular. Həmin obrazlardan, ilk növbədə, aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir: "Araz", "ayrı salınmış iki qardaş", "iki sahil" ("o taylı-bu taylı Azərbaycan"), "Bakı-Təbriz", "Xudafərin körpüsü" ("ot basmış körpü"), "aman ayrılıq", "tikanlı məfillər", "azad quşlar", "yarıya bölünmək", "sənə məndən ayıran", "qardaşla qucaqlaşmaq", "gözü yollara dikilmək", "Şəhriyar-Bəxtiyar", "sənə məndən salam olsun", "qılinc kimi aranı kəsmək", "yollar bağlı", "nələr çəkdim fəraqından", "dilimiz, qanımız bir", "sənə qurban", "araya şeytan girib", "bizimki qalmış Allaha", "gah o tayı, gah bu tayı öpən söyüd ağacı", "uca dağlar bir-birini görürlər" və s. və i.ə.

Nümunlərin sayını bir neçə dəfə artırmaq olardı, lakin elə bilir ki, bu da kifayətdir ki, haqqında söhbət gedən dövrdə milli ədəbi-ictimai təfəkkürdə (həm bu tayda, həm o tayda!) "ayrılıq", "həsrət", "fəraq" ...ideyasının nə qədər geniş miqyaslı olması barədə aydın təəvvür yaransın. Bu isə həm rus, yaxud sovet, həm də İran ideoloqlarının vaxtaşırı Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunda yaşayan xalqı az qala müxtəlif xalqlar kimi təqdim etməyə çalışmalarına tutarlı cavabdır. Azərbaycan xalqı "ayrılıq" problemini bu cür yüksək fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırırsa, deməli, hər hansı şovinst, bölücü ideyanın ayaq tutub yeriməsi mümkün deyil.

60-70-ci illərdə ictimai-siyasi, ideoloji ab-havanın yumşalması ilə Azərbaycanın Şimalında kükrəyən "Cənub həsrəti" nə Azərbaycanın Cənubunda "Şimal" həsrəti ilə birinci növbədə Şəhriyar cavab verdi.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində İranda baş verən inqilabi dəyişikliklər Azərbaycanın Cənubunda milli azadlıq

hisslərini hərəkətə gətirdi, ana dilində mətbuat o zaman qədər görünməmiş bir vüsət aldı – on illər boyu xalqın dilində sıxılmış özünüifadə enerjisi bir neçə il ərzində gur püskürdü... Azərbaycanın Cənubunda yaranan ədəbiyyatın Şimalda – Azərbaycanın Şimalında yaranan ədəbiyyatın Cənubda nəşri, yayılması, Azərbaycanın Cənubu ilə Şimalı arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq qaydalardan irəli gələn (və xalqın çoxillik arzularını ifadə edən) bir zərurətə çevrildi. Sərhədlərin açılması ilə, “ayrılıq”, “həsrət”, “fəraq”... mövzusu “vüsəl” mövzusuna keçdi – Azərbaycan şairləri “ağlayan Araz”ın deyil, “gülən Araz”ın dastanını yazmağa başladılar.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin intensivləşdirilməsi, yeni səviyyəyə qaldırılması üçün bu gün hər cür imkan vardır – milli vəzifə isə həmin imkanları populist şüarlarla, iddialı bəyanatlarla məhdudlaşdırmaq yox, reallaşdırmaqdan ibarətdir ki, bunu bizdən xalqımızın yalnız keçmiş deyil, gələcəyi də tələb edir.

* * *

Azərbaycan diasporu sosial bazasını XIX əsrdə başlayan, XX əsrdə daha mütəşəkkil xarakter alan mühacirət hərəkətləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin tarixi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1) XIX əsrin əvvəllərindən (Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələrində Azərbaycanın parçalanmasından) XX əsrin əvvəllərinə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına) qədər;

2) XX əsrin əvvəllərindən (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan) həmin əsrin 70-ci illərinə (Şimalda Sovet rejiminin zəifləməsinə, Cənubda şah rejiminin süqutuna) qədər;

3) XX əsrin 80-ci illərindən sonra...

Azərbaycanlıların ilk mühacirəti dərəbəy həyat tərzindən, uzun zaman davam edən müharibələrdən qurtararaq müasir dünyaya qovuşmaq, Şərq mədəniyyətini Qərbə daşımaq, Qərb mədə-

niyyətinə yiyələnmək istəyinin nəticəsi olub, prinsip etibarilə, yeni dünyagörüşlü ziyalıları əhatə edirdi. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Şahtaxtı, C.Məmmədquluzadə və b. müxtəlif dövrlərdə Cənubi Qafqazın (Zaqafqaziyanın) inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə məskunlaşmış, geniş milli-mədəni, ideoloji mühit yaratmışdılar. “Şərqi-Rus” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı burada nəşr olunmuşdu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan Rusiyanın, Qərbin elm-mədəniyyət mərkəzlərinə təhsil arxasınca gədənlər, həmin mərkəzlərdə bu və ya digər səviyyədə Azərbaycan mühiti, yaxud təəssüratı formalaşdırırlar ilk mühacirətin (mədəni mühacirətin) ənənələrini davam etdirirdilər.

Xalq Cümhuriyyətinin yaranıb süqut etməsi, ölkədə ictimai-siyasi, ideoloji mübarizələrin meydanının genişlənməsi ilə Azərbaycan mühacirətinin tarixində ikinci dövr başladı ki, onun xarakteri əvvəlki dövrdən fərqlənirdi: bu, siyasi mühacirət idi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, sovet-kommunist repressiyalarının gücləndiyi illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlı Türkiyəyə köçməyə məcbur olmuşdur. Onların içərisində süqut etmiş Cümhuriyyətin rəhbərləri də vardı. Türkiyəyə köçmüş mühacirlərin bir hissəsi oradan müxtəlif Qərb ölkələrinə (Fransa, Almaniya, ABŞ və s.) yayılmışlar.

Qərb ölkələrində azərbaycanlı siyasi mühacirlərin sıralarını sonrakı illərdə II Dünya müharibəsində əsir düşən Sovet Azərbaycanı (Şimali Azərbaycan), şah rejiminə qarşı olduqlarına görə təqib edilən İran Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan) vətəndaşları genişləndirmişlər.

Azərbaycan mühacirətinin sonuncu dövrü İran İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb sosial-siyasi, iqtisadi vəziyyətə dözməyərək xarici ölkələrə köçən azərbaycanlıların sayının artması ilə başlayır. Sovet rejiminin zəifləməsi, Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinin yüksəlişi, nəhayət, dövlət müstəqilliyinin qazanılması nəticəsində on illər boyu keçilməz olan sərhədlər açılır, xaricə çıxış üçün geniş şərait yaranır.

Cənubi Azərbaycandan Türkiyəyə, Qərbi Avropa ölkələrinə, ABŞ-a və s. Şimali Azərbaycandan isə Türkiyəyə, Rusçiyaya, digər MDB ölkələrinə daha çox köçürlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin bugünə qədər davam edən sonuncu dövrü həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni-intellektual amillərlə səciyyələnsə də, əsas səbəb qloballaşan dünyanın iqtisadi (bazar) münasibətlərinin tələbləridir.

Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycandan köçərək müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış azərbaycanlılar cəmiyyətlər qurmuş, özlərinin mətbuat orqanlarını yaradaraq milli ideya ətrafında birləşməyə çalışmışlar. 1949-cu ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin mərkəzi Ankarada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Kültür Dərnəyi yaradılmışdır ki, bu, azərbaycanlıların diaspor fəaliyyətinin ilk addımı idi. 1956-cı ildə isə ABŞ-ın Nyu-Cersi ştatında Azərbaycan-Amerika Cəmiyyətinin əsası qoyulmuşdur. 1988-ci ildə Moskva şəhərində yaradılan "Ocaq" Mədəniyyət Mərkəzi elə həmin il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının 80 illiyini qeyd etməklə öz milli ideoloji mövqeyini göstərməkdən çəkinməmişdir. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində gələcəkdə Azərbaycan diasporunun sosial-ideoloji, təşkilatı əsasında dayanacaq onlarla cəmiyyətlər meydana çıxmışdır. Həmin cəmiyyətlərin işini əlaqələndirmək istiqamətində ilk cəhd 1997-ci ildə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində təsis olunan Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK)nin yaradılması olmuşdur. Konqres vaxtaşırı öz qurultaylarını keçirərək dünya azərbaycanlılarının sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi həyatının ən müxtəlif problemlərini müzakirə edir.

Azərbaycan Respublikasının hələ müstəqil olmadığı, lakin sovet rejiminin süquta doğru getdiyi illərdə dövlət tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti ("Vətən" cəmiyyəti) dünya azərbaycanlılarının birliyinə, tarixi vətənlə münasibətlərin yaranıb genişlənməsinə xidmət etsə də, müxtəlif ziyalılar bu cür əlaqələr qurmağa şəxsi təşəbbüs göstərsələr də, xarici

ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı mükəmməl milli və dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dövlət quruculuğu prosesində formalaşan həmin siyasətin əsasında aşağıdakı prinsiplər dayanır:

1) dünya azərbaycanlıları müstəqil Azərbaycan Respublikasına özlərinin ata yurdu kimi baxmalı, onun inkişafı, beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər;

2) azərbaycanlılar yaşadıkları ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak etməli, tarixən mənsub olduqları milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaqla yanaşı həmin ölkənin qayda-qanunları çərçivəsində öz istədikləri kimi yaşamağıdır;

3) azərbaycanlılar dünyanın harasında yaşamaqlarından asılı olmayaraq azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməli, milli mütəşəkkillik göstərməlidirlər;

4) azərbaycanlılar ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməli, müasir dünya birliyində, inkişaf etmiş xalqlar arasında özünəməxsus yerini tutmalıdır;

5) Azərbaycan dövləti dünya azərbaycanlılarının birliyi, Azərbaycan diasporunun formalaşması, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin genişlənməsi üçün öz xidmətini göstərəcəkdir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi H.Əliyev hələ 1991-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisində 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü kimi hər il qeyd olunması təşəbbüsünü qaldırdı. Ali Məclisdən sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası bu barədə qərar qəbul etdi.

27 dekabr 1997-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü ərəfəsində Bakıda, Respublika sarayında keçirilən toplantıda "bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası bütün dünya azərbaycanlılarının dayaqdır və bütün dünya azərbaycanlıları üçün örnəkdir" deyən Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev 9-10

noyabr 2001-ci ildə Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsinə nail oldu. Bu möhtəşəm qurultay dünya azərbaycanlılarının azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında sıx birləşməsi yolunda ilk böyük addım idi. Qurultaydan sonra 5 iyul 2002-ci ildə Prezident H.Əliyevin fərmanı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. 27 dekabr 2002-ci ildə isə Milli Məclis "Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında" qanun qəbul etdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin milli diasporun yaradılması uğrunda ardıcıl, məqsədyönlü mübarizəsini bugün Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev uğurla davam etdirir. Onun təşəbbüsü ilə 16 mart 2006-cı ildə Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı Diaspor quruculuğu prosesində növbəti mərhələ oldu.

Dünyanın böyük ölkələrində çox saydı məskunlaşmış azərbaycanlıların yaratdıqları cəmiyyətlərin hələ I qurultaya qədər bütöv təşkilatlar halında birləşməsi hərəkəti (məsələn, 1996-cı ildə Almaniya- Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyasının, 1999-cu ildə Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin, 5 mart 2001-ci ildə Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin yaradılması) get-gedə güclənir. Türkiyə Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası (2004) nın təsisi bu, hərəkətin davamı idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan diaspor quruculuğunun qarşısında dayanan əsas təşkilat problemləri aşağıdakılardır:

1) azərbaycanlıların məskunlaşdıqları bütün xarici ölkələrdə, şəhərlərdə onların qurumlarının yaradılması;

2) mövcud qurumların ölkə, yaxud region (bir neçə ölkə) miqyasında konqres, yaxud federasiyalarda birləşdirilməsi;

3) müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış Şimali və Cənubi Azərbaycan mühacirət təşkilatlarının mədəni, sosial- siyasi maraqlarının birləşdirilməsi, vahid fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

4) müxtəlif ölkələrdəki türk diasporu, eləcə də azərbaycanlılarla etnik-mədəni, siyasi maraqları uyğun olan digər diasporlarla əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması.

5) Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət qurumları ilə Azərbaycanın diaspor təşkilatları arasında əlaqələrin çevikliyini təmin edən tədbirlərin ardıcıl davam etdirilməsi.

50 milyonluq Azərbaycan xalqının hazırda beşdən dördü öz tarixi vətəndə, beşdən biri isə vətəndən kənarda yaşayır ki, bu, diaspor quruculuğu hərəkəti üçün geniş imkanlar verir.

Qurulmaqda, inkişaf etməkdə olan Azərbaycan diasporunun əsas məqsədləri a) dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış azərbaycanlıların normal yaşayışının təmin olunması; b) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndirilməsi (o cümlədən ərazi bütövlüyünün qorunması) və c) bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə aparılmasından ibarətdir.

Azərbaycanlı üçün Vətən anlayışı doğulduğu regiondan başlayıb bütöv Azərbaycanın tarixi hüduclarına qədər davam edir. Və onun ümumbəşəri xarakteri imkan verir ki, ürəklə desin: bütün dünya mənim Vətənimdir...

**V. Azərbaycan türklərinin (xalqının)
islam dinini qəbul etməsi.
Azərbaycanlı etnosunun (və azərbaycançılıq
ideologiyasının) formalaşmasına müsəlmançılığın təsiri**

Azərbaycan türklərinin (xalqının) islam dinini qəbul etməsinin etnoqrafik fəlsəfsini anlamaq və ya təsəvvür etmək üçün ən mötəbər mənbə, heç şübhəsiz, “Dədə Qorqud” eposudur.

“Dədə Qorqud” eposu (“Kitabi-Dədə Qorqud”) müəyyən ideoloji qadağalara, yasaqlara məruz qaldığına görə (xüsusilə, Vətəninə!) uzun zaman ideya-məzmun baxımından, demək olar ki, araşdırılmamış (Azərbaycanda “Kitab”ın zərərli bir əsər kimi qadağan edilməsi təsadüfi deyildi – bu, bütöv bir ideoloji kompleksin tərkib hissəsi idi... “Kitab” qadağan olunduğu 50-ci illərdə Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi barədə qeyri-elmi konsepsiya işlənib hazırlanır, Azərbaycan tarixində türklüyün mövqeyi sıxışdırılırdı), yalnız ən ümumi məsələlərə diqqət yetirilmiş, “Kitab” daha çox struktur-forma baxımından təhlil edilmişdir.

Azərbaycan xalqının təşəkkül dövründə formalaşmış eposun əhatə etdiyi mövzular, irəli sürdüyü məsələlər, heç şübhəsiz, mənsub olduğumuz xalqın mənəvi-ruhi marağının bilavasitə ifadəsidir. Həmin mövzulardan biri də İslam dininin qəbulu mövzusu ki, “Kitab”da bütün genişliyi, əhatəliliyi, problemləri ilə birlikdə əks olunmuşdur.

“Dədə Qorqud” eposunun əsas qəhrəmanları İslam dinini nəinki qəbul etmiş, hətta bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türkləri, “Kitab”ın dili ilə desək, “qazi ərənlər”dir. “Dədə Qorqud” dastanı, yaxud eposu məhz onların – “qazi ərənlər”in dastanı, eposudur. Və eposun əfsanəvi yaradıcısı, müəllifi

Dədə Qorqud hər boyun sonunda keçən zamanların niskilini çəkir:

*Qanı ögdüğüm bəg ərənlər,
Dünya mənim dəyənlər!
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?!
Gəlimli-gedimli dünya,
Sonucu ölümlü dünya!..*

Yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, ümumən türklərin İslam dinini həmin dinin meydana çıxdığı ilk zamanlardan (həzrəti peyğəmbərin sağlığından) başlayaraq qəbul etməsini müxtəlif mənbələr təsdiq edir. “İslamın qılınıcı”, yaxud daha geniş yayıldığı kimi “qılinc müsəlmanı” adlanan türklər İslamı sadəcə qəbul etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda ilk çağlardan etibarən onun yayılmasına çalışmışlar. Düzdür, onlar İslamı qəbul etdikləri bir sıra ölkələrdə bu dinin iincəlikləri barədə ətraflı izahat verə bilməmişlər, çünki ilk əsrlərdə türklər İslamın yalnız əsaslarına bələd idilər, onların həyat tərzində də həmin dinin mistikasını mənimsəməyə imkan vermirdi, bununla belə, türklərin etnik psixologiyası, təbiəti üçün xarakterik olan sədaqətliklik, iman kamilliyi onları yeni dinə möhkəm bağlamışdı. Digər tərəfdən, İslam Altaydan Türkünə (Mərkəzi Asiyaya), Türkünə isə Kiçik Asiyaya (və daha Qərbə) axın edən, yeni ərazilərdə məskunlaşan türklər üçün təşkiləddir bir ideologiya olmuşdu.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam dini motivləri də, bir sıra araşdırıcıların döənə-döənə qeyd etdikləri kimi, sonradan edilmiş əlavə (katib əlavəsi!) deyildir, əksinə, “Kitab”ın ideya-estetik, poetik əsaslarından biridir. Və hətta müqayisələr, təhlillər göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə (görünür, təxminən I–V əsrlərdə), oğuz türklərinin yaşadıkları müxtəlif ərazilərdə (xüsusilə Türkünə) yaranmış süjətlər həm də İslamın qəbulu ehtiyacı, yaxud İslam ideologiyası əsasında bir yerə yığılmış, bütöv bir dastana çevrilmişdir. Əgər həmin ehtiyac, həmin ideoloji-mənəvi mühit olmasa

idi, şübhəsiz, “Dədə Qorqud” dastanı (xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”) bu keyfiyyətdə, bu poetik tipologiyada olmazdı.

Müxtəlif dinlərdən (xüsusilə tanrıçılıqdan) İslama keçid həm “Dədə Qorqud” dastanının, eposunun, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”un başlıca mövzusu... “Kitab” eposun məntiqini, ideya-estetik marağını düzgün ifadə etdiyinə görədir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda gedən dini, ideoloji-mənəvi prosesləri kifayət qədər obyektiv əks etdirir.

Müqayisələr göstərir ki, “Dədə Qorqud” eposunun təşəkkül (VII-IX əsrlər) ilə son əlyazmaların təzahürü (XV-XVI əsrlər) arasında təxminən min ilə qədər bir məsafə var – həmin dövrün bütün mərhələləri deyil, yalnız ilk mərhələləri “Kitab”da dolğun əksini tapır, sonrakı mərhələlər daha çox “katib əlavələri” hesabına fəlakətləşir. Azərbaycanda (və Şərqi Anadoluda) İslam hərəkəti də eposun (və “Kitab”ın) xüsusi maraq göstərdiyi mərhələlərə düşür.

“Dədə Qorqud” dastanı, artıq qeyd edildiyi kimi, ilk orta əsrlərin oğuz eposudur – bu isə o deməkdir ki, **birincisi**, Dədə Qorqud dastanında qədim türk epos təfəkkürünün müəyyən əlamətləri mühafizə edilir; **ikincisi**, həmin dastanda son orta əsrlər Azərbaycan türk eposunun ideya-estetik əsasları müəyyənləşir. Və ona görə də “Dədə Qorqud” dastanında (faktiki olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da) həm qədim türk eposunun (c.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədər), həm də Azərbaycan türk eposunun (XV əsrdən sonra) ünsürlərini, motivlərini, formullarını tapmaq mümkündür, lakin bütün bunlar həmin dastanın məhz ilk orta əsrlər oğuz epik təfəkkürünün məhsulu, hadisəsi olduğunu inkar etmir. Müşahidələr göstərir ki, ümumən türk epik təfəkkürünün keçdiyi (və buraya qədər haqqında söhbət gedən) üç tarixi dövrü – qədim, ilk orta əsrlər və son orta əsrlər dövrlərini mexaniki əvəzlənmələr deyil, türk eposunun təkamül dövrləri hesab etmək lazım gəlir. Həmin dövrləşdirmə müxtəlif prinsiplər baxımından özünü doğrultsa da, biz yalnız bir prinsipi (və kifayət qədər əsas prinsip) nəzərdən keçirəcəyik.

Müqayisə edək:

I. Qədim türk eposunun əsas qəhrəmanları miflik obrazlardır – Su, Yer, Göy, Ağac, Quş, Boz Qurd, Tanrı xan... Qədim türk eposunun sonrakı mərhələlərində artıq tanrı obrazının mükəmməlləşərək mifologiyaya özünə tabe etməyə başladığı diqqəti çəkir.

II. İlk orta əsrlər türk eposunun əsas qəhrəmanı Tanrıdır (yaxud onun təzahürü olan xaqandır). Türklər (oğuzlar) İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk Tanrısı tədricən Allaha çevrilir.

III. Türk (burada oğuz) xalqlarının diferensiasiyası müstəqil türk millətlərinin formalaşması ərəfəsində (və gedişində) son orta əsrlərdə Azərbaycan türk eposunun əsas qəhrəmanı nə Tanrı, nə də Allahdır, Tanrı – Allahın himayəsində olan sufi-əşiqdir (İnsandır).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mifologiyasından danışan araşdırıcılar (məsələn, professor Süleyman Əlyarlı), adətən, “Kitab”da bir neçə min il əvvəlində olmayan (!) “epik tarix”ini axtarır, göz qabağındakı tarixi isə nədənsə görmək istəməzlər.

Yalnız onu demək kifayətdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” (daha doğrusu, “Dədə Qorqud” dastanı) dövründə oğuzların epik təfəkküründən Boz Qurd obrazı, demək olar ki, silinmişdi, bir az sonra oğuzlar özlərini hətta qaraqoyunlular, ağqoyunlular adlandırdılar.

Bəzi tədqiqatçılar təkcə tarixi prinsipləri deyil, etnoqrafi prinsipləri də pozaraq “Kitab”dakı mifoloji arxaizmləri orta əsrlərin qıpçaq eposunun təzahürləri ilə müqayisə edirlər. Halbuki qədim türk eposu orta əsrlər qıpçaq eposunda daha çox mühafizə olunur, qıpçaqlar oğuzlar qədər fəal müsəlman düşüncə mədəniyyətini qəbul etmirlər. Və bu da təsadüfi deyil ki, qıpçaq xalqlarının ədəbiyyatı oğuz xalqlarının ədəbiyyatı ilə müqayisədə daha az inkişaf dövrlərindən, yaxud mərhələlərindən keçmişdir (məsələn, “Maaday Kara”, “Manas” bu günə qədər altayların, qırğızların canlı yaddaşındadır, halbuki Azərbaycan, yaxud Anadolu türkləri “Dədə Qorqud” dastanını II minilliyin ortalarında unutmuşlar).

“Kitab”da qədim türk mifologiyasının süqutunu görürük – burada mifoloji obrazlar dastanın ideya-estetik məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərməməklə yanaşı, süjetin, hadisələrin hərəkətinə təkan verməkdən də məhrumdur. Lakin ilk (və sonrakı) orta əsrlərin öz mifoloji dünyası vardır, çünki kütləvi ümumxalq fantaziyası, hər hansı dövr olursa olsun, ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə ümumiləşdirməyə bilməz...

“Kitab”da öz əksini tapmış (və dastanın ideya-estetik məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən) epizodlar, motivlər, təfərrüatlar İslam dini ünsürlərinin abidəyə sonralar katiblər tərəfindən əlavə olunduğu fikrini söyləyənlərin yanlış mövqedə durduqlarını göstərir. Tanrıçılıqdan İslama keçid Dədə Qorqud dastanının formalaşdığı dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin əsas etnokulturoloji, ideoloji problemlərindən biri olduğuna görə həmin məsələ “Kitab”a katib əlavəsi olaraq, yəni subyektiv şəkildə daxil edilə bilməzdi. Və bilavasitə İslam dininin yayıldığı, müxtəlif ictimai-siyasi, etnokulturoloji maneələrlə qarşılaşdığı əsrlərdə formalaşdığına görədir ki, Azərbaycan türk xalqının təşəkkülünə əhəmiyyətli təsir göstərmiş oğuz-qıpçaq münasibətləri dastanda məhz həmin etnosların İslama münasibəti mövqeyindən interpretasiya edilir.

...Azərbaycan cəmiyyəti İslam dinini zəngin düşüncə mədəniyyəti, mükəmməl idrak təcrübəsi əsasında qəbul edir. Ona görə də İslam müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan dini dünyagörüşlərlə polemikaya girməli olur. Və həmin polemika öz əksini daha çox müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münaqişəsində, müharibəsində tapsa da, “Kitab” İslam dininin məhz intellektual-mənəvi, ideoloji qələbəsini nümayiş etdirməyə meyllidir...

“Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi təmam bilicisiydi, nə dersə olardı, qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Həq-təala onun könlünə ilham edərdi.

Qorqud Ata ayıtdı:

– Axır zamanda xanlıq gerü – Qayıya dönə, kimsənə əllərindən alammiya, axır zaman olub qiyamət qopunca...

Bu dedigi Osman nəslidir, işdə sürülüb gedəyüdü. Dəxi neçə buna bənzər sözlər söylədi.

Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkülünü həll edirdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edilərdi, sözün tutub təmam edərlərdi”.

Göründüyü kimi, burada söhbət cəmiyyətin sırası bir üzvünün deyil, onun mənəvi-ideoloji rəhbərinin İslam dünyagörüşünü qəbul etməsindən gedir. Və onun aşağıdakı sözləri də həmin dünyagörüşün ifadəsidir:

*Allah, Allah deməyincə işlər onmaz,
Qadir Tanrı verməyincə ər hayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz,
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Çıxan can gerü gəlməz.
Bir yigidin qaru dağ yumurusunca malı olsa,
yığar, dirər, tələh eylər -
Nəsibindən artığın yiyə bilməz.
Ulaştıran sular daşsa, dəniz dolmaz,
Təkəhbürlük eyləyəni Tanrı sevməz...*

Qorqud Ata, yaxud “Kitab”da daha çox işləndiyi kimi, Dədə Qorqud İslam müqəddəslərini yüksək tutur – ona görə də “söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş”:

*Ağız açılıb ögər olsam, üstümüzə Tanrı görklü,
Tanrı dostu, din sərvəri Məhəmməd görklü.
Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan
Əbubəkr Siddiq görklü,
Axır separə başıdır, “Əmmə” görklü,
Hecəsinləyin, düz oqunsa, “Yasin” görklü
Qılıç çaldı, din açdı, Şahmərdan Əli görklü,
Əlinin oğulları, peyğəmbər nəvələri.*

Kərbəla yazısında Yezidin əlində şəhid oldu
Həsənlə Hüseyn iki qardaş bilə görklü.
Yazılıb-düzülüb gögdən endi,
Tanrı elmi "Quran" görklü,
Ol "Quran"-ı yazdı-düzdü,
üləmlər ögrəninəcə köbədi-biçdi
alimlər sərvəri Osman Üffan oğlu görklü.
Alçaq yerdə yapılbıdır, Tanrı evi Məkkə görklü.
Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə,
sidqi bütün hacı görklü.
Sağış günündə ayna görklü,
Ayna günü oquyanda xütbə görklü.
Qulaq asıb dinləyəndə ümmət görklü,
Minarədə banlayanda fəqi görklü...
Qamusuna bənzəmədi,
cümlə aləmləri yaradan Allah-Tanrı görklü
Ol öyüdüm Tanrı dost oluban mədəd irsün,
xanım, hey!..

Bununla belə, İslama qədərki mənəvi-əxlaqi təsəvvürlər, dəyərlər də unudulmur, eyni dərəcədə yüksək tutulur:

Dizin basıb oturanda halal görklü,
Dölümündən ağarsa, baba görklü.
Ağ südün doya əmizsə, ana görklü,
Yanaşib yola girəndə qara buğur görklü.
Uzunca tənəfi görklü.
Oğul görklü...

Qorqud Atanın, yaxud Dədə Qorqudun "Kitab"-ın müqəddiməsində İslam dini təbliğatçısı, ideoloqu kimi təqdim olunması bizi bir sıra mətləblərdən hali edir:

Hər şeydən əvvəl, Dədə Qorqud müsəlman olmaqla İslama qədərki türk dünyagörüşünün, mənəviyyatının İslami əsaslar üzərində yenidən təşkilini simvolizə edir;

ikincisi, türk (xüsusilə Azərbaycan türk) ruhunun, mənəviyyatının (ümumən türklüyün!) İslamdan əvvəlki mərhələsi ilə sonrakı mərhələsini özündə birləşdirir, bütöv təqdim edir;

üçüncüsü, eposun (və "Kitab"-ın) əfsanəvi müəllifi kimi onun ideya-estetik xarakterini, qayəsini, məqsədini əks etdirir.

Görünür, "Dədə Qorqud" eposunda Dədə Qorqud daha çox (bəlkə də yalnız!) müəllif olmuş, "Dədə Qorqud kitab"-ı"nda isə daha çox obraza çevrilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi eposun müdrik müəllifinin yazıda böyük ideoloji semantika daşıyan bir obraz kimi təzahürünə xüsusi ehtiyac olması idi. Və bizim fikrimizcə, Dədə Qorqudun müəllifdən daha çox obraza çevrilməsində onun İslam ideoloqu kimi yenidən təzahürü əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda dastanı yazıya köçürən hər bir şəxs özünü bu və ya digər dərəcədə müəllif (katib yox!) sayması ilə Dədə Qorqudu müəlliflikdən bir qədər də "kənarlaşdırmış", bir qədər də obrazlaşdırmışdır. Həmin müəllif-katiblər hər boyun sonunda Dədə Qorqudun sözünü davam etdirmişlər kimi öz sözlərini (əslində, zamanələrinin sözlərini) də "yum verəyim, xanım" deyə əlavə etmişlər:

Ağ alında beş kəlmə dua qaldıq, qəbul olsun!
Yığırdırsın, duruşdursun,
Günahlarını adı görklü
Məhəmməd Mustafa yüzü suyuna bağışlasın!..

"Kitab"-ın müqəddiməsində öz əksini tapmış İslam dünya-görüşü, heç şübhəsiz, bir qədər deklorativ (təbliğat) xarakter daşıyır, lakin bununla belə, o həmin müqəddimədə İslama qədərki türk-oğuz dünyagörüşünün qeydsiz-şərtsiz inkarı, yaxud müxtəlif dini-ideoloji dünyagörüşlərin eklektikası, mexaniki yığımla deyil, üzvi vəhdəti ilə qarşılaşıq. Və bütün aydınlığı ilə görünür ki, İslam dini özünə qədərki ideya-mənəvi əxlaqi görüşləri ehtiva etmiş türk düşüncəsinə, əgər belə demək mümkünsə, prinsip etibarilə hakim olmuşdur.

Türk dünyasının möhtəşəm kitabı olan "Divani-lügət-it-türk"-ün əsas ideyalarından biri (bəlkə də, birincisi!) məhz İslama

keçidin tarixi zərurət olduğunu təsdiq etməkdən ibarətdir: Hər cür tərif – böyük yaxşılıqlar, gözəl işlər sahibi olan Tanrı adı üçündür. Xalqın ən çox danışanı lal, ən sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı Cəbrayılı açıq anlayış və hərtərəfli məlumatla Məhəmmədə içərisində haramı, halalı anladan Quranı göndərdi; beləliklə, əsl yönü nədən ibarət olduğunu göstərdi...

İndi bunları sonra Mühəmməd oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud deyir ki, Tanrının dövlət günəşini türk bürclərində doğdurmuş olduğunu... gördüm. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə başçı etdi. Zəmanəmizin xaqanlarını onlardan seçdi, dünya millətlərinin idarə işlərini onların əllərinə verdi, onları hər kəsdən üstün elədi, ilahi qüdrətlə mükafatlandırdı...

Beləliklə, türklər İslamı heç də amansız müharibələrdə, döyüşlərdə məğlub olmuş bir etnos, cəmiyyət, xalq kimi deyil, kifayət qədər aydın hiss olunan qalib emosiyası, əhvali-ruhiyyəsi ilə qəbul edirlər. M.Kaşqari öz "Divan"ında göstərir ki, Tanrı türklərlə "birlikdə çalışanı, onların tərəfində duranı əziz tutdu və türklərə görə onları hər bir arzusuna çatdırdı, pislərin şərindən qorudu. Ağillı odur ki, özünü onların (türklərin – N.C.) oxlarından qoruya bilmək üçün gərək arxalarınca getsin. Dərdini anlatmaq və türklərin könlünü almaqdan ötrü onların dilləri ilə danışmaqdan başqa yol yoxdur"...

"Kitabi-Dədə Qorqud" M.Kaşqarının tamamilə haqlı olduğunu təsdiq edir.

Tanrını, Allahı tanımaq, ondan qorxmaq ideyasının "Kitab"da ən kəskin şəkildə irəli sürüldüyü boy – "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"dur. Oğuz igidlərindən olan Dəli Domrul "quru çayın üzərin bir körpü yapışdırmışdı. Keçəndən otuz üç aqça alırdı.

Bunu nəçün böylə edirdi? Onunçün kim, məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır, çıqa mənimlə savaşı deyərdi, – mənim ərliğim, bəhədirliğim, cilasunlığım, yigitliğim Ruma, Şama gedə qavlına, -deyərdi".

Bir gün Dəli Domrulun körpüsünün yanına düşmüş obada şivən qopur. Dəli igid gəlib soruşur: "–Mərə, qavatlar, nə

ağlarsız? Mənim körpüm yanında bu qoğa nədir? Niyə şivən edirsiniz? – dedi.

Ayıtdılar:

–Xanım, bir yaxşı yigidimiz öldü, ona ağlarız, – dedilər.

Dəli Domrul aydır:

–Mərə, yigidinizi kim öldürdü?

Ayıtdılar:

–Vallah, bəg yigit. Allah-təaladan buyruq oldu, al qanatlı Əzrayıl ol yigidin canını aldı.

Dəli Domrul aydır:

–Mərə, Əzrayıl dediginiz nə kişidir kim, adamın canını alır?.. Ya qadir Allah! Birligin, varlığın həqiqi cün Əzrayılı mənim gözümə göstərgil, savaşıyım, çəkişəyim, dürüşəyim, yaxşı yigidin canını qurtarayım, bir daha yaxşı yigidin canını almaya...

Həqq-təalaya Domrulun sözü xoş gəlmədi. Baq, baq!..

Mərə, dəli qavat mənim birligim bilməz, birligümə şükür qılmaz. Mənim ulu dərgahımda gəzəmənlilik cəyləyər? – dedi. Əzrayıla buyruq cəylədim kim, ya Əzrayıl, var dəxi ol dəli qavatın gözüne görüngil, bənizini sarartğıl, -dedi, – canını xırlatğıl, alğıl -dedi".

Əzrayıl bir dəfə Dəli Domrula həmlə edir, lakin gücü çatmır. İkinci dəfə onun atının gözüne görünür, at ürküb Dəli Domrulu yerə vurur. Və Əzrayıl onun köksü üzərinə qonur. Dəli Domrul aman diləyir, Allaha xoş gətməyən sözləri sərxoş olub dediyini söyləyir:

Mərə, Əzrayıl, aman,

Tanrının birliyinə yoqdur güman!

Mən səni höylə bilməz idim,

Oğurlayın can aldığın duymaz idim.

Dökməsi böyük bizim dağlarımız olur,

O dağlarımızda bağlarımız olur.

Ol bağların qara salqımları – üzümü olur,

Ol üzümü sıqarlar, al şərabı olur,

Ol şərabdan içən əsrük olur.

Şərablıydım, duymadım,

*Nə söylədim, bilmədim.
Bəgligə usanmadım,
Yigitligə doymadım.
Canım alma, Əzrayıl! -dedi.*

Əzrayılın yalnız buyruğa əməl etdiyini biləndə Dəli Domrul Allaha yalvarır:

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən,
Görklü Tanrı!
Neçə cahillər səni göydə arar, yerdə istər,
Sən xod möminlərin könlündəsən,
Daim duran cəbbar Tanrı,
Baqi qalan səttar Tanrı!
mənim canım alur olsan, sən alqıl,
Əzrayıl almağa qoymağıl, -dedi.*

“Allah-təalaya Dəli Domrulun burada sözü xoş gəldi. Əzrayıla nida eylədi ki, çün dəli qavat mənim birligim bildi, birligimə şükür qıldı, ya Əzrayıl, Dəli Domrul can yerinə can bulsun, onun canı azad olsun, - dedi”.

Dəli Domrul əvvəl qoca atasından, sonra qoca anasından can istəyir, ancaq heç biri razı olmur. Dəli Domrulun xatunu məsələni biləndə

*Sənin ol müxinnət anan, baban
Bir canda nə var ki, sana qıymamışlar?!
Əril tanıq olsun,
Kürş tanıq olsun!
Yer tanıq olsun,
Əri tanıq olsun,
Gög tanıq olsun!
Qadir Tanrı tanıq olsun!*

Mənim canım sənin canınca qurban olsun! -deyir. Halalının sözündən rıqqətə gələrək Allaha belə müraciət edir:

*...Ulu yollar üzərinə imarətlər yapayım sənin üçün!
Ac görsəm doyurayım sənin üçün!
Yalınçıq görsəm donadayım sənin üçün!
Alırsan ikimizin canın bilə qoyqul,
Kərəmi çox qadır Tanrı!..*

Allah-təala Dəli Domrulla halalına uzun ömür verir, Əzrayıla əmr edir ki, gedib Dəli Domrulun ata-anasının canını alsın.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Allah-tanrı obrazının bu cür sərbəst, sadələvhcəsinə, bir qədər də ərkyana yaradılması, birincisi, epos təfəkkürünün xarakteri ilə bağlıdır, ikinci tərəfdən, türk düşüncəsinin tipologiyasından irəli gəlir. Türklər qədim dövrlərdən başlayaraq öz Tanrıları ilə sıx mənəvi-ruhi təmasda olmuş, ondan qorxub-çəkinməmiş, əksinə, ona könlüdən bağlanmış, İslamı qəbul edəndən sonra həmin sadələvhlik, səmimilik müsəlman Allahına münasibətdə də özünü göstərmişdir. Lakin ilk dövrdə belə olmuşdur... Tədricən sadələvhlik mistika, səmimilik isə mənəvi-ruhi diplomatiya ilə əvəz olunmağa başlamış, müxtəlif təriqətlər, ruhani məktəblər, tendensiyalar yaranmışdır.

“Kitab”da Tanrı-Allah sevgisi ata-ana sevgisi qədər münis, isti və səmimidir.

Qorqudşünaslıqda “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” özünün qeyri-adi, orijinal məzmunu ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, mübahisə doğurmuşdur. Akad. V.V.Bartold həmin boyun dastana sonradan əlavə edildiyini söyləmiş, professor M.H.Təhmasib isə həmin fikri müdafiə edərək daha irəli getmişdir; o, (M.H.Təhmasib) Dəli Domrul obrazının “təkamül”ünü bu cür xarakterizə edir: “Qədim variantda allaha asi kəsilmə, al qanadlı Əzrail”i saymayan, onu öldürüb yaxşı yigidləri xilas etmək” istəyən bu məğrur gənc yeni dastanda bir quru çayın üstündə körpü yapıdırıb keçəndən otuz axça, keçməyəndən döyə-döyə qırx axça alan” yelbeyin, avam, cahil,

nadan bir dəlisov şəklinə salınmış, alçaldılmış, miskinləşdirilmişdir. Boyun son variantını işləyən dastançı – Ozan onu elə bir hala gətirib çıxarır ki, axırda o, öz qanmazlığını, nadanlığını” dərk” edir”.

Görkəmli Azərbaycan folklorşünasının həmin mülahizəsini haqlı olaraq tənqid edən tələbələrindən biri (professor B.Abdulla) da öz növbəsində məsələni, demək olar ki, düzgün qoymur: guya boyun yaradılmasında məqsəd “Allahın ucalığını, vahidliyini, İslami ənənələrin geniş yayılmağa başladığını (bu sonuncunun nə demək olduğu məlum deyil – N.C.), tanrı mələklərindən olan Əzrailin mövqeyini bildirmək” imiş. “Oğuz türklərinin müsəlmanlığı qəbul etdikləri dövrdə yaranan “Dəli Domrul boyu” (X.Koroğlu) bizim fikrimizcə, İslama qədərki türk dünyagörüşü ilə İslamın qarşılaşmasını (və bu zaman ortaya çıxan idrak problemlərini!) özünəməxsus bir şəkildə – orta əsrlər epos məntiqi ilə əks etdirir. Boyda şərabın xatırladılması da təsadüfi deyil – eposun “arı könüldə pas olsa şərab açar” məntiqi (“Bəkil oğlu Əmran boyu”nda xatunu Bəkilə deyir) burada yerimir, əksinə, Dəli Domrul günahını şərab içməsi ilə əlaqələndirir. Qeyd edək ki, “Bamsı Bəyrək boyu”nda qəhrəman bəzirganları yağmalamış kafir üzərinə gedəndə “şərab içərkən içməz” olur, “altun ayağı yerə” çalır”. Və beləliklə, İslam eposda, ehtiyatla da olsa, şərabə öz klassik münasibətini bildirir.

“Dəli Domrul boyu” göstərir ki, İslama qədərki türk oğuz təfəkkürü İslamı müəyyən mühakimələrlə, sorğu-suallarla, qeyd-şərtlə qəbul edir, İslam türk təfəkküründə boşluğa, ideyasızlığa düşür...

Oğuz igidləri bu və ya digər çətinliyə düşəndə Allah-təalaya sığınıb ona dua edirlər:

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən,
Əziz Tanrı.
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın.*

*Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən,
Allahi-səmədsən.
Adəmə sən tac urdun,
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.
Nəmrud gögə ox atdı,
Qarnı yarıq balığı qarşı tutdun.
Ululuğuna həddin yox,
Sənin boyun qəddin yox.
Urduğun ulatmıyan ulu Tanrı,
Basdığın bəlirtməyən bəlli Tanrı!
Götürdüyün gögə yetirən görklü Tanrı,
Qaqıdığın qəhr edən qəhhar Tanrı!
Birliginə sığındım!
Çələhim, qadir Tanrı, mədəd səndən!
Qara donlu kafirə at dəpirəm,
İşimi sən önər!..
Yaxud:
Yucalardan yucasan,
Yuca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən,
Görklü Tanrı!
Sən Adəmə tac urdun,
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.
İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulqadın,
Götürüb oda atdırdın,
Odu bustan qıldın...
Birliginə sığındım,
Əziz Allah!
Xocam, mənə mədəd!*

Müsəlman Allahının müəyyən xüsusiyyətlərini yada salan oğuz igidi onu şəxsləndirir, mükəmməl bir obraza çevirir. Və ona aşağıdakı təyinləri aid edir:

- a) mistik-ruhani təyinlər;
- b) insani, yaxud bəşəri təyinlər.

Mistik – ruhani təyinlərin, demək olar ki, hamısı dini kitablardan, hədislərdən gəlir-burda “epos müəllifi” orijinallıq eləmir. İnsani, yaxud bəşəri təyinlərə gəldikdə isə bunların əksəriyyəti İslamın qəbulunun ilk dövründə xalq təfəkküründə müəyyənləşmiş, əsasən orijinal ifadələrdir: yucalardan yucasan, kimsə bilməz necəsən, urduğun ulatmıyan, basdığı bəliktməyən, götürdüyün gökə yetirən, qağıdığın qəhr edən və s. Allah-Tanrıya edilən dualarda mistik-ruhani təyinlərlə insani, yaxud bəşəri təyinlər ideya-məzmunca səsləşir, təyin olunan barədə bütöv təsəvvür yaradır. Ona görə də bizə belə gəlir ki, Allah-Tanrıya aid edilən mistik-ruhani təyinlərin əksəriyyəti dini mənbələrdən əvvəl eposun dilinə keçmiş müəyyən müddət şifahi ömrünü yaşamış, sonra “Kitab”da əks olunmuşdur.

Eposda İslam dini başqa dinlərlə müqayisə edilir və birincinin üstünlüyü müxtəlif formalarda sübut, yaxud təsdiq olunur.

Müsəlman Allahı həm xristian Allahından, həm də bütələrdən müqayisə olunmaz dərəcədə qüdrətli, hər şeyə qadir hesab edilir.

Eposun qəhrəmanlarında belə bir təsəvvür var ki, Allah-Tanrı qoyarsa, imkan verərsə, onlar hər hansı çətinliyin öhdəsindən asanlıqla gələ bilirlər. Bununla belə, Allahın insanın öz daxilində olması fikri müəyyən qədər deklorativ şəkildə irəli sürülsə də (sən xoş möminlər könlündəsən!), eposun qəhrəmanları xüsusi hallarda Allah-təalaya müraciət edir, onun müdafiəsinə ehtiyacları olduğunu bəyan edirlər (“Allahıma sığındım!” ” deyər). Bu isə Allah-Tanrı inamının “Kitab”da hələ lazımi ruhi-mənəvi, intellektual səviyyəyə çatmadığını, yaxud oğuz igidinin epik düşüncə sərbəstliyini bir daha təsdiq edir. “Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda kafiri yenmək üçün Allaha

yalvaran gənc igidlə kafir arasında dini dünyagörüşlərin müqayisəsinə əsaslanan dramatik bir söhbət gədir:

“Kafir aydır:

– Oğlan alındınsa, Tanrınımı yalvarırsan? Sənin bir Tanrın varsa, mənim yetmiş iki büt-xanəm var, – dedi.

Oğlan aydır:

– Ya asi mələm, sən bütələrinə yalvarırsan, mən aləmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım, – dedi.

Həqiqətə Cəbrayıl buyurdu kim, ya Cəbrayıl, var şol quluma qırq ərəcə qüvvət verdim, – dedi.

Oğlan kafiri götürdü yerə vurdu, burnundan qanı düdük kibi şorladı. Sıçrayıb şahin gibi kafirin boğazın ələ aldı. Kafir aydır:

– Yigit, aman! Sizin dinə nə derlər? Dininə girdim, – dedi. Barmaq götürüb, şəhatə gətirüb müsəlman oldu. Qalan kafirlər bilüb meydanı salub qaçdı”.

Allah-tanrı oğuz igidinin ilham, emosional güc verir, Allah eşqi ilə silahlanmış qazi ərən hər cür fiziki maneəni dəf edir.

Təpəgözün qurduğu tələyə düşən Basatın dilinə kəlməyi-şəhadət gəlir: “La ilahə illəllah, Məhəmməd rəsul allah, – dedi. Dedi, həmin dəm günbədə yarıldı, yeddi yerdən qapı açıldı, birindən daşra gəldi.

...Təpəgöz aydır:

– Oğlan, qurtuldunmu?

Basat aydır:

– Tanrım qutardı, – dedi”.

İslam dininə, onun kanonlarına, obrazlarına hörmət, ürək-dən inanmaq, sədaqət göstərmək eposun ideya-məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərən, bir sıra hallarda isə onu hətta müəyyən edən motivlərdir. Bizim qəti inamımıza görə, oğuz igidinin yenəcə qəbul etdiyi, yalnız əsaslarını bildiyi, təfəsilatına hələ dərinədən bələd olmadığı İslam dininə sədaqəti İslam ideologiyasının imkanlarından daha çox həmin oğuz igidinin xarakterləri – ümumiyyətlə sədaqətliliyi, ümumiyyətlə, səmimiyyəti, ümumiyyətlə ünsiyyətçilliyi ilə əlaqədardır.

Aruz igid Beyrəkdən Qazana düşmən olmasını tələb edərkən Beyrək razı olmur. Onu namərdcəsinə öldürürlər və ölməmişdən əvvəl vəsiyyəti edir ki, "yarın qiyamət günündə mənim əlim Qazan xanın yaqasında olsun, mənim qanım Aruza qoursa".

Həm Aruzun hərəkəti, həm də Beyrəyin vəsiyyəti Qazana bərk təsir edir. "Kitab"da deyilir: Qazan "Beyrəkin qanın dayısından aldı. Aruzun evini çapdırdı, elini-gününü yağmaladı. Yigit bəglər doyum oldu".

Aruzun qeyri-insani hərəkətinə eyni zamanda Allaha xoş getməyən hərəkət kimi baxılır. Və o, lazımı şəkildə cəzalandırılır. Bu və buna bənzər külli miqdarda misallar göstərir ki, İslam dininin tələbləri türk-oğuz əxlaqının mədəniyyətinin tarixi tələbləri ilə, demək olar ki, ziddiyyət təşkil etmir. İslam dinini ümumən türk düşüncəsini zədələmədən, deformasiyasız qəbul edir.

"Kitab"ın "Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda İslamın qəbulu, sonrakı bir sıra boylardan fərqli olaraq, bilavasitə ideya-mənəvi problem kimi qoyulmur. Lakin məsələnin ondan az vacib olmayan başqa bir tərəfinə toxunulur ki, bu da İslama qədərki düşüncə tərzini, etnopsixologiya ilə müsəlman dünyagörüşünün əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Düzdür, həmin əlaqələndirmə hələ zəifdir, üzdəndir, bununla belə, hiss edilir ki, İslama qədərki türk mədəniyyətindən İslama birbaşa çıxış mövcuddur:

"Xanlar xanı Xan Bayındır ildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan, ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu.

– Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin. Yəərsə, yesin, yeməzsə dursun getsin, – demişdi. – Oğlu-qızı olmayanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəlli bilsin, – demişdi".

Bayındır xanın göstərişi təsadüfi deyil, o kimisə təhqir etmək, cəmiyyətin gözündən salmaq məqsədi də güdmür, hansısa qədim bir adəti, mərasimi yerinə yetirir... Bayındır xanın

məclisinə gələn Dirsə xan bu göstərişdən, yəni oğlu, qızı olmadığı üçün qara çadıra oturulmasından narazı qalsa da, günahı özündə, yaxud xanımında görür. Oturmayıb evinə qayıdır.

Məsələ burasındadır ki, Bayındır xanın göstərişi elə onun özü tərəfindən İslamı məntiqlə əsaslandırılır: "Allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız".. Və həmin məntiq xanımının Dirsə xana məsləhətində də davam etdirilir:

*Hay, Dirsə xan,
Mənə qəzəb etmə,
İncinib acı sözlər söyləmə!..
Yerindən uru durgil,
Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil,
Atdan, ayğırdan, dəvədən buğra,
qoyundan qoç öldürgil.
İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin
üstünə yığnaq etgil.
Ac görsən doyurgil,
Yalnız q görsən donatgil,
Borculuyu borcundan qurtargil.
Təpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır,
Ulu toy eylə,
Hacət dilə!..
Ola kim bir ağzı dualının alqış ilə
Tanrı bizə yetman əyal verə...*

Dirsə xan məsləhətə qulaq asır, deyilənləri edir... "Əl gö-türdülər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışı ilə Allah-təala bir əyal verdi, xatunu hamilə oldu. Bir neçə müddətdən sonra bir oğul doğurdu".

Dirsə xanın oğlu igidlik göstərir, Dədə Qorqud gəlib ona ad verir, sonra isə deyir: "Adını bən verdim, yaşını Allah versin".

Göründüyü kimi, Dirsə xanın oğlu Allahın mərhəməti ilə doğulur, ona hansı taleyin veriləcəyi də Allahdan asılıdır... Buğaca böhtan atan qırx yoldaşı da onu məhz "şəriət"i pozmaqda" günahlandırır:

Görürmüşən, Dirsə xan, nələr oldu...
Yarıməsın, yarçıməsın sənin oğlun,
kür qopdu, ərcil qopdu.
Qırx yigidin boyuna aldı,
Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi.
Nə yerdə gözəl qopdusa, çəkib aldı,
Ağ saqqallı qocanın saçın dartdı...
Aqan duru sulardan xəbər keçə,
Ərquru yatan Ala dağdan betər aşə,
Xanlar xanı Bayındır xana xəbər varə,
Dirsə xanın oğlu böylə bidət işləmiş, – deyələr...

Beləliklə, gənc oğuz bəyinin həyatı müxtəlif tərəflərdən bu və ya digər dərəcədə İslam ideologiyası, məənəviyyatı ilə əhatə edilir.

Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslama qədərki dünyagörüşlərin, dini inamların hələ kifayət qədər canlı olduğu məlumdur; məsələn, Dirsə xanın oğlundan nigaran xanımı öz emosiyasını bu cür ifadə edir:

...Çıxsın bənim kor gözüüm,
A Dirsə xan, yaman səgrir!
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım,
Yaman sızlar!..
Sarı yılan soqmaqdan aqca tənim qalqıb şişər,
Yalnızca oğul görünməz, bağırim yanar...

Yaralanıb özündən getmiş oğlu Buğacı axtarıb tapan ana ona belə müraciət edir:

Qara qıyma gözlərin
uyxu almış, açqıl axı.
Ol ennicə sinəcığün
Uzunalmış yığışır axı.
Tanrı verən datlı canın
Seyrandaymış indi, axı.

Yüz-gözündə canın varsa,
Oğul, ver xəbər manə,
Qara başım qurban olsun, oğul, sanə!..

“Yalnızca oğul”u itirəcəyindən qorxub həyəcanlanan, çılğınlaşan ana oğlunun gəlib çıxdığı Qazlıq dağına qarğayır. Huşu özünə gəlmiş Buğac anasını bundan çəkindirir:

Bəri gəlgil,
Ağ südün əmdiyim qadınım ana!
Ağ birçəkli, izzətli canım ana!..
Aqarına qarğamagil,
Qazlıq dağının suçu yoqdur.
Qaçar keyklərinə qarğamagil,
Qazlıq dağının günahı yoqdur...
Qarğusan, habama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır.

Xızırın məsləhəti ilə Buğacın yarasını ana südü, dağ çiçəyi ilə müalicə edib sağaldırlar...

Kafirə özünün kimliyini, əslini, kökünü “izah edən” Qazan xan müsəlman olduğunu, “Məhəmmədin dini eşqinə qılinc urduğu”nu”, kafir şəhərləri aldığını deməklə yanaşı onu da deyir ki:

Ağqayanın qaplanın erkəgində bir köküm var,
Ortac qırda sizin keyikləriniz durqurmaya.
Ağ sazın aslanında bir köküm var,
Qazalaca yondunuz durqurmaya.
Əzvay qurd ənigi erkəyində bir köküm var,
Ağca yunlu tümən qoyunun gəzdirməyə.
Ağ sonqur quşu erkəgində bir köküm var,
Ala ördək, qara qazın uçurmaya.
Qalın Oğuz elində bir oğlum var – Uruz adlı,
Bir qardaşım var – Qaragünə adlı,
Yenidən doğanını durqurmayalar.

*Əlinə girişmişkən, mərə, kafir,
Öldür məni, yitir məni!..
Qılincından saparım yoq,
Kəndü əslim, kəndü köküm sökməgim yoq.*

İslama qədərki inamların "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı çoxçeşidliliyi müxtəlif dövrlərin düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün müəyyən idrak qanunlarına müvafiq olaraq sinxronlaşması ilə bağlıdır – müşahidələr göstərir ki, "Kitab"da (və deməli, eposda) aşağıdakı dini dünyagörüşü formaları bu və ya digər miqyasda (və keyfiyyətdə) əks olunur:

- 1) ibtidai inamlar (xüsusilə təbiətə inam, yaxud təbiəti canlı təsəvvür etmək), mifologiya;
 - 2) tanrıçılıq;
 - 3) İslam.
- Məsələn, "Kitab"da deyilir:

*Çığnam-çığnam qayalardan axan su,
Ağac gəmiləri oynadan su,
Həsənlə Hüseynin həsrəti su,
Bağ və bostanın ziynəti su,
Aişə ilə Fatimənin nigahı su,
Şahbaz atlar içdigi su,
Qızıl dəvələr gəlib keçdigi su,
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su!..
Ordumun xəbərini bilirmisən, degil mana,
Qara başım qurban olsun, suyum sana.*

Su ilə xəbərləşmək, sudan xəbər soruşmaq qədim türklərin su ilə bağlı zəngin inamlarının ifadəsidir. Həmin inamların bir çoxu İslam dini ilə birləşərək bu günə qədər yaşamaqdadır. Həyat mənbəyi olan suyun qədim türk təfəkküründə bu cür möhkəm yer tutması tamamilə təbiidir.

"Kitab"da su kultu ilə yanaşı ağac kultu da diqqəti çəkir – Qazan xanın oğlu Uruzu kafirlər dara çəkmək (ağacdən asmaq) istərkən ağaca belə müraciət edir:

*Ağac, ağac dersəm sana ərlənmə, ağac!..
Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac,
Musayi-kəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac,
Qara-qara dənizlərin gəmisi ağac,
Şahi-Mərdan Əlinin Düldülünün əyəri ağac,
Zülfüqarın qınılən qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseynin beşigi ağac,
Əgər ərdir, əgər övrəldir, qorxusu ağac!..
Başın ala baqar olsam, başsız ağac,
Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan yigittligim səni dutsun, ağac!*

Müşahidələr göstərir ki, "Kitab"da öz əksini tapmış inamlardan biri də qurd (boz qurd) inamıdır, lakin bu inam da arxaikləşmiş, hətta demək olar ki, totemlə heyvan (canavar) arasındakı fərq götürülmüşdür. Ona görə də Qazan xanın qurda müraciətində kifayət qədər sırası, adi təyinlər işlədilir, qurdun totem funksiyası arxa planda qalır:

*Qaranqu axşam olandı günü doğan,
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran,
qaraqoç atları kişnəşdirən,
Qızıl dəvə gördüyündə hozlaşdırən,
Ağca qoyun gördüyündə quyruq çırpıb qamçılayan,
Arxasını urub hərəkət ağılın ardın sökən,
Qarma-bükək simizin alıb tutan,
Qanlı quyruq üzüb çap-çap yudan,
Avazı qaba köpəklərə qovğa salan,
Çaqmalıca çobanları dülə yügürdən...
Ordumun xəbərini bilirmisən, degil mana,
Qara başım qurban olsun, qurdum, sana!*

"Kitab"da öz əksini tapmış inamlardan biri də qadın – Ana inamıdır ki, bu inam kifayət qədər canlı, funksionaldır. Epos

nəinki “Ana haqqı – Tanrı haqqı” deyir, cyni zamanda həmin məntiq bir sıra boylarda özünü bilavasitə təsdiq edir. Görünür, İslamın qəbulu, eləcə də oğuz cəmiyyətinin inkişafı Ana kultunun dairəsini daha da genişləndirmiş, hətta ona müəyyən semantik rəngarənglik gətirmişdir.

Müşahidələr, müqayisələr göstərir ki, “Kitab”da İslama qədərki əsas dini dünyagörüşü tanrıçılıqdır, lakin ibtidai inanların, mifoloji obrazların bu və ya digər şəkildə təzahürü barədə danışmaq mümkün olsa da, İslama qədərki Tanrı (türk Tanrısı) “Kitab”da bilavasitə iştirak etmir. Bunun da əsas səbəbi, fikrimizcə, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Tanrıçılıq ibtidai dinlərlə, inanlarla müqayisədə yüksək səviyyəyə qalxmış dünyagörüşü forması olduğuna görə onlardan daha asan İslamlaşmış, daha az relikt vermişdir;

2) İslamı (heç olmasa onun əsas prinsiplərini) qəbul etmiş cəmiyyət, xalq öz eposunda (ümumən epik təfəkküründə İslam Allah -Tanrısı ilə rəqabət apara biləcək ikinci Tanrıdan (türk Tanrısından) imtina etməli olmuşdur;

3) Tanrıçılığın bir sıra xüsusiyyətləri İslam dini tərəfindən çətinləşdirilmiş, beləliklə, İslamın “türk İslamı” adlandırma biləcəyimiz variasiyası meydana çıxmışdır.

Və bütün bunlara görə “Dədə Qorqud” eposunda biri digərini əvəz etmiş müxtəlif dini dünyagörüşü formalarının İslam dininin üstünlüyü ilə bir iyerarxiyası əmələ gəlmişdir.

“Kitab”dakı həmin dini-mənəvi, ideoloji iyerarxiya özünü yığcam şəkildə daha çox boyların axırında gələn “yum”larda göstərir:

*Yerli qara dağların yıqılmasın!
Kölgəlikcə qaba ağacın kəsilməsin!
Qamən aqan görklü suyun qurumasın!
Qanadların ucları qırılmasın!
Çaparkən ağ-boz atın hüdrəməsin!
Çalışanda qara polad uz qılıncın kütəlməsin!
Dürtüşərkən al göndərin ufanmasın!*

*Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı bahən yeri uçmaq olsun!
Haqq yandıran çırağın yana dursun!
Qadir Tanrı səni namərd də möhtac eləməsin!*

Göründüyü kimi, burada müxtəlif dini dünyagörüşü formaları süxurlaşır, – türklər tərəfindən qəbul edilmiş İslam dini İslama qədərki dünyagörüş formalarını dərhal inkar etmir, müsəlmanlaşma prosesi mənəvi sahədə tədricən gedir.

Ümumiyyətlə, “Kitab”da İslamın qəbulunun iki məqamını ayırmaq lazımdır:

1) İslamın oğuz türkləri tərəfindən qəbulu;

2) İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər) tərəfindən qəbulu.

İslamın oğuz türkləri tərəfindən qəbulu “Kitab”da üzde olan bir məqam deyildir, – o, daha çox “Kitab”ın daxili məzmununu təşkil edən mənəvi məsələdir. İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər) tərəfindən qəbuluna gəldikdə isə, bu məqam kifayət qədər üzdedir... “Kitab”ın, artıq qeyd olunduğu kimi, əsas ideyalarından birini məhz bu – kafirlərin müxtəlif münasibətlərlə İslamı qəbul etməsi təşkil edir.

“Kitab”dan görünür ki, İslam dini oğuzların — müsəlman türklərin etnoqrafiyasına da daxil olmuşdur – bu baxımdan “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Dədə Qorqudun Dəli Qarcarın bacısı Banı Çiçəyə elçi getməsi hadisəsi müəyyən maraq doğurur... Dədə Qorqud qızı bu cür istəyir: “Qarşı yatan qara dağını aşmağa gəlmişəm, aqıntılı-görklü suyunu keçməyə gəlmişəm, gen ətəginə, dar qoltuquna qısılmağa gəlmişəm. Tanrının buyuruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə, bəgim, aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banı Çiçəyi Bamsı Beyrəgə diləməyə gəlmişəm”.

Dəli Qarcar Dədə Qorqudu vurub öldürmək istəyir. Dədə tanrıya sığınıb ismi-əzəm oxuyur. Qarcara “çalursan əlin qurusun!” -deyə qarğış edir... Və “haqq-təalanın əmrilə Dəli

Qarcarın əli yuqarıda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət yiyəsi idi. Diləgi qəbul oldu.

Dəli Qarcar aydır:

– Mədəd, aman, əl-aman! Tanrının birliyinə yoqdur güman. Sən mənim əlimi sağaldı gör, tanrının buyruğu ilə, peyğəmbərin qövlilə qız qarındaşımı Beyrəgə verəyin, – dedi, üç kərrə ağzından qərar eylədi, günahına tövbə eylədi.

Dədə Qorqud dua eylədi, Dəlinin əli haqq əmriylə sapasağ oldu”...

Gəriyə qayıdan Dədədən nələr olduğunu soruşduqda belə cavab verir: “Allahın inayəti, ərənlərin hümməti oldu, qızı aldım”.

“Kitab”da İslam dininin artıq dövlətçilik düşüncəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərən məqamlara təsadüf olunur; məsələn, “Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda Qazan xanın incimış, padşaha asi olmuş Bəkilə xanımı belə deyir: “Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar tanrının kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz”.

Lakin istər eposda, istərsə də “Kitab”da İslam dini qədim türk dövlətçilik ənənələrinə əhəmiyyətli təsir edə bilmir. Ona görə ki, həmin dinin təşəkkül tapıb formalaşdığı mühitdə dövlət quruculuğu təcrübəsi güclü deyildi. İslam dinini qəbul etmiş türklər mövcud dövlətçilik ənənələrinə əsaslanaraq orta əsrlərin möhtəşəm İslam türk imperiyalarını yaratdılar. Və qədim türk dövlətçilik təfəkkürü İslam mədəniyyətini yüksəltdi, zənginləşdirdi, mühafizə etdi.

Eposda müsəlman türklərin, əgər belə demək mümkündürsə, əsas vəzifəsi (bəlkə də, stixiyası, təbii istəyi, marağı!) kafirlər üzərinə axına getməkdən ibarətdir... Ona görə də “Ədəbiyyat ensiklopediyası lüğəti”nin “eposun əsas məzmununu oğuzların istila olunmuş Qafqaz torpaqlarında öz hakimiyyətlərini təsdiq etmək üçün kafirlər”lə döyüşləri təşkil edir” fikri (həmin fikrin müəllifi türk dünyasının görkəmli folklorşünası Xalıq Koroğludur) ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

“Qazlıq Qoca oğlu Yegnəgin boyu” belə başlayır:

“Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikmişdi. Ala seyvan gök yüzünə aşınmışdı. Bin yerdə ipək xaliçə döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəkləri söhbətə dərilməmişdi. Yemə-içmə idi.

Qazlıq Qoca derlərdi, bir kişi vardı. Bayındır xanın vəziri idi. Şərabın itisi başına çıxdı. Qaba dizinin üzərinə çökdü, Bayındır xandan aqın dilədi.

Bayındır xan dəstür verdi: “Nərəyə dilərsən var” -dedi.

Qazlıq Qoca iş görmüş, işə yarar adam idi. Yarar qocaları yanına cəm eylədi. Yadığı-yarağı ilə yola girdi.

Çoq dağlar, dərə-təpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzmürd qələsinə gəldi. Qara dəniz kənarında idi. Ona iribən qondular. Ol qələnin bir təkuru var idi, adına Arşın oğlu Dirək təkür deyər-lərdi. Ol kafirin altmış arşın qaməti vardı. Altmış batman güz salırdı, qatı möhkəm yay çəkirdi. Qazlıq Qoca qələyə yct-dügiylən cəngə başladı”.

Doğrudur, Qazlıq Qoca Arşın oğlu Dirək təkura məğlub olub əsir düşür, lakin fakt faktlığında qalır ki, o mərd-mərdanə qəzayə getmişdi... Qazlıq Qoca kimi Uşun Qoca oğlu Əgrək də əsir düşür, lakin onun axına getməsinin “səbəb”i var:

“...Bahadır dəli, yaxşı yigit idi. Bayındır xanın divanına qaçan istəsə varır gəlirdi. Bəglər bəgi olan Qazan divanında buna heç qapı-baca yoğıdı. Bəgləri basıb Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat cəlməzdi.

Məgər, xanım, genə bir gün, bəgləri basıb oturcaq, Tərsuzamış derlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır:

– Mərə, Uşun Qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıncilə, ətməgilə alıbdir. Mərə, sən başımı kəsdin, qanımı tökdün, acımı doyurdun, yalınıqımı donatdın? –dedi.

Əgrək aydır:

Mərə, Tərsuzamış, baş kəsib qan tökmək hünərmidir? –dedi. Aydır:

– Bəli, hünərdir.

Ba! Tərsuzamışın sözü Əgrəgə kar elədi. Durdu Qazan bəgdən aqın dilədi. Aqın verdi. Çağırtıdı, aqınçı dərildi. Üç yüz say cidalı yigit bunun yanına cəm oldu”...

Axına, yaxud qəzaya getməyin bir forması da eposda “ova getmək” şəklində təzahür edir. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Qazan xan yeyib-içib oturarkən qəflətən belə bir qərar çıxarır ki, “yürüyəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın-keyik yıqalım...” Və Qazan xan böyük bir dəstə ilə həqiqətən ova çıxır. Lakin bu ov nəticə etibarilə kafirlər üzərinə müzəffər yürüşlə sona yetir.

“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin dutsaq olduğu boy”da da axına, yaxud qəzaya getmək ova getmək şəklində təzahür edir... “Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü, soluna baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığı Uruzu gördü. Əlin əlinə çaldı ağladı... Qazan aydır: Bəri gəlgil, qulunum oğul! Sağım ələ baqdıqımda qardaşım Qaragünəyi gördüm, – baş kəsibdir, qan töküpdür, çuldi alıbdır, ad qazanıbdır. Solum ələ baqdıqımda dayım Aruzu gördüm, — baş kəsibdir, qan töküpdür, çuldi alıbdır, ad qazanıbdır. Qarşım ələ baqdıqımda səni gördüm. On altı yaş yaşladın. Bir gün ola düşəm öləm, sən qalasan. Yay çəkmədin, ox atmadın, baş kəsmədin, qan tökmədin. Qanlı Oğuz içində çuldi almadın. Yarınkı gün zaman dönüb, bən ölüp sən qalacaq, tacım-taxtım sana vermiyələr deyü sonı andım ağladım, oğul! –dedi.

Uruz burada söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş. Aydır:

–A bəg baba, dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağlın yoq. Dənəcə böyümüşsən, darıca beynin yoq. Hünəri oğul atadanmı görür ögrənər, yoxsa atalar oğuldanmı ögrənər. Qaçan sən mənə alıb kafir sərhədinə çıqardın, qılıc çalib baş kəsdin, mən səndən nə gördüm nə ögrənəm, –dedi.

Qazan bəg əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü. Aydır:

–A bəglər, Uruz xub söylədi. Bəglər, siz yeginiz, içiniz, söhbətinüz dağıtmınız. Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yeddi günlük azuqəylə çıqayın. Ox atdığım yerləri, qılıc çalib baş kəsdiyim yerləri göstərayım. Kafir sərhədinə – Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə dağa alıban çıqayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər, –dedi”.

Göründüyü kimi, burada əsl məqsəd ova getmək, yeyib-içmək deyil, Qazan istəyir ki, oğlu Uruzu qazi kimi yetişdirsin, kafirlə döyüşməyə, onu istənilən vaxt məğlub etməyə hazırlasın. Həqiqətən, bu öyrətmə, hazırlama prosesi “Kitab”da bütün aydınlığı, dəqiqliyi ilə öz əksini tapmışdır:

“Qazan oğlunu alıb qara dağlar üzərinə ava çıqdı. Av avladı, quş quşladı, sığın-keyik yıqdı.. Məgər Başiaçuq tatyən qələsindən, Akska qələsindən, kafirin casusu vardı, Təkura gəldi. Aydır:

– Hay, nə oturursan? İtini ulatmayan, çətigünü movlatmayan alpanlar başcısı Qazan oğlançuqilə sərxoş olub yatırırlar, –dedi.

...Toz yarıldı, gün gibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı. On altı min it ürməkli, keçə börklü, azqun dinli, quzğun dilli kafir çıqa gəldi.

Qazan qonur atın çəkirdi bütün bindi. Oğlu Uruz cilovunu çəkirdi, bədöy atın oynatdı, qarşı gəldi. Aydır:

*Bəri gəlgil, ağam Qazan,
Dəniz kibi qararub gələn nədir?
Od kibi şılayıb, ildız kimi parlayıb
gələn nədir?..*

...Qazan Aydır:

*- Bəri gəlgil, arslanum oğul.
Qara dəniz kibi yayqanıb gələn
kafirin ləşkəridür,
Gün kibi şılayıb gələn
kafirin başında işığıdır.
İldız kibi parlayıb gələn
kafirin cidasıdır.*

Azğun dinli yağı kafirdir, oğul - dedi.

Oğlan aydır:

- Yağı deyü nəyə deyirlər?

Qazan aydır:

–Oğul, onunçün yağı derlər ki, biz onlara yetsəvüz öldürürüz, onlar bizə yetsə öldürər, – dedi.

Uruz aydır:

–Baba, içində bəg yigitlər öldürsələr, qan sorulları, davalarmı?

Qazan aydır:

–Oğul, bin kafir öldürsən, kimsə səndən qan davalamaz. Amma azqun dinli kafirdi, xub yerdə tuş oldu. Vəli mana sən yaman yerdə duşaq oldun. oğul - dedi”.

Uruz döyüşmək, özünü göstərmək, kafir öldürüb ad almaq istəyir, lakin atası təcrübəsiz gəncin düşmən üzərinə getməsinə razı olmur:

Oğul, oğul, ay oğul!

Mənim ünüm ünlə, sözüm dinlə...

Ol kafirin üçün atıb birin yazmaz

oqçusu olur.

Adam ətin yaxni qılan aşbazı olur.

Sən varası kafir degil...

Qazan xan oğluna məsləhət bilir ki, dağ başına çıxıb onun kafirlərlə necə vuruşmasına tamaşa etsin, baxıb öyrənsin. Qazan kafirə at salır, döyüşə başlayır... Döyüşü izləyən Uruz həvəslənir, o da qırx igidi ilə birlikdə kafirin üzərinə yeriir. Lakin əsir düşür.

Qazan oğlu Uruzu əsirlikdən qurtarır.

“Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruzu çıxardığı boy”da gənc igid Uruz atasının Tomanın qalasında əsir olduğunu bilən kimi qərar verir:

“–Mən babam dustaq olduğu qələyə gedirəm. İttifaqla danışıq qıldılar. Cəmi bəglərə xəbər oldu:

–Uruz babasına gedir, yaraqla gəlin, - dedilər.

Ləşkər dərildi. Alp Uruz çadırların açdırdı, cəbbəxanasın yüklətdi. Qaragünə çəribaş oldu. Boru oqrudub köçdülər”.

Beləliklə, eposda qəzaya getməyin aşağıdakı formalarından bəhs edilmişdir:

1) xüsusi (konkret) bir səbəb olmadan, hansısa daxili ruhi-mənəvi ehtiyac nəticəsində kafir üzərinə yerimək;

2) bir yerdə “oturmaq”dan yorulub, “yerindən qalxmaq”, kafir sərhədinə ova getmək, kafirlərin gizli basqınları müqabilində onları əzib məhv etmək;

3) əsir düşmüş oğuz igidini qurtarmaq üçün kafir qalasına yürüş edib “din düşməni”ni darmadağın etmək.

“Kitab”da kafiri cəzalandırmağın kiçik miqyaslı formaları da vardır ki, fikrimizcə, onlar barədə ayrıca danışmağa ehtiyac yoxdur. Sadəcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir...

“Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda kafirlərdən bazirganların qisasını alan, Gürcüstan ağzında dava edən, baş kəsib-qan tökən qəhrəman barədə Dədə Qorqud belə deyir: “Sözüm dinlə, Baybura bəg, allah-təala sana bir oğul vermiş, tuta versün. Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun. Qər,ı yatan qara dağlardan aşar olsa, Allah-təala sənin oğluna aşut versin. Qanlı-qanlı sulardan keçər olsa, keçit versin. Qalabalıq kafirə girər isə, allah-təala sənin oğluna fürsət versin”...” Və kafirlərdən intiqam aldığına, qəza etdiyinə görə qəhrəman – Beyrək adını alır.

Axına getmək, qəza etmək ehtiyacı o dərəcəyə çatır ki, eposun qəhrəmanı atasına belə deyir: “Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadan ol durgəc gərək. Mən qaraqoç atıma binmədən ol binmək gərək. Mən qırıma varmadan ol mana baş gətirmək gərək”...

Yaxud:

“– Oğul, sən necə qız istərsən? - dedi.

Qanturalı aydır:

- Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola, mən qaraqoç atıma binmədən ol binmiş ola, mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola, - dedi”.

Biz, əlbəttə, o fikirdə deyilik ki, kafir üzərinə yürüşdə, axında, yaxud qəzada oğuz qadınları da iştirak edirlər. Lakin məsələ burasındadır ki, əsas işi, demək olar ki, kafirlərlə vuruşmaqdan, İslam dinini yaymaqdan ibarət olan (burada söhbət, təbii ki, konkret bir dövrdən, epoxadan gedir) bir cəmiyyətdə qadın “cici-bacı türkman qızı”ndan ibarət ola bilməz – dövrün, epoxanın özünəməxsus qadın ideali vardır ki, epos bunu

təqdim edir. “Kitab”da geniş yer tutan qadın obrazları – Dirse xanın xatunu, boyu uzun Burla xatun, sarı donlu Selcan xatun, Banıçiçək... İslam şəriətinin hələ özünə ram edə bilmədiyi, ərlərinə, nişanlılarına yoldaşlıq edən döyüşkən qadınlardır. Və görünür, bu cür qadın obrazlarının yaradılmasına yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz qadın – Ana kultu da müəyyən təsir göstərmişdir.

Lakin onu da qeyd etmək ki, “Kitab” artıq kişinin qadından yüksəkdə durmasını təsbit edən hökmünü verir: “... Ögünərsə ər yigit ögünsün, aslandır! Ögünmək övrətlərə böhtandır. Ögünməklə övrət ər olmaz!”

Axın, qəza, müharibə, prinsip etibarilə, kişi işidir...

Nəinki Oğuz bəyləri, Qaraçuq Çoban da ona acı sözlər söyləyən Qazan xana “Nə qağırsan bana, ağam Qazan, yoxsa köksündə yox mudur iman?... Altı yüz kafir mənim üzərimə gəldi. İki qardaşım şəhid oldu. Üç yüz kafir öldürdüm, qəza etdim. Simiz qoyun, arıq toqlu sənin qapından kafirə vermədim. Üç yerdən yaralandım”, –deyə özünün qazi olduğu qənaətinə ifadə edir:

*...Kafirə mən varayın,
Yenindən doğanın öldürəyin.
Yönümlə alım qanın bən siləyin,
Ölürsəm sənin uğruna bən öləyim.
Allah-təala qoarsa, evini bən qurtarayın...*

Qazan xan istəmir ki, evini, əsir düşmüş ailəsini kafirdən qurtarmaqda ona kimsə (o da ola ki, çoban!) kömək etsin, sonra “başıma qaxınc qaxalar” deyir; əmin olanda ki, çobanın elə bir iddiası yoxdur, Qazan xan onun da gəlməsinə razılıq verir. Lakin çobanın iddiası olmasa da, “Kitab” onu şəhid olmuş qardaşlarının qanını almağa gedən təvazökar bir qazi səviyyəsinə qaldırır: “Eylə olsa, soltanım, Qaraçuq Çoban sapan çatlatdı, dünya-aləm kafirin gözünə qaranqu oldu”.

Qaraçuq Çoban yalnız sapanı ilə deyil, dili ilə düşməne cavab verməyə qadir olduğunu göstərir...

“Kitab”da kafir üzərinə hücumə keçən müsəlman türklər həmişə belə bir dini ayini yerinə yetirirlər: “Arı sudan abdest aldılar. Ağ alınların yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat götürdülər”.

Yaxud: “Yaradan – Allahdan mədəd! –dedi, – Qoşun atından yerə endi. Aqıb gedən arı sudan abdest aldı. Ağ alını yerə qoydu, namaz qıldı. Ağladı, qadir Tanrıdan hacət dilədi. Yüzün yerə sürdü. Məhəmmədə salavat gətirdi. Dəvə kibi kükrədi, aslan kibi ökürədi, nəre urub hayqırdı. Yapa yalnız kafirə at dəpdi, qılıc urdu”...

Yaxud da: “Arı sudan abdest aldılar. İki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər. Bitəkələf kafirə at saldılar, qılıc urdular. Ol gün cigərində olan yigitlər bələrdi. Ol namərdlər səpa yerə gözətdi. Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu. Qiyamətin bir günü oldu”.

Göründüyü kimi, burada abdest almaqdan, alın yerə qoyub namaz qılmaqdan, Məhəmməd peyğəmbərə salavat gətirməkdən, qadir Tanrıya yalvarıb hacət diləməkdən söhbət gedir – bunlar İslam dininin hər bir müsəlmanın qarşısına qoyduğu tələblərdir. Lakin həmin tələblərə İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin həmişə əməl etdiklərini demək çətindir.

“Kitab”ın mətni üzərində müşahidələr göstərir ki, oğuz türklərinin müsəlmançılığı daha çox kafirlərlə üz-üzə dayanarkən, döyüşdən əvvəl meydana çıxır. Qalan vaxtlarda onlar demək olar ki, ibadət etmirlər. Bu, aşağıdakı səbəblərdən irəli gələ bilər:

a) İslama bütün dərinliyi ilə hələ bələd olmayan bir sıra mühüm dini işləri kənardan gələnlərə verən (diqqət edək: “Saqqalı uzun tat əri banladıqda”) oğuz türkləri İslam dünyası qarşısında öz öhdələrinə əsasən qəzaya getməyi, kafirləri məğlub edərək kilsələrini yıxıb məscid yapmağı, “ban banlatmağı” (yəqin onu da “tat əri” icra edir) götürmüşlər;

b) epos təfəkkürü üçün müsəlmançılığın “xırdalıqlar”ına getmək o qədər də maraqlı olmadığına görə, ozanlar “sülh” dövrü”nün İslam həyatına fikir verməmiş, ancaq müsəlmanlarla

kafirələrin üz-üzə durduğu dramatik məqamlarda müsəlman olmağın üstünlüklərini göstərmək məqsədini izləmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da kafirlər “yeddi bin, qaftanın ardı yarıçitəli, yarımından qara saçlı, sası dinli, quzğun dilli”, fürsət güdüb çapqıncılıq edən namərdlər kimi təsvir edilir. Qazan xan ova gedərkən kafirin casusu öz böyüyü Şöklü Məliyə xəbər verir... “Altun ban evlərin kafirlər çapdılar. Qaza bənzər qızgəlini çığırdılar. Tovla-tovla şahbaz atlarını bindilər, qatar-qatar qızıl dəvələrini yeddilər, ağır xəzinəsini, bol ağçasını yağmaladılar. Qırq incə belli qız ilə boyu uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəyin qarıcıq olmuş anası qara dəfə boynunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən əli bağlı, boynu bağlı getdi”. Və hələ bu azmış kimi, bir bölük kafirlər Qapılar Dərvədinə gedir ki, Qazanın on min qoyununu da gətirsin.

Eposda etnik münaqişədən söhbət getmir, bütün ziddiyyətələr dini-ideoloji mahiyyət daşıyır, müsəlmanlarla kafirlər arasında baş verir. Lakin müsəlmanların əsas oğuz türklərindən, kafirlərin isə qıpçaq türklərindən, gürcülərdən (ümumən iber-Qafqazlardan), yunanlardan (rumlardan) və s. olması həmin münaqişələrə müəyyən dərəcədə etnik məzmun verir. Müsəlmanlar kafirlərə “it kibi gu-gu edən” deməklə, yəqin ki, onların (qeyri-müsəlmanların, həm də qeyri-türklərin) başa düşmədikləri dillərini nəzərdə tuturlar...

Müsəlmanlar kafirlə döyüşdə, müharibədə şəhid verirlər. Məsələn, “Kitab”ın “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da “elin qoca oğlu Sarı Gülmaş Qazan bəgin evi üzərinə şəhid oldu” Qaraçuq Çobanın “iki qardaşı oxa düşdü, şəhid oldu... Çoban şəhid olan qardaşlarını həqqinə qoydu”, eləcə də əlavə olaraq, “beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu” – deyilir... Epos qəzaya getməyin faciəvi reallığını göstərməklə, hər şeydən əvvəl, İslamın qələbəsinə, İslam dini uğrunda mübarizənin gərginliyini, dramatizmini nümayiş etdirir. Həmin gərginlik, dramatizm yalnız eposu yaradanların fantaziyası deyil, həm də epoxal tarixi həqiqətin inikasıdır. “Kitab”da oğuz bəylərinin İslam dini qarşısındakı xidmətləri yalnız bu və ya digər hadisənin (kafirə qarşı bilavasitə

mübarizənin) təsvirində deyil, onların stabil təyinlərində də aydın şəkildə özünü göstərir; məsələn: “Varıban peyğəmbərin yüzü görən, gəlibəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, dəmir qapıyı dəpib alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böğürdən Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar”; “Həmdilən Mərdin qələsini dəpib yıqan, dəmir yaylı Qıpçaq Məliyə qan qusduran, gəlibən Qazanın qızın ərliklə alan, Oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən... Qaragünə oğlu Qarabudaq”; “Dəstursuzca Bayındır xanının yağışın basan, altmış bin kafirə qan qusturan, ağ-boz atının yelisi üzərində qan durduran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin”; “Kafirləri it ardınca birağıb xorlayan, eldən çıxıb Aygırgözlü suyundan at yüzdürən, əlli yeddi qələnin kilidin alan Ağ məlik Çəsmə qızına nigah edən, Süni Sandal məlikə qan qusduran, qırq cübbə bürünüb, otuz yeddi qələ bəginin məhəbub qızlarını çalıb bir-bir boyunun qucan, yüzündən, dodağından öpən, Elin qoca oğlu Alp Ərən” və s.

Bu isə o deməkdir ki, həmin oğuz igidləri öz dövrlərinin – İslama keçid dövrünün övladları olub, həmin dövrün tarixini bütün dramatik gərginliyi ilə yaşayırlar...

“Kitab” müsəlmanlarla kafirlər arasında müəyyən münasibətlərin, əlaqələrin olmasını da göstərir – bazirganlar, bəzi anlaşılmazlıqları nəzərə almasaq, sərhədləri manesiz keçirlər, Oğuz igidləri kafirlərdən qız alırlar, hətta “Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu”ndan belə məlum olur ki, Baybecan qızı Banı Çiçəyi bir tərəfdən Beyrəklə beşikkərtmə nişanlı edir, digər tərəfdən, kafirə – Bayburd qalasının bəyinə söz verir ki, qız onundur...

Qanturalının atası Qanlı Qoca oğlunu evləndirmək fikrinə düşərkən ona layiq qızı yalnız Oğuzda deyil, kafir ellərində də axtarır:

“İç Oğuz girdi, qız bulmadı. Dolandı Daş Oğuz girdi, bulamadı. Dolandı Trabzona gəldi. Məgər Trabzon təkurunun bir azım görklü məhəbub qızı vardı. Sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdi”...

Lakin Qanlı Qoca istəmir ki, oğlu kafir ellərinə getsin, ona görə də aşağıdakı sözlərlə Qanturalını yolundan döndərmək istəyir:

*Oğul, sən varacaq yerin dolamac-dolamac yolları olur,
Atlı batıb çıqamaz onun balçığı olur,
Ala yılan sökəməz onun ormanı olur,
Göklə pəhlü uran onun qələsi olur,
Göz qaquban könül alan onun görklüsü olur,
Hay demədən baş götürən cəlladı olur,
Yağrında qalqan oynar yayası olur...
Yavuz yerlərə yeltəndin, qayıda döngil,
Ağ saqqallı babanı,
qarıcıq olmuş ananı bozlatmağıl.*

Qanturalı Allah-tanrıya sığınıb kafir ellərinə varır, hər çətinə düşəndə, yaxud çətin bir iş başlayanda “adı görklü Məhəmmədə salavat” gətirir, “comərdlər-comərdi gəni tanrı”dan mədəd” diləyir, qalib gəlir (“Kitab”da deyildiyi kimi, “çün inayət tanrıdan oldu”). Və kafir qızı Sarı donlu Selcan xatunu alıb Oğuza yola düşür.

Lazımı sınaqlardan keçərək, şərtləri yerinə yetirərək qızı alsa da, təkur müxənnətlik edir, onun arxasınca qoşun göndərir. Lakin Qanturalı ilə Selcan xatun kafirin qoşununu qırıb, sağ qalanı geri qaytarırlar.

Eposda kafirlərlə müsəlmanların münasibətindən belə məlum olur ki, kafirlər Oğuzdan inciyib onların yanına gələn, dinlərini qəbul edib onlara tabe olan igidləri məmnuniyyətlə qəbul edirlər.

Qazan xanın hərəkətindən (ona qarşı münasibətdən) inciyən Uruz atasına deyir:

*Ünüm ünlə,
Mənim sözüüm dinlə, ağam Qazan!
Sağına baqdın, qas-qas güldün.
Soluna baqdın çox sevindin.*

*Qarşına baqdın, bəni gördün, aqladın.
Səbəb nədir degil mana,
Qara başım qurban olsun, babam, sana...*

Və sonra əlavə edir:

*Deməz olursan, qalqubanı yerimdən mən duraram,
Qara gözlü yigitlərimi boyuma alaram,
Qan Abqaz elinə mən gedərəm,
Altun xaça mən əlimi basaram,
Pülüklü kişinin əlin öpərəm,
Qara gözlü kafir qızın mən alaram...
Dəxi sənin yüzünə mən gəlməzəm.*

Lakin Uruz biləndə ki, atasının öz emosiyasını bu cür kəskin şəkildə bildirməsi (ağlaması) onun gələcəyi sarıdan narahatlığı ilə bağlıdır, çox da dərinə getmir. Çünki qazi ərənlər dövrünün sərt məntiqi ondan (Uruzdan) tələb edir ki, baş kəssin, qan töksün, hünər göstərsin. “Dədə Qorqud” eposu (xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”) Azərbaycanda (və onun ətraflarında) gədən tarixi mədəni-mədəni bir prosesi – İslama keçidi, İslam dini uğrunda müzəffər mübarizəni bütün dolğunluğu, mürəkkəbliyi, məhrumiyyətləri ilə birlikdə əks etdirir. Və məlum olduğu kimi, İslam yarandığı dövrdə (eləcə də sonralar) mütərəqqi bir dünya-görüşü forması kimi yayılaraq müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Hər şeydən əvvəl ona görə ki, iudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq İslam dünyanın daha ağıllı dövründə, yəni zəkanın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mifologiyayı sıxışdırdığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur;

İkincisi, İslam həm təşəkkül-formalaşma, həm də yayılma – mənimsənilmə (ictimai şüura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv təsirini öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərindən

daha çox açıq olmuş, fikir plüralizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir;

Üçüncüsü isə, müxtəlif etnik mənşəyə, etnopsixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və s.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və İslama qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən İslam istər-istəməz çevik təfəkkür mühitləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

Lakin İslama keçidin eposunu, maraqlıdır ki, nə ərəblər, nə də farslar deyil, məhz türklər – oğuz türkləri yaratmışlar; bu isə o deməkdir ki, İslam dünyagörüşü, mənəviyyəti nə ərəblərin, nə də farsların deyil, məhz türklərin epik təfəkküründə rezonans vermişdir.

Və beləliklə, "Dədə Qorqud" eposunun təşəkkül tapıb yayılması, yazıya alınması, üzünün köçürülməsi və s. proseslər öz enerjisini aşağıdakı mənbələrdən almışdır:

a) qədim türk epik təfəkkürü;

b) İslam dini;

c) Azərbaycanda məskunlaşmış oğuz türklərinin (prinsip etibarilə Azərbaycan xalqının!) get-gedə daha çox İslama əsaslanan ideya-estetik marağı, yaradıcılıq ehtirası, mənəvi mədəniyyəti.

Azərbaycan folkloru ibtidai inamlar (və tanrıçılıq) mövqeyindən İslama nə qədər müqavimət göstərsə də, nəticə etibarilə, nəinki onu qəbul, hətta həzm etmişdir. Və İslam dini (müsəlmançılıq) Azərbaycan təfəkküründə tədricən möhkəm yer tutaraq bütün əvvəlki dini dünyagörüşləri, demək olar ki, tamamilə arxaikləşdirmişdir.

Folklorda müsəlmançılıq laylalardan başlanır...

*Tarı- tarı, hax Tarı,
Gəl bacadan bax, Tarı.
Kim balamı sevməsə,
Onun evin yıx, Tarı.*

*Layla- layla edərəm,
Layla haxdan dilərəm.
Səni verən Tanrıdan
Can sağlığı dilərəm.*

*Dərdi- qəmi yemişəm.
Düşməni aylamışəm.
Balam girsə qapıdan,
Quzu qurban demişəm.*

*Laylay, meyvəli bağım,
Laylay, şamama tağım.
Tanrıdan sonra mənim
Sənsən arxam, dayağım.*

*Başına mən dolanım,
Mən dönüm, mən dolanım.
Tanrı səni saxlasın,
Səyəndə mən dolanım.*

*Balam, hir soyun görüm,
Sərv tək boyun görüm.
Tanrıdan arzum budur,
Balamın toyun görüm.*

*Mən aşıq, quzu qurban,
Qoç qurban, quzu qurban.
Qurban qəbul olmasa,
Qoy anan özü qurban.*

*Balama quzu qurban,
Əllisi, yüzü qurban.
Maldaan nə var qurbana,
Nənəsi özü qurban.*

*Laylay dedim ucadan,
Səsim çıxmaz bacadan.
Tanrı səni saxlasın
Boğmadan, qızılcadan.*

*Qapımızda var çinar,
Yarpağı dinar- dinar.
Mənim bir tək balamı
Saxlasın pərvərdigar.*

*Laylay, yandı çıraqlar,
Beşikdədir uşaqlar.
Yeddi yuxu içində
Balam behişt soraqlar.
Bala demə, qan olar,
Yel əsər, tufan olar.
Balalar gəzən yerə
Analar qurban olar.*

*Laylay, balam iməklər.
Yavaş- yavaş təpiklər.
İncə bulud beşikdə
Laylay çalar mələklər.*

*Göyərçin havadadır,
Əl yetməz yuvadadır.
Bir əlim başın altda,
Bir əlim duadadır.*

Atalar sözlərində deyilir ki...

Tanrı bilir, bəndə görür; Tanrı kora necə baxsa, kor da ona elə baxar; Tanrı verim deyirsə, yalavaca nə söz qalır; Tanrı dərdi çəkənə verər; Tanrıya inan, dəriyə güvən; Allah bir yandan bağlayan da bir yandan açar; Allah birinə verəndə dadasın, nənəsin so-

ruşmaz; Allah dağala (çuğala) bar verməz; Allah dağına baxar, qarını verər; Allah saxlayana heç zad olmaz; Allah kor quşunkunu yuvada yetirər; Allah verdi Xıdırı, o da yeyə qudura; Allah heç kəsi aclıq ilə imtahana çəkməsin; Allah yandıran çırağı kimsə keçirə bilməz...

Yazılı ədəbiyyatda müsəlmançılıq məsələləri dərin etnoqrafik, dini- ideoloji və metafizik köklərə malikdir. Və cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan xalqının mənəvi aləmində İslamın möhkəm yer tutmasında klassik poeziya XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər çox böyük rol oynamışdır.

İslam dininin Azərbaycanda yayılmasında məscidlərin, yüksək dini təhsilli ruhanilərin, eləcə də dinin kütləvi yayılmasında geniş fəaliyyət göstərmiş mollaların böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan xalqının islama münasibətinin səciyyəvi etnoqrafik göstəricilərindən biri də uzun əsrlər adi (kütləvi) şüur səviyyəsində azərbaycanlıların özlərini "müsəlman" adlandırmasıdır.

Sovet dövründə bütün dinlərə, o cümlədən də müsəlmançılığa qarşı mübarizə öz təbiəti (fəlsəfəsi) etibarilə ziddiyyətli idi... Kommunist ideologiyası ateist xarakter daşıdığından dini "xalq üçün opium" elan etmişdi. Xurafata qarşı mübarizəsində müəyyən müsbət məqamlar olsa da, dinin mənəvi- mədəni rolunu inkar etməklə xalqa yeni bir "opium" təklif edirdi ki, bu da, nəticə etibarilə, tamamilə iflasa uğradı.

İslam dini müstəqil Azərbaycanda tarixən formalaşmış mühüm milli mənəvi dəyər kimi qəbul olunur.

VI. Azərbaycan xalqının ədəbi mədəniyyəti: genezisdən tipologiyaya

Azərbaycan xalqının çoxşaxəli və çoxmiqyaslı mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsini onun ədəbi mədəniyyəti təşkil edir. Ədəbiyyatın, söz sənətinin hər bir azərbaycanlı və ümumiyyətlə Azərbaycan xalqı üçün nə demək olduğunu təsəvvür etməkdən ötrü ən basit şəkildə belə tərtib olunmuş Azərbaycan ədəbiyyatı "tarix"lərini, yaxud "antologiya"larını nəzərdən keçirmək kifayətdir. Və burada söhbət yalnız ədəbi hadisələrin texniki səviyyəsindən, kəmiyyətə bolluğundan deyil, bütöv bir sistem yaratmasından, daxili üzvü vəhdətindən və milli yaddaşın əsaslarını müəyyənləşdirməsindən gedir. Lakin məsələ burasındadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən ədəbi mədəniyyətinin tarixi kökləri barədə düşünərkən mütəxəssislər daha çox coğrafi prinsipə üstünlük verərək eklektik bir tarixi inkişaf mənzərəsi yaratmışlar. Yəni ən qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycan coğrafiyasında baş vermiş ədəbi hadisələr genetipinə, hansı dildə təzahür etməsinə baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin faktları, Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin bu və ya digər dövrünün keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul olunmuşdur. Beləliklə, müxtəlif xalqların (Qafqaz, İran, türk və s) yaradıcılıq məhsulları məhz "Azərbaycan qeydiyyatı"na görə Azərbaycan xalqının mədəniyyəti sayılmış, bunun da nəticəsində əsas olanla ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli olan arasındakı fərqlər diqqətdən qaçmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin tarixini mümkün qədər qədimdən başlamaq Azərbaycanın coğrafiyasında mədəniyyət adına tarixən nə olubsa hamısını özündə ehtiva etmək cəhdləri Azərbaycan xalqının ədəbi mədəniyyətinin genezisini düzgün müəyyənləşdirməyə həmişə mane olmuşdur. Həmin cəhd – "nəzəriyyə"nin müəllifləri mövqelərinin mükəmməl olmadığını yaxşı dərk etdiklərindən öz "metodologiya"larına daha çox spekulativ yolla haqq qazandıрмаğa çalışmışlar. Azər-

baycan mədəniyyətinin (ümumən xalqının) mənşəyini bir yox, bir neçə kökə bağlamağın əsas tərəfdarlarından akademik İqrar Əliyev yazır: "Hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar madalılar vasitəsilə Hind- İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yetirlər. Azərbaycanlılar məhz madalılar vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irandilli xalqlarla birgə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştlük təliminə və bir çox digər tarixi- mədəni dəyərlərə sahiblik hüququ qazanırlar".

Bu deyilənləri elmin aydın dilinə çevirsək, belə alınır ki, Azərbaycan xalqı (və mədəniyyəti) vahid bir genotipə malik deyil. Və azərbaycanlıları- Azərbaycan xalqını Avestanın, zərdüştlüyün, ümumiyyətlə İran mədəniyyətinin doğrudan da zəngin aləminin varisi elan etmək onu (Azərbaycan xalqını) həqiqətən mənsub olduğu başqa bir zəngin aləmdən- tanrıçılıqdan, qədim türk eposundan məhrum etmək deyilsə, bəs nədir?

Hər hansı mədəniyyəti, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyətini, özünəməxsus tipologiyasını, xarakterini müəyyənləşdirmədən "qeyri-müəyyən" mənşə, yaxud kök üzərində oturtmaq cəhdləri heç zaman uğurlu ola bilməz. Azərbaycan xalqı "Dədə Qoqud" eposunu yaratmışsa, onu İran, yaxud Hind-İran eposunun, ümumiyyətlə mədəniyyətinin varisi elan etmək hansı elmi məntiqə sığır?

Azərbaycan müxtəlif etnosların, etnik mədəniyyətlərin ən qədim dövrlərdən qarşılıqlı əlaqəsinə geniş imkanlar açan bir coğrafiya olsa da, bu, o demək deyil ki, həmin əlaqələr Qafqaz, İran, yaxud türk mədəniyyətlərini özünəməxsus tarixi keyfiyyətlərdən- tipologiyalardan məhrum etmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi Azərbaycanın coğrafiyasında təsadüf etdiyimiz "tarixəqədər"ki mədəniyyət hadisələrindən deyil, türk mənşəli Azərbaycan xalqının təşəkkül dövründən başlayır. Bu dövrə qədər mədəniyyət adına nə varsa onun

Azərbaycan xalqına bilavasitə mənsubluğu barədə söhbət gədə bilməz.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü isə birinci növbədə etnik diferensiasiya, yəni daha böyük etnosdan ayrılma, özünəməxsus coğrafiyada qərarlaşaraq ümumi əlamətlər kontekstində yeni xüsusiyyətlər kəsb etmə prosesidir ki, həmin proses Azərbaycan xalqının (və mədəniyyətinin) tipologiyasını formalaşdırmışdır. Və bu mənada Azərbaycan mədəniyyəti qədim türk mədəniyyətinin bilavasitə varisi, ümumtürk mədəniyyətinin üzvü tərkib hissəsidir. "Dədə Qorqud" eposundan "Koroğlu" eposuna, oğandan aşığa qədər gələn xalq yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin ümumtürk ədəbi mədəniyyətindən məhz qanunauyğun tarixi diferensiasiya nəticəsində əmələ gəldiyini, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin, yaxud inteqrasiyasının məhsulu olmadığını təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, ədəbi mədəniyyətdə, yaxud söz sənəti mədəniyyətində dil faktoru əsasdır. Və əgər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əsrlər boyu yalnız türk mənşəli Azərbaycan dilində yaranmışdırsa, milli ədəbi mədəniyyətin genezisində qeyri- türk başlanğıcı axtarmaq absurdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin əsaslarını təşkil etməklə onun yalnız linqvopoetik, idyca- məzmun, ifadə-forma tipologiyasını müəyyənləşdirmir, eyni zamanda yazılı ədəbiyyatın sözün geniş mənasında xarakterini formalaşdırır. VII-XI əsrlərdə yaranmış "Dədə Qorqud" eposu orta əsrlər boyu müxtəlif stilizasiyalarla yazıya alınır. Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində meydana çıxmış "Koroğlu" eposunun da xeyli əlyazmaları mövcuddur. Ümumiyyətlə şifahi xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata keçid Azərbaycan ədəbi mədəniyyətini ən müxtəlif tarixi dövrlərdə səciyyələndirən bir prosesdir. Yüzlərlə aşıq şeri nümunələrinin, onlarla xalq dastanlarının yazıya alınmasına ardıcıl maraq o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı "yuxarı təbəqələr" in müxtəlif istiqamətli ədəbi zövqlərinin doğura biləcəyi mənəvi eklektika qarşısında olduğunu heç zaman unutmamış,

milli ədəbi mədəniyyətin "iç strukturu" onun "dış strukturu"ndan müqayisə edilməyəcək qədər möhkəm olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan xalqının, ümumən türk xalqlarının ədəbi mədəniyyəti daha çox xalq yaradıcılığına əsaslanır. "Qələmin düşmən əlində olduğu", saraylardan türkcə deyil, məhz farsca yazmaq sifarişləri gəldiyi dövrlərdə, mərhələlərdə xalq yaradıcılığının xüsusi ehtirasla təzahürü xalqın intuisiyanın nə qədər sağlam köklərdən nəşət etdiyini göstərir.

Azərbaycan xalqının tarixində müşahidə edilən etnik yüksəlişlər həmişə mədəni intibahlarla müşayiət olunmuşdur ki, bunun ən maraqlı nümunəsi orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəlləridir. Azərbaycan xalqının diferensiasiyasının başa çatdığı, etnik xarakterinin müəyyənləşdiyi bir dövrdə onun tarixi özünüifadəsinin əsas göstəricisi belə hallar üçün daha səciyyəvi olan mərkəzləşmiş siyasi hakimiyyət yox, mərkəzləşmiş ədəbi mədəniyyətdir. Dahiyanə bir ictimai (milli) istedadın məhsulu olan, poetik texnologiya etibarilə qədim (ümum-) türk epos yaradıcılığı ənənələrini dirçəldən "Koroğlu" eposu, "Əsli və Kərəm", "Tahir və Zöhrə", "Abbas və Gülgəz", "Aşıq Qərib" kimi onlarla gözəl xalq dastanları, türk ozan sənətindən törəyən Azərbaycan aşıq sənəti, xalq ədəbiyyatını tarixi keyfiyyətlərində yazılı ədəbiyyata gətirən Vəqif yaradıcılığı həm məzmun, həm də formaca üzvü vəhdət təşkil edən həmin mərkəzləşmiş mədəniyyətin hadisələri, faktlarıdır.

Azərbaycan xalqının ədəbi mədəniyyətində etnik- milli mövqedən nəyin "doğma", nəyin "yad" olmasının müəyyənləşdirilməsinə ilk dəfə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cəhd edildi. Və düzgün elmi-nəzəri münasibət də məhz bu dövrdə meydana çıxdı. Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tarixini yazan Firudin bəy Köçərli "milli" olanı "coğrafi" olandan ayıraraq əslində Azərbaycan xalqının- Azərbaycan türklərinin ədəbi mədəniyyətinin genotipini müəyyənləşdirməyin təcrübəsini verdi.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin tarixinə baxışlar nə qədər ideoloji, təzyiqlər altında olsa da, kifayət qədər müasir, kifayət qədər kompleks xarakter

daşımağa başladı. Firudin bəy Köçərlinin təcrübəsi bu və ya digər dərəcədə konsepsiya halına gətirildi. Yalnız elmi- nəzəri münasibətin yüksələn səviyyəsi deyil, ədəbi yaradıcılıq praktikası da göstərdi ki, Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin əsas mənbəyi Azərbaycan türklərinin xalq yaradıcılığıdır. Dövrün ən böyük söz sənətkarı Səməd Vurğun zamanının dastanını yazarkən birinci növbədə aşiq yaradıcılığından, yeni Azərbaycan ədəbiyyatının banisi Vəqifdən gəldi. Yəni o mənbələrdən gəldi ki, onlar milli ədəbi- bədii təfəkkürün “iç strukturu”na aid idi. Səməd Vurğunun müraciət etdiyi ikinci mənbələr (Avesta, Nizami və b.) onun qarşısında birinci mənbələr qədər geniş yaradıcılıq meydanı açmağa bilmədi. Çünki birincilər onun daxilində idi, tükənməz törəmə, poetik transformlar vermə imkanına malikdi; ikinciləri isə şair daha çox nəzəri olaraq mənimsəmiş, bədii deyil, elmi- ideoloji mənbə kimi qəbul eləmişdi.

Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin ümumtürk tipologiyası barədə ətraflı bəhs etmək onu dünya mədəniyyətindən təcrid olunmuş bir hadisə kimi təqdim etmək məqsədindən irəli gəlmir. Söhbət ondan gedir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının əsas hadisələrini ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli hadisələrdən ayırmaq lazımdır. Və Azərbaycan ədəbi mədəniyyətini xarakterizə edərkən, birinci növbədə, xalq yaradıcılığı, onun poetexnologiyası əsasında yaranmış professional ədəbiyyat diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Əgər belə olmasa, yəni “iç struktur”un deyil, “dış struktur”un “varisliyi”nə əsaslanmağa çalışsaq, vahid genotip üzərində möhkəm dayanmayan eklektik bir ədəbi mədəniyyətin varisi olmaqdan başqa çarəmiz qalmazdı. Halbuki, məsələn, Nizamiyə qədim (ümum-) türk eposunun, oğuznamələrin (xüsusilə “Dədə Qorqud”un) təsiri bilavasitə, İran eposunun, “Avesta”nın təsiri isə dolayısı ilədir, fragmentaldır. Nizami yaradıcılığını mahiyyətini, bədii-fəlsəfi vüsətini, mütəfəkkir sənətkarın düşüncə genişliyini “Avesta”nın konkret müddəaları çərçivəsindən bütün miqyası ilə görmək mümkün deyil. Qədim (ümum-) türk eposu isə belə bir miqyası təsəvvür etməyə imkan verir. Və o da var ki, Nizami İskəndəri

hökmdar idealı seçməzdən ən azı min il əvvəl həmin işi türk eposu görmüş, qədim yunan sərkərdəsinin unudulmaz obrazlarını yaratmışdı. Firdovsi (və İran mədəniyyəti) üçünə İskəndər arzu edilən bir tarixi şəxsiyyət olmadığı kimi, bədii- fəlsəfi ilham mənbəyi də ola bilməzdi.

Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin (xüsusilə yazılı mədəniyyətinin) dünyaya açıq olması, beynəlxalq miqyaslı ideyaları, poetexnologiyaları fəal şəkildə mənimsəməsi onun daxili ehtiyacından daha çox xarici iddialarının təzahürü kimi də izah oluna bilər.

Azərbaycan yazıçısının yalnız mənsub olduğu xalqla deyil, “bütün dünya” ilə ünsiyyətə girmək, yaxud dünya mədəniyyəti ilə öz xalqını tanış etmək iddiası orta əsrlərdə nə səviyyədə idisə, bugün də eləcə qalır. Və həmin iddia ədəbi mədəniyyəti yalnız yarananlara aid deyil, Azərbaycan oxucusu orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatını necə həvəslə oxuyurdusa, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən Qərb ədəbiyyatını eyni maraqla oxumağa başladı.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişləndiyi (və sıxlaşdığı) müasir dövrdə də Azərbaycan ədəbi mədəniyyətinin təzahür generatoru, əsas mənbəyi min illər ərzində formalaşmış genotip – “iç struktur”un verdiyi törəmə imkanındır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 30-cu illərinin ortalarına qədər;
2. 30-cu illərin ortalarından 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərinə qədər;
3. 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərindən 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərinə qədər;
4. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən sonra.

I mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatı özünün ən mürəkkəb, ən ziddiyyətli bir tarixini yaşamışdır, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının, dünyagörüşünün tarixində heç zaman bu qədər tendensiya qarşılaşması, ideya döyüşləri olmamışdır. Görünür, ona görədir ki, həmin mərhələnin ən çox inkişaf etmiş, ən geniş yayılmış ədəbi janrları publisistika, dramaturgiyadır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, milli, yaxud ənənəvi janrları sürətlə sıxışdırən, arxa plana keçirən **qeyri-milli mənşəli həmin janrlar** Azərbaycan təfəkkürünə çoxdan yox, XIX əsrin ortalarında gəlmişdi. Və onu da nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən mərhələnin dramaturqlarının əksəriyyəti həm də publisist idi: Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid... İctimai şüurda, mədəniyyətdə olan drammatizmin ənənəvi poeziyanı narahat düşüncənin, təzadlı hissələrin poeziyasına çevirmişdi: bir tərəfdə kəskin şəkildə romantik (Məhəmməd Hadi), bir tərəfdə kəskin şəkildə realist (Mirzə Ələkbər Sabir) bir poeziya mövcud idi. Azərbaycan ədəbiyyatı "Azərbaycan şura ədəbiyyatı"nın təşəkkül tapdığı 20-ci illərdə də, prinsip etibarilə, daxili ziddiyyətləri güclü olan ədəbiyyat idi. Lakin məsələ burasındadır ki, sovet ideologiyası Azərbaycan ədəbiyyatının tarixən qazandığı xüsusiyyətlərin normal şəkildə idrakına imkan vermədi – 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən sovet ədəbiyyatında "proletar mövqeyi" daha aqressiv bir şəkildə gözlənilməyə başladı, hər cür dinə, o cümlədən də İslam dininə müharibə elan edildi. Azərbaycan yazıçılarının əksəriyyətinə pantürkist – türkçü "damğa"sı vuruldu... Xarakteri, mentaliteti etibarilə dramatik, emosional, təmkinli düşüncədən uzaq bir ədəbiyyatın ideoloji mühakimələrin obyektinə çevrilməsi əsl faciə idi – Azərbaycan yazıçıları bir-birini ittiham etməyə, günahlandırmağa, "o dünyaya göndərməyə" başladılar. Haqqında söhbət gedən mərhələnin əsas janrları – publisistika, dramaturgiya söndü, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi dövlət ideologiyası tərəfindən sıxışdırılıb məhv edildi, dramaturgiya böyük dramaturq Cəfər Cabbarlının şəxsində ideya-estetik dəyərini, problematika

imkanlarını itirib "sosialist"ləşdi... Bununla belə, 20-30-cu illərdə sovet ideologiyasının nə qədər təzyiqinə məruz qalsalar da, gələcək böyük ədəbiyyatın hələ gənc olan nümayəndələri – Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov... yetişdilər.

30-cu illərin ortalarından sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı artıq bütün ədəbi növlərin, janrların planlı şəkildə, ideoloji nəzarət altında "inkişaf" etdiyi sovet ədəbiyyatı idi: poeziyada, nəsrə, dramaturgiyada bir təmkin əmələ gəlmişdi – ədəbiyyatın mövzusu "yeni dünya", "yeni cəmiyyət" quran xalq idi, dünyada heç bir mübahisəli, polemik məsələ qalmamışdı, hamıya məlum idi ki, poeziya "sovet gerçəkliyi"ni tərənnüm etməli, nəsr həmin gerçəkliyin geniş epik lövhələrini yaratmalı, dramaturgiya "köhnə dünya" ilə "yeni dünya"nın artıq həll olunmuş ziddiyyətlərini göstərməli idi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin II mərhələsi nə qədər "zay" məhsul vermiş olsa belə, onu itirilmiş bir mərhələ saymaq düzgün deyil – hər şeydən əvvəl ona görə ki, müasir Azərbaycan poeziyasının banisi Səməd Vurğun həmin mərhələdə yaşamışdır. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, 30-50-ci illər azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşması tarixində mühüm mərhələ olmuş, ədəbiyyat həmin dünyagörüşü çox fəal şəkildə təbliğ etmişdir. Ələttə, azərbaycançılıq təbliğatının əsasında Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaq ideyası dururdu, bununla belə, haqqında söhbət gedən tarixi şəraitdə elə Azərbaycanın mədəni müstəqilliyi barədə düşünmək də az şey deyildi – sovet ideologiyası, beynəlmiləlçilik dünyagörüşü içərisində boğulmaq təhlükəsi olduqca güclü idi, 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan xalqının, ümumən türk dünyasının şah əsərlərindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un qadağan edilməsi təsadüfi deyildi, gələcək daha böyük qadağalara (əgər dünya o cür getsəydi...) işarə idi...

50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində III mərhələ başladı – bu mərhələni əvvəlki mərhələdən əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlər ayırır:

a) sosializm dünyagörüşünün süqutunun başlanması ilə bağlı olaraq sovet cəmiyyətində (o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətində) yeni ideya axtarışlarının geniş yayılması, düşüncə, fikir alternativliyinin təzahürü və bunun nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən “narahat” meyllərin baş qaldırması;

b) cəmiyyətin, dünyanın global problemləri, məsələləri üzərində “düşünmək”dən tədricən imtina edilməsi, insanın, fərdin daxili dünyasına maraq göstərilməsi;

c) təsvirdə, təhkiyədə, dil-üslubda sərbəstliyə meydan verilməsi, neytral, artıq təsirliliyini itirmiş ədəbilikdən, ifadə normativliyindən qaçılması, eksperimentçilik.

Və 60-cı illərin axtarışları II mərhələnin ədəbi təsərrüfatını dəyərləndirmək, saf-çürük etmək üçün geniş ideya-estetik, metodoloji imkanlar açdı – məlum oldu ki, yalnız bir çox ideyalar deyil, həm də bir çox janrlar Azərbaycan ədəbiyyatına məhz həmin mərhələdə tamamilə süni olaraq gətirilmişdir. Məsələn, roman janrı... 30-50-ci illərdə gənc nəslin bu gün, demək olar ki, xatırlamadığı xeyli “roman” yazılmışdır, həmin romanların müəlliflərinin adları isə məşhurdur – onlar müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində həmişə qalacaq adlardır: Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Əli Vəliyev, Əbülhəsən, Süleyman Vəliyev, Manaf Süleymanov... Halbuki Azərbaycanda normal roman təfəkkürü 50-ci illərdən formalaşmağa başlamış, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı... ilk Azərbaycan romanlarını yaratmışlar. Bu olduqca geniş bir söhbətin mövzudur... Lakin məsələnin dərinliyinə getmədən də aydındır ki, 30-cu illərdən etibarən biri digərinin ardınca yazılmış “romanlar” heç bir milli-daxili ehtiyacdən yaranmadığı kimi, sonrakı mərhələ üçün də elə bir təcrübə verməmişdir. Odur ki, 50-ci illərdən etibarən yaradılan Azərbaycan romanında eksperimental məqamlar olduqca çoxdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin III mərhələsi əsasən nəsr təfəkkürünün inkişafı ilə səciyyələnsə də, həmin mərhə-

lədə poeziyanın imkanları da genişdir — əsasən iki poeziya məktəbi, yaxud tendensiyası fəaliyyət göstərir:

1) ənənəvi məktəb, yaxud **Səməd Vurğun məktəbi**: Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Qabil...

2) eksperimental-modern məktəb, yaxud **Rəsul Rza məktəbi**: Əli Kərim, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Vəqif Səmədoğlu, Ələkbər Salahzadə, Vəqif Cəbrayılzadə...

Lakin elə şairlər də var ki, hər iki məktəbi birləşdirməyə çalışmış — kifayət qədər uğurlu bir təcrübə vermişlər. Onların ən böyüyü, şübhəsiz, bir az sonra istiqlal şairi kimi məşhurlaşan Xəlil Rza Ulutürk idi. Və buraya müasir Azərbaycan poeziyasında hər birinin öz yeri olan Abbas Abdulları, Məmməd İsmayılı, Rəhim Rövşəni, Nüsrət Kəsəmənlini... aid etmək mümkündür.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı artıq müstəqil bir xalqın ədəbiyyatıdır. Müşahidələr göstərir ki, III mərhələnin yazıçıları, demək olar ki, tam tərkibdə IV mərhələdə də yazıb-yaradırlar, bununla belə, müstəqillik, azadlıq uğrunda mübarizə dövrü ədəbi düşüncənin, yaradıcılığın qarşısında özünəməxsus tələblər qoyduğundan 70-80-ci illərdə populyar olan bir sıra yazıçılar öz populyarlıqlarını daha ictimai, daha milli, daha inqilabi düşünən yazıçılara güzəştə getməli olurlar, ədəbiyyat intim mövzulardan uzaqlaşır... Və publisistika, siyasi-ideoloji drammatizm ədəbiyyatda bədiiliyi sıxışdırır... Eyni zamanda həmin mərhələnin mütəfəkkir yazıçılarının (Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Nəriman Həsənzadə, Anar, Məmməd Apaz, Yusif Səmədoğlu, Fikrət Qoca, Elçin, Vəqif Səmədoğlu...) yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dünya, insanın dünyada yeri barədə analitik düşüncələr güclənir, üslub fərqləri dərinləşir, ideya-estetik tendensiyalar formalaşır.

Bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatı və (yazıçısı!) mənsub olduğu xalqın qarşısında hələ çox borcludur – hələ də bir güclü əsər müqabilində onlarla zəif əsər yazılır, ədəbi xaltura, mütləq hər gün nə isə yazmaq, çap etdirmək, tamaşaya qoymaq,

Azərbaycandan kənara çıxarılıb, sonra “böyük uğurlar”la Azərbaycan mətbuatını “bəzəmək” ehtirası dünənkindən heç də az deyil... Azərbaycan ədəbiyyatı bu gün 30-50-ci illərdə (lap elə sonra da!) olduğu kimi, hər hansı ideologiyanın tərkib hissəsi deyil, bu və ya digər ictimai-siyasi, ideoloji problemin həlli bilavasitə yazıçıdan tələb edilmir; bununla belə, ədəbiyyatın dünya, millət, insan qarşısında öz öhdəlikləri var. Və bu öhdəliklər zəngin ənənəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatına da aiddir...

60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan ziyalılarının özünü təşəvvüfünə (mənaəviyyatına!) çevrildi ki, onların da önündə respublikanın başçısı Heydər Əliyev gedirdi. O Heydər Əliyev ki, sadəcə olaraq millətin içərisindən çıxmamışdı, onun ruhundan (və intellektindən!) doğulmuşdu. Və o Heydər Əliyev ki, tarix (tələ!) ona millətin idealları önündə getmək imkanı (və səlahiyyəti) vermişdi.

Heydər Əliyev millətin (və milli şüurun) yatmış hüceyrələrini hərəkətə gətirdi. Sovetlər Birliyinin “ucqar”ı (Nəriman Nərimanov) olmuş bir respublikanı ölkəyə (və Vətənə!) çevirdi. Yazıçıyı, bəstəkarı, müğənnini, rəssamı, idmançıyı, mühəndisi, kənd təsərrüfatı işçisini, ümumən hər kəsi (hər bir azərbaycanlı!) ruhlandırdı. Və hamını (hətta tarixi!) oyadıb ölkəni vahid bir orqanizm halına gətirdi ki, bu, azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi demək idi.

Elə bir təntənə ki, onun ardınca milli müstəqilliyin gəlməsi tamamilə təbii idi...

Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu siyasətində ən mühüm prinsiplərdən biri də Azərbaycan xalqının milli mənaəvi-ideoloji irsini canlandırmaq, tarixi təfəkkürünü bərpa etmək, ictimai- fəlsəfi yaddaşı təzələməklə möhkəm (və möhtəşəm) fundament üzərində yüksəltmək idi. Və ümummilli lider

dəfələrlə göstərmişdi ki, milli mənaəvi-ideoloji irsin, tarixi təfəkkürün, ictimai-fəlsəfi yaddaşın bir fenomeni də Səməd Vurğun yaradıcılığıdır. Bu, yalnız bədii yaradıcılıq və ya ədəbi- estetik hadisə deyil, bütöv bir dünyagörüşü, milli ideologiya və ya fəlsəfənin tarixi təzahürüdür ki, bir xalq (millət!) səviyyəsində onu unutmaq, yaxud ona laqəyd yanaşmaq, neovulqar iddialarla “sovet şairidir”, “kommunizmin tərənnümçüsüdür” deyib üzərindən keçmək qəbahət olardı.

Azərbaycan poeziyasında azərbaycançılıq ideallarının (və ideologiyasının) ilk dəfə bütün genişliyi, dərinliyi (və məhsuldarlığı!) ilə təzahür etdiyi kontekst ilk xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığıdır. Və məlum olduğu kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “sovet epoxası” deyilən dövrün böyük poeziyasını yarananların siyahısında Səməd Vurğunun adı xüsusi ehtiramla çəkilir. O, Vətənin və poeziyanın yaddaşında təkrarsız poetik şəxsiyyət, milli və beynəlmiləl ictimai xadim, elm və sənət təşkilatçısı, qeyri-adi şair, dramaturq, mütərcim və mütəfəkkir kimi yaşayır” (Yaşar Qarayev).

Səməd Vurğun dünya miqyaslı bir şair idi; belə ki, “bütün dünya bu poeziyada öz əksini tapırdı. Lakin dünyanın da mərkəzi bu poeziyada – Azərbaycan idi” (Yaşar Qarayev).

Və “tamlığa, sonsuzluğa o, yalnız ömür adlı zamanda yox, həmdə Azərbaycan adlı məkanda – Vətəndə nail olub” (Yaşar Qarayev).

Səməd Vurğun yaradıcılığa XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında başlamışdı... Və Yaşar Qarayev tamamilə doğru olaraq göstərir ki, “Səməd Vurğunun poeziyası da, bioqrafiyası da bilavasitə xalqın tarixinin və taleyinin iradəsidir. Onun gəncliyi müsibətdə, ölüm və qanlı keçmişindən ayrılan və əzablar içində təzədən doğulan ölkənin ilk gəncliyi ilə eyni tarixi dövrə təsadüf edir. Yeni epoxa ictimai-siyasi həyatda aprel çevrilişi ilə, çağdaş milli poeziyada isə Səməd Vurğunla və onun təmsil etdiyi ədəbi nəsilə başlayır”.

Şairin ilk şeirlərindən biri "Cavanlara xitab" adlanırdı. Və həmin şeirində gənc şair öz həmyaşıdlarına bir ağsaqqal ədəsi ilə müraciət edirdi:

*Mənim düşkün könlüm sizdən eləyir
Bu fərz olan təmənnanı, cavanlar.
Unutmayın bəşər sizdən diləyir
Elm, ədib, həm irfani cavanlar.*

*...İstəsəniz, ölkəmiz abad olar,
Ellərin məhbusları azad olar,
Onda da Vurğunun könlü şad olar,
Verər sizə can qurbanı, cavanlar.*

Bu maarifçi vətənpərvərlik, heç şübhəsiz, siyasi konyukturdan xali deyildi, ancaq nəzərə alsaq ki, gənc Səməd Vurğunun əsas peşəsi müəllimlik idi, onda müraciətin maarifçi- vətənpərvər səmimiyyətinə də şübhə etmək doğru olmazdı.

Ölkəsinin abadlığından, ellərin azadlığından doğulacaq könül şadlığını arzulayan (və bunun üçün canını qurban verməyə hazır olan) gənc şairin pədaqoq sadələvhlüyü ilə yanaşı ideya-pədaqoji inamını da nəzərə almaq lazımdır.

20-ci illərin ortalarında yazılmış (və Əhməd Cavadə ünvanlanmış) "Göygöl" şeiri komsomolçu və ya kommunist şairin müsavətçi həmkarına vətənin (və dövrün) etnoqrafik (və siyasi) idealları mövqeyindən verdiyi cavab idi.

Və bu, artıq bir şair-pədaqoqun deyil, şair- ideoloqun müraciəti idi. Və gənc Səməd Vurğun siyasi- ideoloji obraz- terminologiya səviyyəsində mübarizəyə qalxmışdı... Elə bir mübarizəyə ki, hətta təbiət gözəlliyinin şah əsərlərindən biri olan Göygözü də "düşmən"ə qışqanırdı:

*Qucağında bir vaxt bəslədi sizi,
Görmədi sizləri vəfalı Göygöl.*

*Nişan vermə ona ayı, ulduzu,
Artıq unutmuş o xəyalı Göygöl.*

*...Neçə illər bundan qabaqki çağı,
O solğun bağçanı, o viran baği
Xatırlamazmısan, ey "böyük dahi"?
Yaşarmı sizinlə səfalı Göygöl?..*

*...Gözəlliyi həlli, məşhuri- cahan,
Qismət olmaz bir də sizlərə inan.
Sizlərə çəkilən o dağa dərman
Verməyəcək, gəzsən mahalı Göygöl.*

Həm 20-ci, həm də 30-cu illərdə Səməd Vurğunun azərbaycançılıq (vətənpərvərlik) idealları (fəlsəfəsi!) özünü ən çox Vətənin (Azərbaycanın) coğrafiyasının bütün genişliyi, cəmiyyəti, zamanda konkretliyi ilə təqdim, təsvir və təənnümündə özünü göstərir:

*Dağlarından qopar havalı yellər,
Ah, o sərin yellər, səfalı yellər;
Dağıdıb huşumu divanə eylər,
Vüsalın hər kəsə səadət, Şuşa!
("Şuşa").*

Yaxud:

*Bu yerin dağları hər gün bəzənər,
Bəzənər, sanki xəyalımla tanış;
Nə qədər fitri gözəl bir yaranış
Ki, dəyişməm onu heç bir gözələ.
("Şəki").*

Yaxud da:

*Yenə gördüm səni, Dilcan dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.*

*Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək nə canlar gələr.*

Anasını uşaqkən itirmiş gənc bir istedadın (şairin!) Vətənə “Ana” deməsinin ən vulqar (sosioloji!) mənası da, yaqin ki, ən ideoloji (siyasi!) məzmunundan daha səmimidir...

*Ey vətən! Ey ana! Açıldı yolum,
Ümidim sənəmi, qurbanın olum?
Nədəndir demədin heç mənə:- “Oğlum,
Dolandın neralər, de hankı yerlər?”*

-deyə ana vətənə müraciət edən şair bəzən Vətənin hüdudlarını Qafqazdan Altaylara qədər genişləndirir:

1935-ci ildə Səməd Vurğun məşhur “Azərbaycan” şeirini qələmə aldı!..

“Bir metafora kimi Azərbaycan o illərdə ən iri, ən möhtəşəm bədii əksini bu şeirdə tapmışdır. “Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan” – dillər əzbəri bir beyt bu gün də Vətənə məhəbbət etirafının riyazi düsturu olaraq qalır – “Könül” və “can” bərabərdir. “Vurğun və Azərbaycan” – milli bədii fikirdə son yüzilin ən klassik poeziya tənliyi ilə, şeirdə “Vurğun arifmetikası” isə belə idi! Və həmin tənliyin ən klassik həllini də öz poeziyasında Vurğun özü vermişdi” (Yaşar Qarayev).

Həmin “həll”in əsas məzmunu, mündərcəsi nədən ibarət idi?..

“Könül və can kimi Vurğun və Azərbaycan da bir-birindən ayrılmaz idi: “Ayrılarımı könül candan?” - bu, kiməsə, yaxud nəyəsə yönələn ritorik sual deyil, şeirlə vətən arasında “əlani-çəşq” və “əhdi-peyman” idi. Təsadüfi deyil ki, bir bədii metafora kimi Azərbaycan Vurğuna qədər hələ heç bir şeirdə bu qədər bütöv, bu qədər tam olmamışdı. Heç nə bu rəmzi əbədi vəhdəti parçalamağa qadir deyildi” (Yaşar Qarayev).

Bu şeir ilahi bir istedadın (ruhun!) təzahürü idi... Və Səməd Vurğunun bu şeiri olmasaydı, onun yaradıcılığını, bəlkə də, şübhə altına almaq olardı...

Ancaq inanıram ki, “Azərbaycan” şeirini axıracan oxumuş (və dərk etmiş!) bir əhli-başər Səməd vurğunun vətənpərvərliyinə (və azərbaycançılıq fəlsəfəsinə!) şübhə eləsin.

Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) tarixən (və təbii olaraq!) müəyyənlanmış öz leksik-semantik sistemi var... Mən hamının ixtiyarı şəkildə dərhal anlayacağı və ya anladığını güman edəcəyi olduqca “neytral” bir anlayışdan – sadəcə lüğət tərkibindən danışmaq istəmirəm, söhbət leksik semantikadan (hətta imkan daxilində onun sistemindən) gedəcəkdir.

Keçən yüzilliyin 30-cu illərində – müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normalarının qərarlaşdığı bir dövrdə meydana çıxmış “Azərbaycan” şeirinin lüğət tərkibi, mənim fikrimcə, həm dövrün müəyyənləşməkdə olan leksik norma axtarıcılığı tendensiyalarının mənzərəsini əks etdirmək, həm də həmin normalaşma prosesinə təsir göstərmək baxımından tarixi maraq doğurmaya bilməz. “Azərbaycan” şeirinin müəllifi (və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış azərbaycançılıq məfkurəsinin sovet dövründəki davamçısı!) Səməd Vurğunun 20-ci illərdən başlayıb 50-ci illərdə bitən “söz zövqü”nün obyektivliyinə də, yaqin ki, heç kimin şübhəsi ola bilməz.

Ona görə də “Azərbaycan” şeirinin leksikasını bütün sosial-semantik canlılığı ilə yalnız müəllifin (Səməd Vurğunun!) deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normativliyinin göstəricisi saymaqda yüz il sonra belə məni qınayacaq bir dil (və fikir!) tarixçisi meydana çıxacaqsə, ona minnətdar olardım.

Təxmini hesablamalarıma görə, “Azərbaycan” şeirində 200-dən artıq söz işlənir. Elə sözlər də var ki, təkrarlanır (bu da 350-yə qədər edir)... Təkrarları nəzərə almasaq həmin 200-dən artıq sözün təxminən 75%-i türk, 15%-i fars, 10%-i isə ərəb mənşəlidir. Ancaq nə fars, nə ərəb mənşəli sözlərdən, demək olar ki, heç biri bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün yad və ya qeyri-

normativ deyil. Yalnız “bəhr” (dəniz) sözünə etiraz etmək olar ki, bu da o qədər ekzopoetik kontekstdə təqdim edilir ki, leksik normativliyin keçən əsrin 30-cu illərində pozulduğu bugün ağla gəlmir:

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər...*

Və nə keçən yüzilliyin 30-cu illərinə qədər, nə də keçən yüzilliyin 30-cu illərindən sonra Azərbaycan şeirində yaqın ki, bu qədər bir-birindən fərqli coğrafiyanı əhatə edən yer adı işlənməmişdir: Araz (lar), Azərbaycan, Xəzər, Muğan, Eldar, Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan, Qazax, Kəpəz dağı, Göygöl, Qara bağ, Bakı. Və Qoca Şərq.

Cəmisi üç şəxs adı işlənir... Xan (Şuşinski) və ümumi şə-kildə: nizamilər, füzulilər.

Vətən sözünə cəmisi 3 dəfə təsadüf olunur, ancaq bu anla-yışı bilavasitə ifadə edən yurd, yuva, məskən, el, gün, oba, bu yerlər, yaxud dolayısı ilə həmin mənanı verən bu dağlar, durna gözlü bulaqlar, ana (sən bir ana), bu düzlər, ala gözlü gündüzlər, sıra dağlar, gen dərələr, ürək açan mənzərələr, oylağın, aranın, yaylağın, dağların, səngər, göy yaylaqlar, çinarlar kölgəsi, günəş ölkəsi, beşik, günəşin qucağı, seir, sənət ocağı, hər dağ, dərə, sa-hillər... və (Qoca Şərqin) qapısı kimi söz və ifadələr bir şeirə sıg-mayacaq qədərdir.

Və bu, sadəcə, dövrün şairə diqtəsi yox (əgər belə olsaydı analoji nümunələrə də təsadüf edərdik), daha çox Şairin dövrə diqtəsidir ki, sonralar nə qədər populyarlaşdığını müşahidə et-mək o qədər də çətin deyil.

Səməd Vurğun “Azərbaycan” şeirində Vətəni az qala il-lərlə görmədiyi anasını tapmış bir uşaq emosiyası (və ehtirası!) ilə sevməyin leksikonunu, frazeologiyasını, hətta leksiko- sintak-sisini təqdim edir... Və hamının dilinin əzbəri olan el bilir ki, sən mənimsən kimi kifayət qədər sadələvh bir ifadənin poetizmə çev-

rilməsi də həmin sevginin nə qədər dərinədən gəlməsinin ifadəsi-dir. Vətənə “ana” deyən maarifçi mütəfəkkirlərin (məsələn, Ab-bas Səhhətin) hisslərini, duyğularını siyasi- idoloji bir səviy-yəyə qaldıra- qaldıra sələflərinin səmimiyyətinə heç bir xələl gə-tirməyən Səməd Vurğun daha irəli gedərək həm Vətəni dəqiqləş-dirir, konkretləşdirir, yəni “Azərbaycan! Azərbaycan!...” deyir, həm də ona “anam!” deyir:

*...Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Ancaq Abbas Səhhətdən, ümumən sələflərindən fərqli ola-raq Səməd Vurğunun poetik leksikonunda Vətən həm də tarixi faciə predmetidir:

*...Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.*

Yaxud:

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəhs aylara, nəhs illərə...*

Və böyük Şair Vətənin başqa bir tarixi faciəsini də dərk etməyə bilməzdi... Ancaq bu faciə Vətənin (və Şairin) imtina edə bilməyəcəyi konyuktur olduğu qədər də qaçılmaz bir “tərcü-meyi-hal” idi:

*Gözəl vətən! O gün ki sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın, yarandım mən...*

“Azərbaycan” şeirində Şairin səmimiyyətini təmin edən ən mühüm göstəricilərdən biri, övladın Vətənə, yəni mən in sən ə müraciətidir. Olduqca çoxlu, bütöv bir poetik sistem təşkil edən

grammatik faktları nəzərə almasaq, şeirdə mən əvəzliyi altı, sən əvəzliyi isə on iki dəfə işlənir. Buraya mən in davamı olan (və ümumən xalqı bildirən) biz əvəzliyinin də altı dəfə işləndiyini nəzərə alsaq, məlum olar ki, şeirdə polemika və ya mükəllimə, yaxud da Səməd Vurğun üslubu üçün səciyyəvi olan müraciət-tribunluq intonasiası “Azərbaycan”ın leksikasını da müəyyən edir.

Vətən, şeyr, nəsil, məskən, tərəf, insan, zülüm, məna, sakit, rəng, azad, bahar, dost, və s. kimi ərəb, fars mənşəli normativ sözlərlə yanaşı Şair müəyyən qədər etnoqrafik məzmun- təəssüratlı elə sözlər işlədir ki, o dövrdə ilk baxışda onların ərəb və ya fars mənşəli sözlər qədər normativ olduğuna inanmaq çətindir; məsələn: sınamaq, dən (saçlarıma dən düşəndə), qınamaq, dolaşmaq (xəyalım dolaşar gəzər), kecmək (keç bu dağdan, bu arandan), yaranişdan (bir səngərdir yaranışdan), acqarına, qan- tər, ocaq (şeyr- sənət ocağısan) və s.

Yüzillər boyu Azərbaycan ədəbi dilində işlənən, xüsusi ədəbi nüfuz qazanan ərəb, fars mənşəli sözlərlə yanaşı bu cür milli etnoqrafik leksikanın ədəbiləşdirilməsi, onlara normativ status verilməsi Səməd Vurğunun (və dövrün!) hünəri idi ki, çox keçmədən müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tipologiyasına, xarakterinə çevrildi.

Şeyrin dilində ərəb və ya fars mənşəli sözlər türk mənşəli şəkilçilərlə, bir növ, yarımmilliləşdirilir: gəncələsmək, havalanmaq, nazlanmaq və s.

Şair mövcud, ənənəvi frazeoloji vahidləri işlətməkdən daha çox öz (üslubi) frazeologiyasını yaratmağa çalışır: ayrılıq məndən düşəndə; boğar aylar, illər mənə; düşdün uğursuz dillərə; xəyalım dolaşar gəzər; mənzil uzaq, ömür yarı; zülüm əlindən qurtulmuşlar; hər üzümdən bir şirə çək; doyunca iç bu bahardan; al-qış günəş ölkəsinə; aşıq dəyər sərin- sərin; günəşin qucağı; deyilən söz yadigardır; sahillərə sinə gərək və s.

Üslub fərdiliyi (və yeniliyi) ümumən Azərbaycan şeyri üçün səciyyəvi olan bədii təyinlərdə (epitetlərdə) də hiss edilir:

durna gözlü bulaqlar, nəhs aylar, nəhs illər, alagözlü gündüzlər, dilbər gəlin, xallı xalça, səhərlərin ülkər gözü, al bayraqlı bir səhər və s.

Və şeyrin dilində, əgər belə demək mümkünsə, sel kimi bol- bol işıq gətirən, onu məzmuncə nurlandıran çoxlu təntənəli (ancaq səmimi!) sözlər, ifadələr var ki, onları bu bolluqda, bu səmimilikdə yalnız Səməd Vurğun işlədə bilərdi: gündüz, ağ üz, ürək açan mənzərə, dümağ qar, rəng- rəng, pambığımız çiçək- çiçək, səhər- səhər, günəş, cıraq- cıraq, ışıqlanmaq, səhərlər, Sərg və s.

“Azərbaycan” şeyrinin leksik-semantik sistemində etnoqrafiklik nə qədər güclü olsa da, o, mahiyyəti etibarilə, siyasi-ideoloji məzmunlu əsərdir. Və həmin siyasi- ideoloji məzmunun öz leksikonu olmaqla yanaşı mətndəki az qala hər sözdə, ifadədə təəssüratı mövcuddur. “El bilir ki, sən mənimsən” misrasından başlamış “Qoca Şərqi qapısısan!” misrasına qədər hər sözdə siyasi- ideoloji məna əks olunur: Azərbaycan, (sakit axan) arazlar, Vətən, (böyük bir) keçmişin (vardır), (uğursuz) dillər, (nəsillərdən- nəsillərə keçən bir) şöhrət, səngər, azad, bizim Bakı və s.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeyri ümumən Azərbaycan şeyrinə (və dilinə!) xüsusi leksik-semantik sistemi ilə dərdal, heç bir mübahisəsiz ənənəyə çevrilən elə bir yenilik gətirdi ki, neçə on illərdir diqqəti cəlb edən söz, ifadə yeniliyi axtarırları Səməd Vurğun miqyasından, demək olar ki, kənara çıxmır.

Çıxs da bu səviyyəyə yüksəlmir...

Səməd Vurğunun azərbaycançılıq (hətta demək olar ki, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi) idealları Azərbaycan tarixində ziddiyyətli rol oynamış respublika rəhbəri Mir Cəfər Bağirova həsr etdiyi şeyr- poemasında da kifayət qədər aydın ifadə olunmuşdur:

... Mənim də sevdiyim bu əziz vətən
İlhamlar alacaq gələcəyindən.
Açacaq ağzını qalın kitablar,
Bu ölməz insanlar, bu inqilablar

Bir-bir görünəcək gözlərimizə,
Salamlar verəcək gələcək bizə.
Elçilər gələcək Misirdən, Şamdan,
Günəşli gündüzdən, aylı axşamdan.
Daşacaq Bakıda insanın sayı,
Şuralar Şərqinin ilk qurultayı
Burda başlanacaq! O gün ixtiyar
Bir mədən işçisi alnında vüqar,
Başının üstündə bir qızıl bayraq
Türkcə salam verib iclas açacaq...

Doğrudur, Tarix mütəfəkkir şairin düşündüyü və ya inan-
dığına əksinə olaraq, uzun illər ölkəyə rəhbərlik etmiş, hər kəsin
çəkindişi birinci şəxs Mir Cəfər Bağirovu milli lider səviyyəsinə
qaldırmadı, ancaq Azərbaycan, həqiqətən, dünyanın hər yerindən
elçilər gələn müstəqil bir dövlətə çevrildi. Və Azərbaycan xalqı
onun ruhundan doğulmuş Heydər Əliyevin şəxsinə öz ümum-
milli liderini yetişdirdi.

Bugün Səməd Vurğunun azərbaycançılıq idealları səviy-
yəsini belə ötüb keçmiş bir Azərbaycan var, ancaq, təəssüf ki,
onun dastanını Səməd Vurğun səviyyəsində yaratmalı olan bir
şair- mütəfəkkir hələ ki meydana çıxmamışdır.

Şairin azərbaycançılıq ideallarının (və nəticə etibarilə,
ideologiyasının) bir mühüm faktı da 30-cu illərin ortalarından
başlayan bütöv Azərbaycan ideyasıdır ki, bunun ilk təzahürlərin-
dən biri "Təbriz gözəlinə" yazdığı şeirdir:

Çox da fikir vermə danışıklara,
Bilirəm, ürəyin mənə bağlıdır...
Nədir o başına örtüdüyn qara?
Bizim ki eşqimiz bir el nağlıdır.

...Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?
Baisin evində işıq yanmasın!..

Ah, Araz, ah Araz, vədimiz hanı?!
Bir ürək ikiyə parçalanmasın!..

...Gözlərin dolmasın!.. Dayan bir az da!
Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqdır!..
Azadlıq bayrağı güllü bir yazda
Təbrizin üstündə parlayacaqdır!

Bundan sonra (hələ sovet qoşunları İrana girməmiş) yaz-
dığı başqa bir şeirində deyirdi:

Axma, Araz! Dayan, Araz!
İnsaf eylə bizə bir az...
Bir ürəyi iki yerə
Cəllad kimi bölmək olmaz!

Azəridir mənim adım,
Bağlansa da qol- qanadım,
Dünya bilir şöhrətimi,-
Mən ki bir qul yaranmadım...

...Təbriz oğlu, Təbriz qızı!
Yadllar yedi haqqınızı.
Bir üsyanla doğacaqdır
Azadlığın dan yıldızı!..

Azərbaycançılıq ideallarının (və ideologiyasının) həmişə
çox mühüm tərkib hissəsi olmuş bütöv Azərbaycan məfkurəsi XX
əsrin ortalarından sonra həm Şimalda, həm də Cənubda böyük
vüsət aldı.

Müharibədən sonra (artıq sovet qoşunları İrandan çıxmış,
milli Azərbaycan hökuməti süqut etmişdi) şair məşhur "Yandırıl-
an kitablar"ını yazır...

*Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu;
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...*

*...Söylə, sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə?
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Sənmi "türkaxar" deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli...
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!*

*...Əzəl başdan düşmənimdir üzü murdar qaranlıq,
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.
Kainata dəyişməyəm şöhrətimi bir anlıq,
Mənəm Odlar ölkəsinin günəş donlu övladı!..
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı!*

Və şair qəzəbini cilovlaya bilmir:

*Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda.
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çaləngi var başımda,
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını...
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?*

Və bir müddət sonra şair "Körpünün həsrəti"ni qələmə alır...

*Kim bilir, kim bilir nə vaxtdan bəri
Bir insan keçməyir bu daş körpüdən.
Elə bil yol çəkir onun gözləri,
Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən...*

Şair 30-cu illərin ortalarında – Azərbaycan tarixinin olduqca mürəkkəb, ictimai-siyasi baxımdan ziddiyyətli bir dövründə "Vaqif" dramını qələmə aldı.

"Səməd Vurğunun adı, şəxsiyyəti, milli, poetik "mən"i ilə ən çox bağlı əsər "Vaqif"dir (Yaşar Qarayev).

Hələ "Vaqif" dramından bir-iki il əvvəl "Şairin ölümü" şeirini yazmışdı...

*İran ordusunu yeridəndə sən
Dedin ki, yadlara keçməsin vətən!
Dedin, sərcəşmələr, dağlar bizimdir,
Almalı, armudlu bağlar bizimdir.
Dedin ki, türk dili, türk şeiri gərək
Böyük bir ölkəyə qanad gərək
Üfüqdən üfüqə çapsın atını...*

Dünya ədəbiyyatı tarixində Molla Pənah Vaqiflə Səməd Vurğun kimi müxtəlif epoxalarda yaşayıb ruhən, poetexnologiya etibarilə bir- birinə bu qədər sıx bağlı olan iki böyük şair təəvvür etmək, yəqin ki, çox çətinidir. XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında yeni üslub-məktəb yaratmış, şeirin predmetini, ümumən gözəlliyini göylərdən yerə endirmiş sənətkarın yaradıcılıq şəxsiyyətində nə hikmət vardı ki, XX əsrin milli sosialist (kommunist!) şair- mütəfəkkirini məstun etmişdi?

Səbəb yalnız o idi ki, Səməd Vurğun da Vaqifin doğulduğu, sözün geniş mənasında təhsil alıb dünyagörüşünün formalaşdığı, böyük söz sənətkarı kimi püxtələşdiyi mahalda, etnoqrafik (hətta, belə demək mümkünsə, etnopoetik!) məkanda dünyaya gəlmişdi?.. Əlbəttə, yalnız bu deyildi. Ancaq heç bir şübhə yoxdur ki, bu, çox mühüm, bəlkə də, əsas amil olmuşdur ki, XX əsrin şairi XVIII əsrdəki sələfinə bu qədər inamla, müəyyən məqamlarda təhtəlsüz bir məhəbbətlə istinad etsin.

Xalq, xüsusilə aşıq poeziyasının yaradıcılıq texnologiyalarını, demək olar ki, zədələmədən bir küll halında yazılı ədəbiy-

yata gətirmiş, onu bir mahalın estetik zövqü miqyasından çıxarıb bütövlükdə Azərbaycan türklərinin klassik bədii təfəkkürü səviyyəsinə yüksəltdirmiş, milli ruhu təzələmiş Vaqif şəirdə yenilik (və millilik!) axtaran Səməd Vurğun, təbii ki, gənc yaşlarından, özünə ustad- müəllim axtardığı ilk illərdən maraqlandırmış, hətta sehləmişdi. XX əsrin 20- ci illərində, yəni yaradıcılığa başladığı dövrdə Səməd Vurğun Vaqifi, sadəcə təqlid edirdisə, az sonra – 30- cu illərdə Vaqifə vurğunluq artıq etnoqrafik emosionallığını itirmədən, dərk olunmuş, fəlsəfi- estetik məzmun qazanmış bir münasibət idi ki, bunun tarixi təzahürü bugünə qədər müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən möhtəşəm (və populyar) əsərlərindən biri sayılan “Vaqif” dramı oldu.

Necə ki Vaqif ruhən qidalandığı, pərvəriş tapdığı torpağın miqyasına sığmadı, Səməd Vurğun da o cür öz parlaq istedadını təqdim etmək üçün, tamamilə təbi olaraq, geniş üfüqlər axtardı. Ancaq nə Vaqif, nə də Səməd Vurğun doğulub böyüdükləri mahalın övladlığından heç zaman imtina etmədilər... Yəni yaradıcılıq üçün həmişə zəruri olan yeniliyi, özünəməxsusluğu o yerdə aradılar ki, milli bədii təfəkkür etnoqrafik yaddaşını (Vətəni!) itirməsin.

“Səməd Vurğunun, nə qədər milli olsa da, sosialist (komunist) bir şairin, yetişməsində Vaqifin axı hansı xüsusi xidmətləri ola bilərdi?” sualı o qədər də yersiz və ya absurd deyil... Azərbaycanda patriarxal həyat tərzinin (və dünyagörüşünün) xeyli təcavüzkarcasına və ya “hövsələsiz” olsa da, tamamilə haqlı olaraq, təqib edildiyi, aradan qaldırılmağa çalışıldığı (və müqavimət göstərənlərin amansızcasına cəzalandırıldığı) bir dövrdə özünü həmin dövrün şairi elan etmiş Səməd Vurğun “feodal dünyagörüşlü” (həm də yerlisi olan!) XVIII əsr şairini hansı məntiqə (və cəsarətə!) özünə ustad seçmişdi?... Nə üçün siyasi- ideoloji dedi-qoduların tüğyan eləməsinə bu qədər imkan vermişdi?..

Düşünürəm ki, Səməd Vurğunun Vaqifə, mürəkkəb tarixi şəraitə baxmayaraq, bu cür “təhlükəli” bağlılığında, nə isə qaçılmaz, mistik məqamlar da yox deyildi. Hərdən “şairlər ordusu səf-

səf düzlənsin, yoldaş Mayakovski komandan olsun” desə də Səməd Vurğunun şair ruhunu canlandıran etnoqrafik köklərin təzahürü – “Vaqifin şirin dili” idi. Və o, yeni dövrdə yaşamasına, Azərbaycanda milli intibahın ən böyük nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, bizə gəlib çatan əsərlərində bir dəfə də olsun nə “Azərbaycan”, nə “Azərbaycan (türk) xalqı”, nə də “Azərbaycan (türk) dili” anlayışlarını işlətməmiş şairin adını ana dilinin adı kimi təqdim etməkdən çəkinmirdi. Çünki onun üçün XVIII əsr şairinin xalqı leksikonu, qrammatikası, üslubu və milli ruhu əsas idi.

XX əsrin əvvəllərinin müxtəlif üslubda böyük Azərbaycan şair-mütəfəkkirinin hətta 30-cu illərdə də öz mövqeyini bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlayan, bir sıra hallarda yeni təzahürlərdə meydana çıxan üslubları Səməd Vurğun bir də ona görə qane etmirdi ki, ona doğma olan Vaqif üslubunu XIX əsrin ortalarından gələn bir axınla, faktiki olaraq, unutturmuşdu. Və bu axın- cəhd mövzulara, ideyalara, qəhrəmanlara qədər təsir göstərmiş, “Azərbaycan sovet poeziyasının banisi”ni “bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?” sualını verməyə məcbur eləmişdi.

Səməd Vurğun sovet poeziyasında, ümumən ədəbiyyatında, əgər belə demək mümkünsə, Azərbaycan konyukturlarını ən yüksək səviyyədə reallaşdırmış bir sənətkar- ideoloq olmuşdur ki, bu özünü Vaqif yaradıcılığına münasibət məsələsində də göstərir... Heç şübhə etmirəm ki, əgər Səməd Vurğunun Vaqifə elmi təhlilə çətin gələn bu cür intəhasız (artıq qeyd etdik ki, bir sıra məqamlarda mistik!) məhəbbəti olmasaydı, XVIII əsrin böyük şairi sovet dövründə bu qədər rahat qəbul oluna, bu qədər populyarlaşa bilərdi. Məhz Səməd Vurğunun şəxsiyyəti, ideoloji- ədəbi nüfuzu inandırır ki, Molla Pənah Vaqif də Nizami, Füzuli kimi bizim müasirimizdir. Ancaq, allah tərəfi, bu cür “müasirliyə” Vaqifin daha çox haqqı vardı... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, ana dilində yazmışdı, həm də XX əsrdəki xələflərinin tamamilə anlayacağı, eyni zamanda ədəbi hadisə olaraq zövq alacağı bir dildə yazmışdı.

Səməd Vurğunun Vaqifə xüsusi önəm verməsi, bir tərəfdən, onun ruhundan doğulması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, ədəbi-estetik ideallarını təsdiq etməsilə əlaqədar idi. Yəni müxtəlif istiqamətlərdən tənqiddə məruz qalan şair sübut etmək istəyir (və demək olar ki, edirdi) ki, onun poetik üslubu kifayət qədər mötəbər köklərə malikdir ki, bunun da birincisi Vaqifin yaradıcılığıdır. Və o da təsadüfi deyildi ki, XX əsr şairini bəyənməyənlər, açıq və ya gizlin tənqid edənlər onun ustasına – XVIII əsr şairinə də hücum etməkdən çəkinmirdilər.

Səməd Vurğun dərinlən bilirdi ki, sovet ədəbiyyatında Vaqifin yeri kifayət qədər paradoksal, ideya-estetik dərk baxımından xeyli dərəcədə ziddiyyətlidir... Belə ki, bir tərəfdən, bu böyük şairi xalq (zəhmətkeş kütlələr) arasından çıxdığına, “yadelli işğalçılara” qarşı mübarizə apardığına, hətta Rusiya tərəfdarı olduğuna (“bəynəlmiləçiliyinə!”) görə sovet ideologiyasına qəbul etdirmək o qədər də çətin deyil; digər tərəfdən isə, milli təfəkkürün (və dilin!) hələ XVIII əsrdə meydana çıxmış bu möhtəşəm hadisəsi elə bir mükəmməl yaddaş (və tarix!) təqdim edir ki, sabah və ya o biri gün sovet ideologiyası hər halda anlayacaq ki, bu təfəkkürün (və dilin) bugünkü daşıyıcılarını assimilyasiya etmək mümkün deyil, ona görə də Vaqifə (və nəticə etibarilə, Səməd Vurğuna!) ideoloji hücumlar qaçılmazdır.

Moskva (və Stalin) bütün əsərlərini farsca yazmış dahi Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu “rəsmi olaraq” təsdiq edəndə əsas məqsəd heç də mənasız mübahisələrə son qoymaq, şairi öz xalqına qaytarmaq deyildi. Sovet ideoloqları bilirdilər ki, Nizami fars dilini bilməyən Azərbaycan türklərində milli yaddaşın oynamasına çox az təsir edə bilər. Eləcə də dili çətin olan dahi Füzuli... “Dədə Qorqud” eposunu, təbii ki, qadağan etmək lazımdır. Vaqiflə nə edək?..

Patriarxal bir şairi, kiçik bir xanlığın “çşik ağası” miqyasından kənara çıxartmadan gözləyək. O zamana qədər ki, “novatorluq” axtarışları öz kosmopolit liberallığı ilə nəinki Vaqifi, hətta Səməd Vurğunu da tarixin arxivinə göndərəcəkdir.

Ancaq belə olmadı... Vaqifin (və Səməd Vurğunun!) “şirini dili”, bütün maneələrə rəğmən, müasir Azərbaycan ədəbi dilini formalaşdırdı, müasir ədəbiyyatın, elmin, publisistikanın ifadə-ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, tarixin qırılmağa hesablanmış bağları (xronologiyası) bərpa edildi.

Əgər Vaqif yüz ildən çox sürən tərəddüdlərdən, üslub texnologiyası axtarışlarından sonra öz Vurğununu yetişdirməsəydi (və Səməd Vurğun Vaqifi daxilindən gələn romantik bir cəhətlə bu qədər yüksəldib ictimailəşdirməsəydi), görünür, həmin “axtarışlar” bugün də davamı edəcəkdi.

Səməd Vurğun Vaqifi nə dərəcədə müasirləşdirsə, Vaqif də Səməd Vurğunu o səviyyədə tarixiləşdirdi.

“Azərbaycan xalqının milli-ictimai düşüncə, əxlaq və mənəviyyət, bədii təfəkkür və intellekt ənənəsi XX yüzilin ortalarında öz təkrarsız əksini bu bədii-tarixi fenomendə – Səməd Vurğun poeziyasında tapır. Qanadlı və romantik bir vətəndaşlıq əməlinə, bədii-estetik və fəlsəfi ideala xidmətdə miqyaslı, global meyarlar və hədudlar onu yalnız böyük sələfləri ilə yox, həm də böyük müasirləri ilə müqayisə edəndə görünür” (Yəşar Qarayev).

Etiraf edək... Azərbaycan sovet poeziyasının üç böyük (və populyar!) hadisəsi olub: Səməd Vurğun Süleyman Rüstəm və Rəsul Rza!

Səməd Vurğun kommunist idi, lakin kommunist olduğundan daha çox azərbaycanlı idi. Və yaradıcılığının (dünyagörüşünün!) təbiətinə və ya xarakterinə dərinlən varsaq görərik ki, ikisindən birini seçmək məcburiyyətində qalsaydı heç bir tərəddüd etmədən ikincisini – azərbaycanlılığı (və azərbaycançılığı!) seçərdi.

1937-ci ildə şair yazırdı: “Son zamanlar mən “Azərbaycan” adlı böyük bir epopeya yazmışam. Burada mənim vətənimin iki min illik tarixinin əsas mərhələləri və ona azadlıq gətirən sovet illəri öz əksini tapmışdır. Bu epopeya bir-biri ilə bağlı olan otuz poemadan ibarətdir. Epopeya Azərbaycan xalqının azadlıq

mübarizəsinə böyük partiyamızın göstərdiyi tarixi xidmətlərə həsr edilmiş "Ordenli qəhrəman" poeması ilə qurtarır".

Yaşar Qarayev tamamilə haqlıdır ki, Səməd Vurğunu təhlil edərkən onu hərfi-hərfinə anlamaq heç anlamamağa bərabərdir, ona "məxsus estedadın, poetik təfəkkürün əsl miqyası və möhtəşəmliyi "Dünya" və "Yadıma düşdü" rədifli qoşmalarda yox, məhz "Zamanın bayraqdarı", "Komsomol poeması", "İstiqbal tərənəsi" tipli böyük bədii strukturlarda axıra qədər gerçəkləşir və sonacan əyani görünür. Həmin əsərləri zamanın tozlu arxivinə verməyə tələsmək lazım deyil. Əksinə, zamanın, günün tozundan yaranan pərdəni, empirik, hərfi qatı onlardan sözlərin və sətirlərin üstündən silmək, daxildən, içdən gələn saflığı özünün təmizlədiyi "təzə" mətni yenidən oxumaq lazımdır, bu gün əcdad Nizamini, Füzulini hakim rəsmi etikətdən təmizləyərək oxuduğumuz kimi!.."

Heç şübhəsiz, Səməd Vurğun sovet şairi idi...

"Təsadüfi deyil ki, məhz sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycanda ilk sovet poeziyası məktəbi də "Səməd Vurğun məktəbi" kimi formalaşmışdı. Məhz bu məktəbin dərsləri bu gün də milli poeziya təhsilində "ali kurslar"ı təşkil edir. Onu, ümumiyyətlə, klassik sovet şeir məktəbinin ən yaxşı ənənələrindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, Səməd vurğun hər poemasında, hər pyesində o dövrkü "sovet poeziyasının problemləri"ni həll edirdi, dünya şeir hərəkətinin ən mütərəqqi inqilabi meyillərini təsdiqləyir və aşkarlayırdı. Məhz onun tərənnüm etdiyi humanizm, beynəlmiləçilik və azadlıq ideallarının əsrlərdə və qitələrdə davam edən yürüşü bu sözü indi də daha və ucadan deməyə haqq verir" (Yaşar Qarayev).

Lakin (və elə ona görə də!) Səməd Vurğunun yaradıcılığını (və dünyagörüşünü) dəyərləndirərkən "nə qədər möhtəşəm olsa da sovet şairidir" deyib üzərindən keçmək və ya nəticə çıxarmaq olmaz. Çünki "o, yer kürəsinə sığmırdı, "sovet ideologiyası"na necə sığa bilərdi? Sonsuzluğa, intəhasızlığa sığmırdı; "bolşevik sxolastikaya" necə sığa bilərdi?" (Yaşar Qarayev).

"Bu gün Səməd Vurğun nə dərəcədə müasirdir?" sualına verilən ən mükəmməl elmi-ideoloji cavablardan biri (bəlkə də, birincisi) Yaşar Qarayevə məxsusdur:

"Bu gün müasir, azad, suveren Azərbaycanda milli idealın, ideoloji və mənəvi həyatın bütün sahələrində global siyasətin baş xəttinə çevrildiyi bir dövrdə Vurğun poeziyası (və ziyası! – N.C.) öz tarixi vətəndaşlıq missiyasını bir daha, yenidən təkrar edə bilər. Məhz əxlaq və mənəviyyət saxtılığına, mənəvi ədalətə qarşı bədii mübarizədə həmişə cəngavər və sərkərdə şairin mübariz poeziyası, onun xalqa və Vətənə, ictimai ədalət və humanizm ideallarına romantik və fədakar bir sədaqətlə xidmət edən siqlətli, monumental qəhrəmanları bu gün də müasir ideoloji döyüşlərdə bizimlə bir sırada addımlaya və vuruşa bilirlər".

Dahi şair-mütəfəkkir yazırdı: "Hər insan, hər şeydən əvvəl, özünəməxsus tarixi olan, özünəməxsus tradisiyalar və milli xüsusiyyətlərə sahib olan konkret bir xalqın övlədidir. Sosializm insanı da müəyyən bir xalq tarixinin həyat zəminində yetişmiş, inkişaf yolları keçərək özünün bugünkü yüksək vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Müasir ədəbiyyat xalq idrakından, xalq mənəviyyatından danışdığı zaman onun mənəvi keçmişinə böyük bir hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, tariximizin həyat və mübarizə səhifələrini ilham və ürəklə vəərəqləməlidir".

Və əlavə edirdi: "Tarixə olub keçmiş şeylər", "çağırılmış bayatılar" kimi baxanlar idrak və zövqü məhdud insanlardır".

Bu mülahizələrin sosialist və ya kommunist şair-mütəfəkkirdən daha çox milli bir şair-mütəfəkkirə məxsus olduğunu inkar etmək çətindir.

VII. Azərbaycançılıq ideologiyası... Azərbaycanda millət quruculuğu... və milli dövlətçilik təfəkkürü

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, böyük mütəfəkkir Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri haqqında danışılarkən, məlum olduğu kimi, əsas diqqət onun dövlət quruculuğu missiyasına verilir ki, bu da tamamilə təbiidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyində siyasi nüfuz qazanmağa başladığı ilk illərdən – keçən əsrin 60-cı illərinin ortalarından enerjisini, əsasən, Azərbaycanda milli, müasir və Sovetlər Birliyinin imkan verəcəyi qədər müstəqil bir dövlətin qurulmasına həsr etmiş, bir neçə mərhələdən keçən kifayət qədər inamlı, ardıcıl mübarizələrdən sonra – 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq müstəqil Azərbaycan dövlətini həm qurmuş, həm də onun inkişafı üçün mükəmməl strateji perspektivlər müəyyən etmişdir. Bu, əlbəttə, mənsub olduğu xalqın iradəsini ifadə edən böyük liderin əsas tarixi missiyası idi... Bununla belə Heydər Əliyevin dövlət quruculuğundan heç də kiçik olmayan bir missiyası da millət quruculuğu idi ki, fikrimizcə, elmi tədqiqatlarda həmin məsələyə, hələ ki, lazımi səviyyədə (və miqyasda) diqqət yetirilmir.

Politoloji mülahizələrə görə, dövlət quruculuğu xeyli dərəcədə siyasi-administrativ hadisə olduğu halda, millət quruculuğu mənəvi-siyasi prosesdir. Və elə bir möhtəşəm prosesdir ki, adətən, yüz illər boyu davam edib, xalqın müxtəlif tarixi dövrlərdə, mərhələlərdə təbii olaraq yetişdirdiyi bir neçə ziyalılar, ictimai xadimlər, mütəfəkkirlər nəslinin çoxşaxəli, çoxmiqyaslı mübarizələri ilə müşayiət olunur.

Millət qurucusunun ən mühüm xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, mənsub olduğu etnosun, xalqın, millətin müstəqilliyi, inkişafı, dünyanın müasir (mədəni) millətləri səviyyəsinə yüksəlməsi

uğrunda mübarizə aparır. Və əgər milli dövlət müstəqilliyinə nail olmaq qeyri-mümkündürsə belə, həmin mübarizədən imtina etməyib xalqın gücünü, yaradıcılıq enerjisini təmərküzləşdirməklə onu gələcəyə hazırlayır. Azərbaycanda millət quruculuğunun XIX əsrin əvvəllərindən başlayan, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən geniş vüsət alan zəngin bir tarixi vardır ki, onu aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

- 1) XIX əsrin əvvəllərindən sonlarına qədər;
- 2) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri;
- 3) XX əsrin 20-ci illərindən 60-cı illərinə qədər;
- 4) XX əsrin 60-cı illərindən sonlarına qədər;
- 5) XX əsrin sonlarından bugünə qədər.

Birinci dövr Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani; ikinci dövr Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Əhməd bəy Ağayev; üçüncü dövr Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov... kimi ziyalılarla təmsil olunur.

Heydər Əliyevin bir millət qurucusu olaraq fəaliyyəti (və mübarizələri!) biri digərinin bilavasitə davamı olan dördüncü və beşinci dövrləri əhatə edir ki, həmin dövrlərdə Ziya Bünyadov, İsa Muğanna, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza, Anar, Elçin... kimi ziyalılar da milli özünüdərk (və özünüdərk!) uğrunda mübarizə aparmış, böyük xidmətlər göstərmişlər.

Keçən əsrin ortalarından, xüsusilə 60-cı illərdən Sovetlər Birliyinin ictimai-siyasi həyatında özünü göstərən “mülayimləşmə” prosesi ölkənin (özünəməxsus imperiyanın) hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da milli təəssübkeşlik hisslərinin bu və ya digər dərəcədə açıq təzahürü üçün müəyyən şərait yaratdı. Və həmin şəraitdən düzgün, məqsədyönlü və məhsuldar istifadənin

əsas qarantlarından biri (əslində, birincisi) Heydər Əliyevin şəx-sində güclü milli liderin hakimiyyətə gəlməsi idi.

Ümumiyyətlə, böyük tarixi şəxsiyyətin millət quruculuğu prosesindəki mübarizədə uğurlarını təmin edən cəhətlər ən azı aşağıdakılardan ibarətdir:

1) mənsub olduğu etnosa, xalqa, millətə, ümumən etnik-mədəni sistemə təbii, tərəddüdsüz bağlılıqdan irəli gələn milli təəssübkeşlik;

2) xalqın tarixini, düşdüyü ictimai- siyasi vəziyyəti, sözün geniş mənasında yaradıcılıq potensialını yüksək intellektlə də-rindən dərk edib tərəqqi, təkamül üçün real, həyata keçirilməsi mümkün proqnozlar, perspektivlər müəyyən etmək istedadı;

3) özünəqədərki (və müasir) milli ictimai- siyasi, ideoloji maraqları təhlil edib ümumiləşdirmək, tarixdən gələn bu və ya di-gər səviyyədə formalaşmış milli ideologiyayı özündə cəmləyib inkişaf etdirmək məharəti;

4) tarixin təcrübəsini rəhbər tutmaqla hakimiyyətin verdiyi imkanlara əsaslanaraq milli strateji maraqların həyata keçirilməsi üçün düzgün taktika yürütmək, keçmişin səhvlərindən imtina edib uğurlarını daha da təkmil formada təqdim etmək bacarığı;

5) milli mədəni-ideoloji enerjinin təmərküzləşdirilməsi, müzakirələrə geniş meydan açılması, ictimai şüurdakı (və həyat-dakı) qorxu, ətalət və tərəddüd simptomlarının mümkün qədər aradan qaldırılması, millətin mütərəqqi şəxsiyyətlərinin nüfuzunu gücləndirmək, yeni (gənc) nəslin mədəni sağlamlığını təmin et-mək üçün ardıcıl, inamlı təşkilatçılıq tədbirlərinin görülməsi.

Ümummilli lider müstəqillik dövründə müəyyən münasi-bətlərdə Azərbaycanın ən yeni tarixinə dair ölkə ictimaiyyətini, ziyalıları düşündürən bir sıra suallara cavab verməli olurdu ki, onlardan biri də belə idi: “Nə üçün 60-cı, 70-ci illərdə Azərbay-candan sona qədər təqib olunan bir dissident – millətçi çıxmadı? Halbuki Sovetlər Birliyinin digər respublikalarında onlar kifayət qədər olmuşdular...” Cavab olduqca yığcam (və mükəmməl) idi: “Çünki ən böyük dissident mən özüm idim...”

Heydər Əliyevin millət quruculuğu siyasətinin, fikrimizcə, üç əsas prinsipi mövcuddur:

1) millətin özünü özünə tanımaq;

2) milləti, xüsusilə onun ziyalılarının, böyük şəxsiyyətləri-nin təmsalında hər hansı təhlükədən xilas (və müdafiə) etmək;

3) milləti dünyaya (eləcə də dünyanı millətə) tanımaq.

Tarixin təcrübəsi göstərir ki, millət quruculuğu prosesi o zaman uğurlu və ya məhsuldar olur ki, həmin proses tədricən, fundamental dəyərlərə əsaslanaraq getsin... Və hər cür populizm-dən, tələsgənlikdən, “millət xadimləri”nin liderlik iddialarının do-ğurduğu münaqişələrdən, mənsəbpərəstlikdən uzaq olsun. Heydər Əliyevin təmənnasız xalq, millət sevgisi imkan verdi ki, o, mən-sub olduğu xalqı, milləti ən yüksək səviyyədə irəli apara (yüksəl-də!), qarşıya çıxan kəlfə qədər güclü maneələri cəsarətlə ara-dan qaldıra bilsin. Ümummilli lider yaxın keçmişin təcrübəsindən çox yaxşı bilirdi (və bunu bir neçə dəfə qeyd etmişdi) ki, millət quruculuğunda ən təhlükəli hallardan biri liderlik konyukturudur ki, bunun acı nəticələrini Azərbaycan xalqı az görməmişdir.

Liderlik konyukturu isə elə bir mürəkkəb sosial- psixoloji hadisədir ki, onu nəzərə almadan, əslində, müəyyən mənada, idarə etmədən millət quruculuğu prosesini uğurla aparmaq, de-mək olar ki, mümkün deyil. Buraya (liderlik konyukturuna) a) ölkənin uzun əsrlər müxtəlif xanlıqlara parçalanması nəticəsində hər regionun öz liderini və ya liderlərini yaratmaq iddialarından (və tarixi təcrübəsindən) irəli gələn münaqişəlilik; b) mərkəzin (Moskvanın) biri digərini əvəz edən süni liderlər hazırlayıb onla-rın şişirdilmiş (və mübahisəli) “nüfuz”u ilə ölkəni idarə etməyə çalışması; c) ardıcıl olmayan, bir növ, impulsiv “qəhrəmanlıq”la-rın ortaya çıxardığı təsadüfi liderlik iddialarının doğurduğu prob-lemlər və s. daxildir ki, bunların hər biri, praktik olaraq, hamısı bir yerdə Azərbaycan xalqının təmərküzləşməsi qarşısında hə-mişə böyük maneələrə çevrilmiş, millət quruculuğunun lazımı (təbii) sürətlə getməsinə pravakasion metod və üsullarla ləngit-mişdir.

Millət, yaxud dövlət quruculuğunda bir lider səviyyəsində iştirak etməyin təməl şərti, əlbəttə, ümumi (universal) xarakterə malikdir ki, bu da mənsub olduğu etnosun (xalqın) hər hansı bir sahədə (elmi, mədəni, hərbi, idarəçilik və s.) və ya bu sahələrin bir neçəsində nüfuzunu qazanmaqdan ibarətdir. Bundan sonra isə milli liderin millət, yaxud dövlət müstəqilliyi uğrunda mərkəzi hakimiyyətlə "dialog"u başlayır ki, Azərbaycanın Heydər Əliyevə qədərki siyasi tarixində bunun; əsasən, üç təcrübəsi mövcud olmuşdu:

1.müstəqillik tələbi ilə bu və ya digər şəkildə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmaq;

2.mərkəzi hakimiyyətin bütün tələblərini yerinə yetirməklə uzun müddət hakimiyyətdə qalıb, nəticə etibarilə, ekzotik və ya dekorativ bir liderə çevrilmək;

3.milli mənafeləri gözləmək, müdafiə etmək və millətin ardıcıl tərəqqisini təmin edəcək real işlər görməklə yanaşı mərkəzi hakimiyyətdən asılılığı tədricən minimuma endirmək.

Ən çətin (ancaq perspektivli) yol üçüncüsü idi. Və Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi nüfuz qazandıqdan sonra məhz bu yolla getdi... O, mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan etmədi, əksinə, müxtəlif üsullarla mərkəzi hakimiyyəti məcbur etdi ki, Azərbaycanla maraqlansın, onun barəsində qərarlaşmış "Rusiyanın ucaqları"(Nəriman Nərimanov) – periferiya təsəvvüründən əl çəksin. Dünyagörüşü etibarilə milli kommunist olan Heydər Əliyev milli müstəqillik uğrunda mübarizəsində, əsas prinsip kimi, mənsub olduğu xalqın hər hansı iddia ilə özünə qapanmasını, özünü təcrid etməsini yox, ən azı Sovetlər Birliyi miqyasında dünyaya açılmasını seçdi. O, yaxşı bilirdi ki, xalq istedadlı nümayəndələrinin təmsalında dünyaya açılsa özünü başqa xalqlarla müqayisə etmək imkanları qazanacaqdır ki, bu da müstəqillik (və mütəşəkkillik) üçün mühüm şərtidir. Və bu, müdafiə deyil, hücum taktikası idi.

Heydər Əliyev mənsub olduğu (və artıq demək olar ki, yeganə lideri olaraq həm daxilə, həm də xaricə məşhurlaşdığı)

xalqın dünya miqyasına çıxanda o qədər də mükəmməl (və müəssir) görünməyəcəyindən çəkinmədi. Və tədricən Moskvaya, ümumən Sovetlər Birliyinə konkret işlə sübut etdi ki, azərbaycanlılar zəhmətkeş, mədəni, hər sahədə uğurlar qazana biləcək istedadlı bir xalqdır. Xalqı yüksəltməyin, özünə (və dünyaya) tanıtdırmağın elə bir üsulu, forması qalmadı ki, Heydər Əliyev ondan tam gücü ilə istifadə etməmiş, sınaqdan keçirməmiş olsun. İqtisadiyyat, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi kimi fundamental sahələrdəki uzun illərin gerilikləri, ədaləti və hərc- mərciyyəti tezliklə nəinki aradan qaldırıldı, respublikanın ictimai həyatında elə bir canlanma oldu ki, insanlar milli mənsubiyyətlərilə qürur duymağa başladılar. Və hakimiyyətə gəlmiş ilk illərdən hamıya məlum idi ki, Heydər Əliyev tarix yaradır.

İstər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənarda elə "azərbaycanşünaslar", yaxud "sovetoloqlar" tapılır ki, Heydər Əliyevin sovet dövrü fəaliyyətini, rəhbərlik-idarəçilik üslubunu "təntənələrə daha çox meydan açmaq"da tənqid etməyə çalışırlar. Bununla heç cür razılaşmaq olmaz... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu təntənələr, sözün böyük mənasında, xalqa ruh verirdi, onu təhsilə, intellektə, ictimai fəallığa, əməyə səfərbər edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda sovet dövlət idarəçiliyi sistemini Azərbaycan xalqının xidmətinə verməklə onu (dövlət idarəçiliyini) mərkəzi hakimiyyətin "canişinliyi"ndən çıxardı. Və bunun nəticəsidir ki, azərbaycanlılar yalnız idarə olunan yox, həm də idarə edən xalqa çevrildilər.

Sovetlər Birliyinin dağılması, Azərbaycanda milli müstəqillik (və dövlət müstəqilliyi) uğrunda hərəkətin güclənməsi illərinin sosial-siyasi mənzərəsi göstərdi ki, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını doğru yolla aparmış həqiqi milli lider olmuşdur. Çünki xalq müxtəlif xarakterli pravakasiyaları, nəticə etibarilə, dəfə edərək

1) milli müstəqillik ideallarına sadıq qalıb heç bir siyasi himayəçilik iddiasını qəbul etmədi;

2) ərazi bütövlüyünü ən kəskin (və güclü) təzyiq qəşısının belə güzəştə getmədi;

3) ona müxtəlif liderlər “təklif olunduğu” halda aldanmayıb öz həqiqi (və tarixi) liderinə sədaqət nümayiş etdirdi.

Hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev başladığı millət quruculuğu prosesini yeni tarixi şəraitdə daha imanla davam etdirərək ən tendensiyalı və ya qısqanc tarixçinin belə etiraf etməli olduğu həqiqətən cəhanşümul işlər gördü ki, buraya aşağıdakılar xüsusilə aiddir:

a) milli mütəşəkkilliyin müstəqil dövlətçilik səviyyəsində təmin olunması;

b) dünya azərbaycanlılarının mədəni, ictimai-siyasi birliyinin gücləndirilməsi;

c) türk dünyasının etnik-mədəni birliyinin siyasi birlik səviyyəsinə yüksəldilməsi.

Bütün bunlar isə Azərbaycan xalqının dünya miqyasında özünə get- gedə daha möhkəm mövqə tutmasını təsdiq etməklə böyük milli inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə (və milli ruhun gücləndirilməsində!) İlham Əliyev mərhələsi XXI əsrin 10-cu illərinin əvvəllərindən başlayır. Və bizim günlərdə həm inamla, böyük enerji ilə, həm də miqyasını genişləndirərək (və təkmilləşərək) davam edir...

Müşahidələr (və araşdırmalar) göstərir ki, müasir mərhələdə – İlham Əliyev mərhələsində azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülünü bir sıra mühüm əlamətlər şərtləndirir ki, onlardan *birincisi* həmin ideologiyanın tarixinə (bu tarixin bütün yön-lərilə obyektiv öyrənilib mənimsənilməsinə) elmi, ictimai- siyasi və mədəni marağın indiyə qədər görünməmiş bir şəkildə artmasıdır.

Bu gün ölkədəki iqtisadi, ictimai-siyasi və intellektual-mədəni şərait imkan verir ki, azərbaycançılıq ideologiyasının

keçdiyi tarixi yol hərtərəfli, dərinlən və geniş müzakirələr əsasında necə varsa o cür araşdırılıb öyrənilsin, xüsusilə gənc nəslin Azərbaycan xalqını, Azərbaycan dövlətini müstəqilliyə gətirib çıxaran milli ideologiya, onun hansı müzakirələrdə, mübahisələrdə və münaqişələrdə formalaşdığı, eləcə də Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əhməd bəy Ağayev, Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov kimi müxtəlif miqyaslı və mövqeli milli ideoloqların təfəkkür tərcümeyi- halları haqqında kifayət qədər aydın (və mü-kəmməl) təsəvvürləri olsun. Halbuki bu imkan əvvəlki mərhələlərdə ya yox idi, ya da müxtəlif səbəblər üzündən bu və ya digər dərəcədə məhdud olmuşdu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 21 yanvar 2014- cü il tarixli sərəncamı ilə “türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin əhəməti dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının hazırlanmasında yaxından iştirak edən... görkəmli ictimai xadim” Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin (və Prezident İlham Əliyevin), ilk növbədə, milli ideologiyasının tarixinə münasibətinin göstəricisidir. Və bu sözləri cənab Prezidentin bir sıra digər sərəncamları (xüsusilə, azərbaycançılıq ideologiyasının banilərindən biri olan, uzun illər adının çəkilməsi belə qadağan edilmiş Məmməd Əmin Rəsulzadənin yubileyinin keçirilməsi haqqındakı sərəncamı) barəsində də demək olar. Onların hər biri, bir tərəfdən, milli ideologiya klassiklərini geniş ictimai miqyasda tanıtmaya; ikinci tərəfdən, milli ictimai şüuru zənginləşdirməyə, onun polifoniyasını təmin etməyə; üçüncü tərəfdən isə, milli ideologiyanın köklərini, mənbələrini (və ümumən tarixini!) onun müasir təzahür texnologiyaları ilə üzvü vəhdətdə – bir bütöv halında təsəvvür etməyə münbit (və rəsmi!) şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, istər təşəkkül dövründə, istərsə də müxtəlif təkamül mərhələlərində, xüsusilə XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən 70-ci illərinin əvvəllərinə, yəni Heydər Əliyev dövrünə qədər azərbaycançılıq ideologiyası həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində (mühacirətdə) biri digərindən, demək olar ki, təcrid olunmuş halda fəaliyyət göstərmişdir. Ölkə daxilində bu ideologiya get-gedə məhdudlaşdırılmış, hətta tamamilə unudulması üçün hər cür cəhdlər edilmiş, az- çox təzahürləri isə müxtəlif mənəvi-ideoloji istiqamətlərə (məsələn, liberal vətənpərvərlik) yönəldilməklə amorflaşdırılmış və ya "simasızlaşdırılmışdır"... Xaricdə (mühacirətdə) isə sosial bazası olmayan romantik xəyallara çevrilmişdir... Və bütün hallarda Azərbaycan xalqının milli ideallarının qarşısını həm adminstrativ (aqressiv!), həm diplomatik (aldatma!), həm də ekspressiv (şirnikləndirmə!) yolları ilə məhz sovet- sosialist ideologiyası kəsmiş, lakin milli idealları məhv etmək mümkün olmadığı kimi, milli ideologiyanı da sona qədər unudurmaq, yaddaşlardan silmək mümkün olmamışdır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsinin *ikinci* mühüm əlaməti Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevə, onun milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsinə ölkə, eləcə də dünya miqyasında layiq olduğu bir ehtiramla, intellektual-analitik həssaslıqla yanaşılmasıdır. Və bu, ona görə zəruridir ki, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının bir- birindən əsaslı şəkildə fərqli olan iki- üçüncü və dördüncü təkamül mərhələsinin lideri (müəllifi!) olmaqla yanaşı, bu gün davam edən beşinci mərhələsinin perspektivlərini də müəyyənləşdirmişdir.

Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərinin həm ölkə, həm də dünya miqyasında yüksək qiymətləndirilməsi, geniş təhlil (və təbliğ) olunması azərbaycançılıq ideologiyasının, Azərbaycan xalqının milli ideallarının təntənəsi deməkdir. Və heç də təsadüfi deyil ki, bugünkü siyasi leksikonda "heydərəliyevçilik" anlayışı "azərbaycançılıq" anlayışının yeni tarixi şəraitdəki məzmununu (və mahiyyətini!) ifadə edir. İstər sovet dövründəki məlum (və

mürəkkəb!) şərtlər daxilində, istərsə də müstəqillik dövrünün ondan heç də az mürəkkəb (və ziddiyyətli!) illərində ümummilli lider Azərbaycanı Azərbaycan və Azərbaycan xalqını Azərbaycan xalqı edəcək bütün milli mənəvi enerji mənbələrinin tam gücü ilə işləməsi üçün hər cür tədbirləri görməklə azərbaycançılıq ideologiyasını legitimləşdirə, reallaşdır, beləliklə də, bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin cəsarətlə (və qürurla!) "bizim siyasətimiz – bizim işimizdir" deməsinə əsas verə bildi.

Üçüncü mühüm əlamət, heç şübhəsiz, azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissələri olan türkçülük, müsəlmançılıq və müasirliyin üzvi vəhdətdə, heç birinə digərindən daha böyük üstünlük vermədən, bir bütöv halında qəbul edilərək xalqın milli mənafeələri naminə həyata keçirilməsidir. Bu məsələ ona görə çox əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif tarixi dövrlərdə (azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül tapıb formalaşdığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq) gah türkçülüyə, gah müsəlmançılığa, gah da müasirliyə əlahiddə üstünlük verilməsindən irəli gələn ictimai- siyasi problemlərlə üz-üzə dayanmağa məcbur olmuşdur. Və bunun da mənfi nəticələrini, xüsusilə milli inteqrasiyasının, mütəşəkkilliyin süni olaraq pozulmasını, yaxud zəifləməsinə tarix, yəqin ki, həmişəlik öz yaddaşına yazmışdır.

İlham Əliyevin siyasi- ideoloji fəaliyyətində türkçülük Azərbaycan xalqının öz mənşəyi etibarilə türk etnosundan yaranması həqiqətinin milli ictimai dərkindən başlayıb müasir türk dünyasının üzvi tərkib hissəsi olması, beynəlxalq aləmdə türk dünyasının ortaqlarının cəsarətlə müdafiəsinə qədər gedir. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti türk dünyasının öndə gedən liderlərindən biri kimi böyük nüfuz sahibidir.

İslam (müsəlman) dünyasına mənsubluq da bugünkü Azərbaycanın həm mənəvi- mədəni, həm də ictimai- siyasi xarakterində bütün parlaqlığı ilə təzahür edir. İlham Əliyevin müsəlman xalqlarına qarşı müəyyən beynəlxalq dairələrdə aparılan mürtəce, antihumanist kampaniyalara dəfələrlə ən yüksək tribu-

nalardan öz etirazını bildirməsi, Azərbaycanın bir nümunəvi müsəlman ölkəsi olaraq inkişafı buna sübutdur.

Və eyni zamanda bugünkü Azərbaycan xalqı dünyaya açıq, müasir dünyanın iqtisadi, sosial- siyasi və mədəni texnologiyalarını inamla mənimsəyən, onun (müasir dünyanın) global idarəçiliyində get-gcdə güclənən imkanları səviyyəsində iştirak edən xalqdır.

Türkçülük, müsəlmançılıq və müasirlik triadası bugün Azərbaycanda klassik formulunda (və tipologiyasında) tətbiq edilməklə qalayıb mərhələnin (və dövrün) tələblərinə uyğun olaraq yaradıcılıqla yaşanı ki, bu da Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü tarazlaşdırılmış, humanist və uzaqgörən (mövcud problemlərin tezliklə həllinə yönəlmiş perspektivli) siyasətin nəticəsidir.

Müxtəlif mədəniyyətlərə, dünyagörüşlərinə təmkinli dialoq əsasında hörmətlə yanaşılması, qloballaşan dünyanın çağırışlarına həssas, anamlı münasibət, multikulturalizm azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsinin, fikrimizcə, mühüm əlamətlərindən *dördüncüsü* hesab oluna bilər. Nə üçün? Ona görə ki, hər hansı ideologiya, nə qədər mütərəqqi olsa da, özünü təcrid edərsə, həm tarixi (passiv), həm müasir (aktiv), həm də gələcək (perspektiv) çox müxtəlif (biri digərini inkar, yaxud təsdiq edən, yaxud da bir- birinə loyallıq və ya liberal münasibətlərdə olan) ideologiyalarla hesablaşmazsa, prinsip etibarilə, yaşaya bilməz.

Azərbaycan xalqı (və dövlətçiliyi) tərəfindən azərbaycançılıq ideologiyasının tətbiqi, müdafiəsi və inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsi dünya miqyasında çox müxtəlif (və qaynar!) ideoloji proseslər kontekstində baş verdiyi hamıya məlumdur. Və bu proseslər azərbaycançılığı birmənalı inkar edə bilmədiyi kimi, birmənalı təsdiq də edə bilməz.

Beşinci əlamət Azərbaycan xalqının dünya miqyasında milli- mədəni, mədəni bütövlüyünün möhkəmlənməsi üçün ardı-

cıl mübarizə aparılmasıdır ki, bunun müsbət nəticələrini görmək mümkün deyil.

Tarixi tələbləri elə gətirmişdir ki, azərbaycanlıların və ya Azərbaycan türklərinin bu gün yalnız beşdən biri müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Təxmini hesablamalara görə, dünya azərbaycanlılarının beşdən dördü öz tarixi Vətəninə yüz (hətta min!) illərlə necə məskun olmuşdursa bu gün də məskundur... Ona görə də əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bir siyasətin – Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə miqyasının genişləndirilməsi siyasətinin müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətçiliyi tərəfindən uğurla davam etdirilməsi heç bir alternativ qəbul etməyən bir zərurət olub azərbaycançılıq ideologiyasını zənginləşdirən, ona güclü enerji verən, onun məzmununu (hətta fəlsəfəsini) bütövləşdirən konseptual hadisədir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, dünyanın harasında məskunlaşmasından asılı olmayaraq, kiçik istisnaları nəzərə almasaq, azərbaycanlılar eyni etnik mənşəyə, eyni dinə mənsub olub eyni mental xüsusiyyətlərin, eyni adət- ənənələrin daşıyıcısıdır. Və onların eyni bir dilləri – Azərbaycan dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi mövcuddur...

Əlbəttə, qloballaşan müasir dünyada azərbaycanlıların siyasi- inzibati sərhədləri aşaraq bir- birlərlə sıx ünsiyyətə girmələri, ümummilli maraqlarını humanizm, insan hüquqları çərçivəsində təmin etmələri yalnız milli yox, həm də insani (ümumbəşəri!) bir ehtiyacdır ki, əlahiddə hadisə olmayıb bütün millətə xasdır...

Azərbaycan xalqının (və insanının) dünyanın inkişaf etmiş xalqları (və insanları) ilə müqayisədə ikinci, hətta üçüncü dərəcəli olması kompleksinin sürətlə aradan qaldırılması baxımından görülən işlərə (və onun uğurlu nəticələrinə), fikrimizcə, *altıncı* əlamət kimi baxmaq olar.

Etiraf etməliyik ki, azərbaycanlılarda uzun on illər (hətta əsrlər!) belə bir kompleks olmuşdur. Ziyalıların öz ana dillərindən (və prinsip etibarilə, mənsub olduqları xalqdan) imtina edib

müxtəlif əcnəbi dillərdə danışıb yazmaları, özlərinə əcnəbi soyad formaları qəbul etmələri və s. həmin "gerilik" kompleksinin təzahürləri (və nəticələri) idi ki, milli tarixin son mərhələsinə qədər bu və ya digər dərəcədə davam edirdi... Ancaq bu gün heç bir azərbaycanlı özünü nə bir rusdan, nə bir almandan, nə bir fransızdan, nə də bir ingilisdən aşağı hesab etmir. Və milli qürur yalnız sözdə deyil, həm də işdə, əməldədir. Ölkədə abadlaşan, "yeni rəmzlər"ini yaradan şəhərlər (xüsusilə Bakı!), kəndlər, çəkilən yollar, yaradılan təhsil müəssisələri, tətbiq edilən müasir idarəçilik texnologiyaları, dünya standartları ilə müqayisə olunan müxtəlif təsisatlar, idmanda, mədəniyyətdə indiyə qədər bu miqyasda görünməmiş beynəlxalq uğurlar Azərbaycan insanını mənən, ruhən yüksəldən, əgər belə demək mümkünsə, onun katarsisini təmin edən elə hadisələrdir ki, yalnız bu günlə məhdudlaşmayıb onun (Azərbaycan insanının) gələcək taleyini, xarakterini müəyyən edir. Və bu taleyüklü işlər, əməllər Azərbaycan xalqının tarixində həmişəlik olaraq İlham Əliyevin adı ilə qalacaqdır...

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsinin *yeddinci* əlaməti həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni sahələrdə (bu sahələrin təsəvvürə gətirilməsi belə çətin olan çox geniş spektrində) beynəlxalq əlaqələrin, başqa sözlə, Azərbaycan-Dünya dialoqunun zəngin təcrübəsinin qazanılmasıdır.

Bu isə ilk növbədə o deməkdir ki, azərbaycançılıq ideologiyası (və Azərbaycan xalqının milli idealları), bir vaxtlar olduğu kimi, məhdud bir miqyasda qalıb, "özümüz deyib, özümüz eşidək" prinsipi ilə mövcud olmur, universallaşır, həddlərini genişləndirir, ümumən insan (və dünya) təfəkkürü mövqeyindən görünüb etiraf olunur... Tarixi (və cari) rəqibləri açıq mübarizəyə çəkir, onların hansısa gizli "laboratoiyalar"da hazırlanmış məkrli planlarını alt-üst edir...

Beynəlxalq "Dialoq"lara ev sahibliyi edən Azərbaycan indiyə qədər görünməmiş bir miqyasda müxtəlif ideyaların, ideologiyaların həmsöhbət olmasına inamla münislik etdikcə azərbay-

cançılıq məfkurəsi də zənginləşir, beynəlxalq nüfuzunu gücləndirir, yüksək standartlı paradigmalara yiyələnir...

Səkkizinci əlamət Azərbaycan xalqının intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir texnologiyalara yiyələnməsinin sürətlənməsi, perspektivli özünüifadə (və özünütəsdiq) metodlarının, üsullarının və vərdislərinin xüsusilə gənc nəsil tərəfindən mənimsənilməsidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, azərbaycançılıq ideologiyasının gənc nəsil tərəfindən bu qədər kütləvi (və intellektual!) səviyyədə mənimsənilməsi heç bir mərhələdə mümkün olmamışdır...

Azərbaycanın regionda, ümumən beynəlxalq aləmdə söz sahibi olması, onun mövqeyi ilə hesablaşılması, çoxstandartlılığı, xüsusilə cari konyukturluluğu ilə tanınan dünyanın "haqq-hesab"ından kənarda qalıb təcrid olunmaması, çox güman ki, *doqquzuncu* əlamətdir.

Və bu əlamətin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının milli ideologiyası çevik, elastik, diplomatik resurslara yiyələnmiş, hər hansı "gözlənilməz" ideoloji hücumlara qarşı müqavimət (hətta əks-hücum) "immunitetlər"i qazanmışdır...

Nəhayət, Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsinin *onuncu* əlaməti həmin ideologiyanın inkişafı üçün geniş perspektivlər təmin etməsidir ki, bu, milli ideologiyanın (azərbaycançılığın) gələcəyi barədə tamamilə nikbin fikirdə olmağa hər cür imkanlar verir. Xüsusilə o mənada ki, azərbaycançılıq ideologiyası qarşısında bu gün polemika üçün həddlər qoyacaq heç bir maneə, yaxud həmin ideologiyanın təkamülünü ya ləngidəcək, ya da süni şəkildə sürətləndirəcək heç bir konyuktur müdaxilə yoxdur.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsi özünəməxsus dinamizmi ilə zənginləşməkdə, milli ictimai şüurun əsaslarını müəyyənləşdirməkdə və Azərbaycan xalqının dünya birliyindəki mövqelərini inamla yüksəltməkdədir.

SON SÖZ

Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsaslarını, prinsip etibarilə, aşağıdakı tarixi (və fundamental!) etnik (milli) göstərici və ya əlamətlər müəyyənləşdirmiş və müəyyənləşdirməkdədir:

1. Azərbaycan xalqı (etnosu) yüzillər boyu davam edən etnik diferensiasiya (və inteqrasiya) prosesi nəticəsində mükəmməl bir etnoqrafik hadisə kimi formalaşmışdır. Və özünəməxsus zəngin "tərcümeyi-hal"a malikdir. Türk dünyasının üzvi tərkib hissəsidir.

2. Adət-ənənələrin, vərdişlər sisteminin miqyası (və keyfiyyəti) sübut edir ki, Azərbaycan xalqı yüksək mənəvi dəyərlərin yaradıcısı, eyni zamanda həmin dəyərlərin yetirməsidir.

3. Azərbaycan türkcəsi və ya Azərbaycan dili – dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri olub Azərbaycan xalqının (etnosunun) özünəməxsusluğunu nümayiş etdirən, tarixən formalaşmış ümummilli ünsiyyət vasitəsi kimi böyük intellektual- mədəni imkanlar daşıyıcısıdır.

4. Azərbaycan xalqının şüurunda kifayət qədər möhkəm, onun mənəviyyatına hopmuş, həm şifahi, həm də yazılı təfəkküründə qərarlaşmış Vətən anlayışı mövcuddur ki, bu anlayış xalqın güclü vətənpərvərlik hisslərində təzahür edir. Və bütöv Azərbaycan hər bir azərbaycanlının milli ideallarından biridir.

5. İslam dinini qəbul edən Azərbaycan türkləri (xalqı) dünyanın ən mütərəqqi (humanist) dinlərindən birinə yiyələnərək İslam dünyasının tərkib hissəsi olmuşdur.

6. Azərbaycan xalqının zəngin (və mükəmməl) ədəbi mədəniyyəti vardır. Söz sənətinə (eləcə də incəsənətin digər təzahürlərinə) bütün tarixi və ya "tərcümeyi-hal"ı boyu xüsusi həssaslıq göstərən xalqın dünyagörüşü həmişə geniş, dünyaya açıq, ümumbəşəri, insanpərvər, həqiqətsevər, eyni zamanda milli mənlilik hiss-

ləri coşqun, qürurlu olmuşdur. Və milli idealların lazımi səviyyədə təzahürünün qarşısına sədlər çəkiləndə belə milli ədəbiyyatı susdurmaq mümkün olmamışdır.

7. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri (və qəhrəmanlığı) nəticəsində xalq özünün bütün "tərcümeyi-hal"ı boyu yaratmış olduğu milli ideallarına (və ideologiyasına) qovuşdu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev həmin tarixi missiyanı uğurla davam (və inkişaf!) etdirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (çoxcildlik).

İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir (çoxcildlik).

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2007.

Azərbaycan tarixi (çoxcildlik), Bakı, "Elm" nəş.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (çoxcildlik), Bakı, "Elm" nəş.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası, Bakı, Çarşıoğlu, 2012.

Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, "Elm" nəş.

Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975.

Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri, Bakı, 1960.

Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, AzAtaM, 2002.

Cəfərov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının yeni lideri, Bakı, Çarşıoğlu, 2009.

Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı, AzAtaM, 2013.

Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti, Bakı, 1985.

Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, BDU nəş., 1999.

Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1976.

Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I və II kitablar, Bakı, "Elm" nəş., 2012.

Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq- Qərb, 2007.

Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1984.

Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, "Yazıçı" nəş., 1988.

Koroğlu, Bakı, 1951.

Mehdiyev R. Azərbaycanın tarixi irsi və müstəqillik fəlsəfəsi, Bakı, 2001.

Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (iki cild-də), Bakı, 2006.

Saray M. Azərbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993.

Toğan Z.V. Ümumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

Ulusel R. Heydər Əliyev və Azərbaycan- Dünya Münasibətləri (siyasət-dən mədəniyyətə), Bakı, İdeal-Print, 2010.

Mündəricat

Ön söz.....	3
I. Azərbaycan xalqının (etnosunun) "tərcümeyi-hal"ı. Və etnik (milli) mənlilik şüurunun formalaşması	9
II. Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, vərdişlər sistemi... Və milli idealları	36
III. Azərbaycan türkcəsi və ya Azərbaycan dili-etnik (milli) özünəməxsusluğun əsasıdır	51
IV. Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyası... Və azərbaycanlının Vətən anlayışı	94
V. Azərbaycan türklərinin (xalqının) islam dinini qəbul etməsi. Azərbaycanlı etnosunun (və azərbaycançılıq ideologiyasının) formalaşmasına müsəlmançılığın təsiri	126
VI. Azərbaycan xalqının ədəbi mədəniyyəti: genezisdən tipologiyaya	166
VII. Azərbaycançılıq ideologiyası... Azərbaycanda millət quruculuğu... Və milli dövlətçilik təfəkkürü	196
Son söz.....	210
Ədəbiyyat	212

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Kompüter dizayneri: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı**

Çapa imzalanmış 05.01.2016
Şerti çap vərəqi 13,5. Sifariş № 458
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqraliya
müəssisəsində sahifəlonib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.